

**ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ,
ՊԼԱՆԻՄԵՏՐԻԱ,
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ**

**ՄԱՋԱՉԳՐՅՈՒՄ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

КАВКАЗСКИЙ РЕГИОН: ИСТОРИЯ, ПОЛИТИКА И
КУЛЬТУРА

СБОРНИК СТАТЕЙ И ДОКЛАДОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ

Ереван, 25-26 ноября 2021 г.

Составитель: Ованнес Алексанян

ЕРЕВАН – 2022

9(47.925)

3-68
h2
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ.
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Երևան, 25-26 նոյեմբերի 2021 թ.

Կազմող՝ Հովհաննես Ալեքսանյան

ԵՐԵՎԱՆ – 2022

Ժողովածուն հրատարակության է երաշխավորվել ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Պ.գ.դ., պրոֆեսոր Է. Մինասյան, պ.գ.թ., դոցենտ Է. Զոհրաբյան, պ.գ.թ., դոցենտ Հ. Ալեքսանյան, պ.գ.թ., դոցենտ Բ. Մելքոնյան, պ.գ.թ., դոցենտ Ա. Դարբինյան, պ.գ.թ., դոցենտ Հ. Մխոյան, Ա. Աբելյան

Գրախոսներ՝ պ.գ.թ., դոցենտ Բ. Մայիլյան
պ.գ.թ., դոցենտ Դ. Ափինյան

Կ 768 «Կովկասյան տարածաշրջան. պատմություն, քաղաքականություն և մշակույթ»։ Միջազգային գիտաժողովի հոդվածների և զեկուցումների ժողովածու / Կազմող՝ Հ. Ալեքսանյան.- Եր.: 2022, 234 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է 2021 թ. նոյեմբերի 25-26-ը Երևանում անցկացված և անվանի հայագետ-կովկասագետ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Հայրապետ Մարգարյանի 71-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի հոդվածներն ու զեկուցումները, որոնք վերաբերում են Հյուսիսային ու Հարավային Կովկասի հին ու միջին, նոր ու նորագույն շրջանի պատմության ամենատարբեր հիմնահարցերին: Միջազգային գիտաժողովն ու ժողովածուի հրատարակությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍ Գիտության կոմիտեի և Հիմնարար հետազոտությունների Ռուսաստանյան հիմնադրամի կողմից ֆինանսավորման երաշխավորված «Հայկական սփյուռքը բազմէթնիկ տարածաշրջանի ազգամիջյան հարաբերությունների համակարգում (Կրասնոդարի երկրամասի օրինակով) գիտական թեմայի (20RF-143) հետազոտության շրջանակներում:

Ժողովածուն նախատեսված է պատմաժողովրդագրության, միջազգային ու միջէթնիկ հարաբերությունների, ինչպես նաև սփյուռքի պատմության հարցերով զբաղվող մասնագետների, ուսանողների և պետական կառույցների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ / СОДЕРЖАНИЕ

Ներածություն / Введение 8

Մինասյան Է. / Минасян Э.

Պրոֆեսոր Հ. Մարգարյանի կյանքն ու գործունեությունը
Жизнь и деятельность профессора Айрапета Маргаряна 11

Զոհրաբյան Է. / Зограбян Э.

Պատմագիտության պրոֆեսոր Հ. Մարգարյանի գիտական ժառանգության քննական վերլուծություն
Исследовательский анализ научного наследия профессора истории А. Маргаряна 18

Յակոբեան Ա. / Акопян А.

Սասանեան աւագ արքայորդիները Հայոց գահին Արշակունեաց թագաւորութեան դարաշրջանում (Գ-Ե դարեր)
Сасанидские старшие царевичи на армянском троне в эпоху Аршакидского царства (III-V вв.) 32

Ալեքսանյան Հ. / Алексанян О.

Կուբանի հայ համայնքը XX դ. վերջին – XXI դ. սկզբին
Армянская община Кубани в конце XX века – начале XXI века 46

Այվազյան Գ. / Айвазян Г.

Ուդիական հարցը և արցախա-ադրբեջանական հակամարտությունը 2020 թ. իրադարձությունների լույսի ներքո
Удинский вопрос и арцахско-азербайджанский конфликт в свете событий 2020 г. 53

Ակոպյան Վ. / Акопян В.

Արդվինահայերի դավանական քննադատությունը
Конфессиональный облик артевинских армян 63

Մինասյան Ն. / Минасян Н. Թուրքիան և Հարավային Կովկասը 44-օրյա պատերազմից հետո Турция и Южный Кавказ после 44-дневной войны	87
Մելքոնյան Բ. / Мелконян К. Էջեր Կուբանի տնտեսական կյանքի պատմությունից Страницы из истории экономической жизни Кубани	99
Ալեքսանյան Հ. / Алексанян О. Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքը տարածաշրջանի ազգամիջյան հարաբերությունների համատեքստում Армянская община Северного Кавказа в контексте межэтнических отношений в регионе	109
Սերոբյան Ս. / Серобян С. Կովկասյան տարածաշրջանային պատմության հետազոտումը արդի փուլում. խնդիրներ, հիմնահարցեր, մեթոդաբանություն Исследование кавказской региональной истории на современном этапе: задачи, проблемы, методология	116
Սարգսյան Տ. / Сакоян Т. Հայկական գործոնը ռուս-թուրքական հարաբերությունների ռազմադիվանագիտական պատմության առանցքային դրվագներում Армянский фактор в ключевых эпизодах военно-дипломатической истории российско-турецких отношений	126
Թոփալյան Մ. / Топалян М. Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը որպես Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների կարևոր հանգույց հարավկովկասյան տարածաշրջանում Нагорно-Карабахский конфликт как важный узел отноше-	

նայ Բրանսի և Թուրսի և Կուժնոմ Կավկազե	143
Մուրադյան Գ. / Мурадян Г. Քաղաքական վերնախավի և զինված ուժերի փոխհարաբերությունների հիմնախնդիրները Հայաստանի Երրորդ հանրապետությունում 2015-2020 թթ. (կովկասյան արդի գործընթացների համատեքստում) Вопросы отношений политической элиты и вооруженных сил в Третьей республике Армения в 2015-2020 гг. (в контексте текущих процессов кавказского региона)	156
Ղազարյան Լ. / Казарян Л. Հայ Առաքելական եկեղեցու թեմերի զարգացման փուլերը Հյուսիսային Կովկասում (Հարավային Ռուսաստանում), փոխհարաբերությունները Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու հետ Этапы развития епархий Армянской Апостольской церкви на Северном Кавказе (Юга России) и взаимосвязи с Русской Православной церковью	172
Հարությունյան Ա. / Арутюнян А. Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության էթնոհամախմբման ընթացքը XIX դարի II կեսին գրավոր թյուրքալեզվության հիմքի վրա Процесс этно-консолидации мусульманского населения Восточного Закавказья во второй половине XIX века на основе письменной тюркоязычности	186
Ուսազյան Մ. / Ревазян М. Վրացական մոնաղիարությունը Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դ. երկրորդ կես - 20-րդ դ. սկիզբ Грузинские мухаджеры в Османском империи (во вторая половина 19 в. - начало 20 века)	200

Գրիգորյան Ա. / Григорян А.

Հայաստանագությունը Ադրբեջանում Արցախյան հիմնախնդրի համատեքստում 44-օրյա պատերազմի ընթացքում
Армянофобия в Азербайджане в контексте Арцахской проблемы в период 44-дневной войны 214

Եզրակացություններ / Заключение 227

Նկարներ գիտաժողովից / Фотографии с конференции .. 229

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Հյուսիսային Կովկասի, մասնավորապես Կուբանի (Կրասնոդարի երկրամաս) տարածաշրջանը, վերջին երկու հարյուր տարիներին հանդիսանում է հայության համախումբ բնակության գոտիներից մեկը, որն աչքի է ընկնում զարգացման ու ընդլայնման հնարավորություններով: Տարածաշրջանի հայությունը կողք կողքի բնակվում է ինչպես ռուս, այնպես էլ ներգաղթած տարբեր էթնիկ խմբերի ու հյուսիսկովկասյան բնիկ ժողովուրդների հետ, ձևավորել է հարաբերությունների ու շփումների հարուստ պատմություն:

Ներկա աշխարհաքաղաքական իրողությունները, գլոբալացման միտումները, միգրացիոն անընդմեջ շարժերը, սփյուռքների ձևավորումը, ինքնության հետ կապված հարցերը, միջէթնիկ հարաբերությունների կառուցման կարևորությունը նոր մարտահրավերներ են առաջ բերել՝ կարևորելով այս ուղղությամբ հետազոտությունների անցկացման անհրաժեշտությունը:

Այս համատեքստում ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գիտության պետական կոմիտեի և Հիմնարար հետազոտությունների Ռուսաստանյան հիմնադրամի կողմից ֆինանսավորված գիտական հետազոտությունների համատեղ նախագիծը (ԳԿ-ՀՀՌՀ-2020), մասնավորապես, միջազգային մրցույթի արդյունքում ֆինանսավորման երաշխավորված «Հայկական սփյուռքը բազմէթնիկ տարածաշրջանի ազգամիջյան հարաբերությունների համատեքստում (Կրասնոդարի երկրամասի օրինակով)» գիտական ծրագրի (20RF-143) իրականացումը գալիս է լրացնելու վերոհիշյալ ուղղություններով հետազոտությունների շարքը:

Ծրագրի շրջանակներում սահմանված ժամանակացույցի համաձայն, 2021 թ. նոյեմբերի 25-26-ը Երևանում կայացել է «Կովկասյան տարածաշրջան. պատմություն, քաղաքականություն և մշակույթ» խորագրով միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված անվանի հա-

յագետ-կովկասագետ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Հայրապետ Մարգարյանի 71-ամյակին:

ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի կովկասագիտության բաժնի հիմնադրումից հետո ՀՀ-ում ակտիվացել են կովկասագետ-մասնագետների պատրաստման գործը, ինչն արդի պայմաններում ունի ինչպես գիտական, քաղաքական, այնպես էլ՝ մշակութաբանական կարևորություն: Վերոհիշյալ միջազգային գիտաժողովը ու դրա արդյունքում հրատարակված ժողովածուն հանրապետությունում վերջին տարիներին գիտաճյուղի ուղղությամբ անցկացված մասշտաբային միջոցառումներից էր՝ նվիրված կովկասագիտության ընդհանուր հարցերին:

Գիտաժողովին ակտիվ մասնակցել ու զեկուցումներով հանդես են եկել ԵՊՀ, ՀՀ ԳԱԱ, ՀՊՄՀ, ինչպես նաև ՌԴ մասնագետներ, ասպիրանտներ, մագիստրոսներ:

Գիտաժողովին բացման ու ողջույնի խոսքով մասնակցել են ԵՊՀ ռեկտոր, պ.գ.դ. Հովհաննես Հովհաննիսյանը, ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Յուրի Սովարյանը, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Ռոբերտ Ղազարյանը և այլոք:

Զեկուցումները վերաբերում էին Հյուսիսային ու Հարավային Կովկասի հին ու միջին, նոր ու նորագույն շրջանի պատմության տարբեր հիմնահարցերին, ինչպես նաև հայտնի հայագետ-կովկասագետ, պրոֆեսոր Հ. Մարգարյանի կյանքին, գործունեությանն ու գիտական ժառանգությանը:

Ժողովածուն ամփոփում է Մեծ Կովկասի, այդ թվում՝ Կրասնոդարի երկրամասի, որպես բազմէթնիկ տարածաշրջանի, ազգամիջյան փոխհարաբերությունների պատմությանը, առկա իրողություններին ու մարտահրավերներին, կառուցողական գործակցության հնարավորություններին:

ԷՂԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան,

պ.գ.դ., պրոֆեսոր

eminasyan@ysu.am

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ պատմաբան, հայագետ, կովկասագետ, վրացագետ, աղբյուրագետ, միջնադարագետ, գիտաշխատող, հեղափոխություն:

2021 թ. մայիսի 2-ին կյանքին վաղաժամ հրաժեշտ տվեց ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի վարիչ, մեծատաղանդ պատմաբան, խորագիտակ հայագետ և վրացագետ, աղբյուրագետ ու միջնադարագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայրապետ Գևորգի Մարգարյանը:

Նա ծնվել է 1950 թ. հոկտեմբերի 10-ին ՀՀ Արարատի մարզի Այգևան գյուղում: Սկզբնական կրթությունը հայրենի գյուղում ստանալուց հետո՝ 1967 թ., ընդունվել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ, որտեղ պրոֆեսորներ Աշոտ Աբրահամյանի և Պարոյր Մուրադյանի ղեկավարությամբ մասնագիտացել է աղբյուրագիտության գիտաճյուղում: 1973-1975 թթ. նա ուսանել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում՝ կովկասագիտություն մասնագիտությամբ: Այդ նույն տարիներին նա նպատակային ծրագրով Թբիլիսիի Ի.Ջավախիշվիլու անվան պետական համալսարանի ասպիրանտուրայում կովկասագետ, ակադեմիկոս Ակակի Շանիձեի և վրացագետ Իվանե Իմնաիշվիլու ղեկավարությամբ մասնագիտացել է վրացագիտության, հին վրացական աղբյուրագիտության և պատմագրության, Այսրկովկասի պատմության բնագավառներում: 1975-1996 թթ. Հ. Մարգարյանն աշխատել է Արևելագիտության ինստի-

տուտի «Կովկաս և Բյուզանդիա» (ներկայիս՝ «Քրիստոնյա Արևելք») բաժնում, նախ որպես կրտսեր, այնուհետև՝ ավագ և առաջատար գիտաշխատող: 1979 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն «Հյուսիսային Հայաստանը և Վրաստանը ԺԲ դարի 20-70-ական թթ.» թեմայով, իսկ 1996 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն «Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և հայ ավատատիրական ավագանին (ԺԲ դարում և ԺԴ դարի առաջին կեսում)» խորագրով: Ի դեպ, այս արժեքավոր աշխատություններից առաջինը 1980 թ. հրատարակվել է մենագրության տեսքով, իսկ երկրորդը ցայսօր մնացել է անտիպ: Աշխատությունը նվիրված է հայ և վրաց ժողովուրդների պատմության կարևորագույն ժամանակահատվածներից մեկի՝ ԺԲ դարի 20-70-ական թթ. Հայաստանի և Վրաստանի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին ու սոցիալական պատմությանը: Հայկական, վրացական և արևելյան (արաբական, պատմական) աղբյուրների հիման վրա մանրամասն ուսումնասիրված են Հայաստանում հաստատված մահմեդական ամիրայությունների դեմ Վրաստանի մղած պայքարը, նրա փոխազդեցությունն ու կապը Հյուսիսային Հայաստանում և Վրաստանում տեղի ունեցող ներդասակարգային պայքարի հետ: Հատուկ քննության առարկա են դարձել Անի քաղաքի պատմությունը ԺԲ դարի 20-70-ական թթ., արտաքին քաղաքական և սոցիալական պատմության մի շարք այլ էական հարցեր:

Հ. Մարգարյանը 1982 թ. սկսել է դասախոսել Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում, իսկ 1996 թ.՝ մշտական աշխատանքի է անցել ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնում: Հանրապետության տարբեր բուհերում նա դասավանդել է Հայոց պատմություն, աղբյուրագիտություն, կովկասագիտություն և միջնադարյան Եվրոպայի պատմություն: Լինելով շնորհաշատ պատմաբան՝ նա փայլում էր նաև իր դասախոսական ձիրքով և ունակություններով, քանզի նրա դասախոսություններն ուշագ-

րակ էին ու հետաքրքրաշարժ, հյուպեղ ու համոզիչ խոսքն առինքնող էր ու գրավիչ, իսկ բարյացակամ խստապահանջությունը՝ տպավորիչ և ուսուցողական: 1989 թ. նա ստացել է դոցենտի, իսկ 2003 թ.՝ պրոֆեսորի կոչում: 2007 թ. Հ. Մարգարյանն ընտրվել է ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի վարիչ՝ դրսևորելով գիտական և ուսումնակրթական գործի բազմաժանր կազմակերպչի, կոլեկտիվի անզուգական և անաչառ ղեկավարի իր անվիճելի ունակությունները: Թե՛ գիտության և թե՛ ուսումնակրթական ասպարեզներում նա նորարար էր բառի բուն իմաստով, արագորեն, բայց քննական լույսի ներքո արձագանքում էր ընթացող վերափոխություններին, որոնցով պայմանավորված էին ամբիոնի ձեռքբերումները: Նրա ղեկավարությամբ մեկ տասնյակից ավելի ատենախոսություններ պաշտպանած հեղինակները մասնագիտացել են կովկասագիտության զանազան հիմնախնդիրներում:

Հայաստանում վրացագիտության զարգացման ճանապարհին նոր ուղենիշ դարձան Հ. Մարգարյանի գիտական հետազոտությունները, որոնք նոր դարազուլու բացեցին հայ-վրացական քաղաքական փոխհարաբերությունների հետազոտության բնագավառում: Հայագիտությունը և վրացագիտությունը նրան են պարտական միջնադարյան Այսրկովկասի ԺԲ դարի պատմության բազմաթիվ խրթին խնդիրների վերլուծության և բազմակողմանի քննարկման համար: Նրա դեռևս դոկտորական ատենախոսությունը նոր մայրուղիներ բացեց զարգացած ավատատիրության դարաշրջանի Առաջավոր Ասիայի պատմության բազմաթիվ խնդիրների հետազոտության բնագավառում: Նրա ուշադրությունից դուրս չէին նաև միջնադարյան Հայաստանի և Վրաստանի մատենագրությունն ու վիմագրությունը, ազգային ինքնության, եկեղեցական և սոցիալական կյանքի խնդիրները: Մեծ հետաքրքրություն և գիտական արժեք են ներկայացնում նրա «Ձաքարյանների ծագման ավանդությունը» հոդվածաշարը («Պատմաբանասիրական հանդես», 1992, 1994), ինչպես նաև Վա-

չուայանների, Պոռչյանների, Օրբեյանների, Մահ-կանաբերդցիների իշխանական տների պատմությանը նվիրված նրա հոդվածները: Դրանց թվում Կովկասում մոնղոլական տիրապետության շրջանում նյութն ընդհանրացնելու առումով առանձնանում է կովկասյան մշակութային աշխարհին առնչվող հոդվածը, որն ունի արդիական նշանակություն: Լեզուների և պատմագրության նյութի խորը իմացությունը նրան թույլ է տվել գիտության բնագավառում կատարել բազմաթիվ կռահումներ և սկզբնաղբյուրներով ապացուցել Հայաստանի և Կովկասի պատմության շատ ու շատ բաց խնդիրներ: Հ. Մարգարյանը մեծ ավանդ ուներ նաև հայ և վրաց միջնադարյան սկզբնաղբյուրների հետազոտության ասպարեզում: Իր բացահայտումներով և վերլուծություններով նա նոր մոտեցումներ է ցուցաբերել Մովսես Խորենացու, Սեբեոսի, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Սամուելի և Մխիթար Անեցու, ինչպես նաև Քարթլիս Տխովրեբայի բնագրերի բազմաթիվ դրվագների նկատմամբ, նորովի անդրադարձել է միջնադարյան վանական Սահմանքներին և Շուշանիկի վկայաբանությանը: Նա իր կարողություններն ի ցույց է դրել նաև հայկական միջնադարյան վիճակական սկզբնաղբյուրների վերլուծության և հրատարակության բնագավառում: Հ. Մարգարյանը Արևելագիտության ինստիտուտում հրատարակվող «Кавказ и Византия» միջազգային ճանաչում ստացած պարբերականի հիմնադիրներից էր: Նա առաջիններից էր, որ նախաձեռնեց վրացերենի ուսուցումը Հայաստանում: Նրա և Պավել Չոբանյանի ջանքերով 1983 թ. վրացերենից հայերեն թարգմանվեց Ա. Շանիձեի «Հին վրացերենի քերականություն» աշխատությունը, իսկ ԵՊՀ-ում գործող իր իսկ ղեկավարած ամբիոնի ուսումնական առարկաների թվում ընդգրկվեց վրաց լեզուն: Նա իր անուրանալի ներդրումն ունեցավ ակադեմիական հայագիտության և կովկասագիտության զարգացման բնագավառներում: Արևելագիտության ինստիտուտի «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն» (Երևան, 2016) և Պատմության ինստիտուտի «Հայոց

պատմություն» բազմահատորյակների, ինչպես նաև ԵՊՀ «Հայոց պատմության հիմնահարցեր»-ի (Երևան, 2000) համահեղինակներից էր: Նա նաև ծանրակշիռ ներդրում ուներ ՀՀ դպրոցական և բուհական նոր դասագրքերի ստեղծման գործում, «Հայոց պատմություն» 5-րդ և 6-րդ դասարանների դասագրքերի (Երևան, 1992) հիմնական հեղինակներից էր: Հ. Մարգարյանի հանրագիտարանային գիտելիքները, նյութը խորաթափանցորեն վերլուծելու ինքնատիպ կարողունակությունն ու նուրբ դիտողականությունն ուղղակի դրոշմված էին նրա դասախոսությունների և զեկուցումների վրա, որոնցով նա պարբերաբար հանդես և Արցախի համալսարանների ու գիտական հիմնարկների կազմակերպած բազմաթիվ է եկել ոչ միայն ՀՀ, այլև Փարիզի, Լոս Անջելեսի, Վատիկանի, Վենետիկի, Բուդապեշտի գիտաժողովներում: Այդ նույն երկրների գիտական հանդեսներում Հ. Մարգարյանի հրատարակած հայերեն, վրացերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն բազմաթիվ հոդվածները նրա սլացիկ մտքի արժանիքներն են: Նա առանձնանում էր գիտական բանավեճի բարձր կրթությամբ: Անհատական գիտելիքների վրա խարսխված՝ գիտական բանավեճի «մարգարյանական» ըմբռնումը, հումորի նուրբ զգացողությունն ու մտքի սրությունը նրա վարած բանավեճերի և զրույցների մշտական ուղեկիցներից էին: Ի դեպ, նրա գիտական վաստակը բարձր են գնահատել ոչ միայն հայրենական գիտության բնագավառում գործող նրա գործընկերները, այլև տարբեր երկրների ճանաչված պատմաբաններ՝ Ժերար Դեդեյանը, Կլոդ Մուֆաֆյանը, Վալենտին Կալցոլարին, Իզաբել Օժեն, Բեռնար Ուտինեն, Ջազա Ալեքսիձեն և այլք:

Հ. Մարգարյանը բարեկամական սերտ համագործակցություն էր հաստատել Հայոց Եկեղեցու՝ Թբիլիսիում հաստատված թեմի հետ: Վրաստանի ճարտարապետության և պատմության վիճարկելի մի շարք հարցերի պարզաբանումն ու հստակեցումը տեղի է ունեցել հիշյալ թեմին նրա տրամադրած բազմաթիվ արժեքավոր նյութերի և

խորհրդատվությունների հիման վրա: Հ. Մարգարյանը մեծապես նպաստեց ԵՊՀ «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի հրատարակությանը գիտական բարձր մակարդակով, որի խմբագրական խորհրդի անդամներից էր ի սկզբանե, ընթերցում էր հրատարակության ներկայացված միջնադարյան պատմությանը նվիրված հոդվածները և հայտնում օրյեկտիվ կարծիքներ: Նա տասնամյակներ շարունակ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող գիտական աստիճաններ շնորհող Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի մասնագիտական խորհրդի անդամ էր: Գիտամանկավարժական բեղուն գործունեության համար Հ. Մարգարյանը պարգևատրվել է բազմաթիվ պատվոգրերով, ԵՊՀ ոսկե, իսկ 1986 թ.՝ «Աշխատանքային արիության համար» մեդալներով: Հ. Մարգարյանը օժտված էր մարդկային բարձր առաքինություններով, ազնիվ էր, շատ համեստ, շիտակ, արդարամիտ, անաչառ ու սկզբունքային: Նա խոր և լուսավոր հետազիծ թողեց արդի հայագիտության և կովկասագիտության ասպարեզներում: Մեծ պատմաբանի և դասախոսի բարի ու անմար հիշատակը միշտ վառ կմնա նրան ճանաչող բոլոր անձանց սրտերում:

ЭДИК МИНАСЯН

Декан исторического факультета ЕГУ,

д.и.н., профессор,

eminasyan@ysu.am

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА АЙРАПЕТА МАРГАРЯНА

Ключевые слова: историк, арменовед, кавказовед, грузиновед, источниковед, медиевист, научный сотрудник, исследование.

Статья посвящена жизни и деятельности крупного историка, армяноведа, кавказоведа и источниковеда, доктора исторических наук, профессора А. Маргаряна.

Научные исследования А. Маргаряна стали новой вехой в развитии кавказоведения в Армении, открыв новую главу в области исследования армяно-грузинских исторических и политических отношений. А. Маргаряна оставил глубокий и яркий след в области современного арменоведения и кавказоведения.

6792

ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ

ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների
պատմության ամբիոն, պ.գ.թ., դոցենտ
eduardzohrabyan@ysu.am

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՖԵՍՈՐ Հ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Բանալի բառեր. կովկասագետ, կովկասյան փարածաշրջան, պատմաքաղաքական իրողություններ, գիտական ժառանգություն, աղերսային գուրիներ, բազմահայեցակարգային մտերցումներ:

Պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ճանաչված հայագետ-կովկասագետ Հայրապետ Մարգարյանի գիտական ժառանգությունը իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում ժամանակակից հայ պատմագիտության մեջ: Սույն հոդվածում գիտա-քննական վերլուծությամբ ներկայացվում է անվանի գիտնականի գիտական-ստեղծագործական ժառանգությունը: Մասնավորապես արժևորվում և ընդհանուր գծերով լուսաբանվում են նրա բարձրարժեք «Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր» մենագրությունը և «Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և հայ ավատատիրական ավագանին ԺԲ դարում և ԺԴ դարի առաջին կեսում» անտիպ դոկտորական ատենախոսությունը: Միաժամանակ անդրադարձ է կատարվում երկու հարյուրի հասնող նրա արժեքավոր հոդվածներին, որոնք ոչ միայն մեկը մյուսի տրամաբանական շարունակությունն են և արտածվում են մեկը մյուսի բովանդակությունից, այլև ամբողջացնում են նրա կողմից հետազոտված դարաշրջանի իրողություններն իրենց բազմաշերտ ընդգրկումներով: Հ. Մարգարյանի գիտական ժառանգությունը իր անանցանելի նշանակությամբ, աղբյուրագիտական բազմահարուստ հեն-

քով խորագնա բովանդակությամբ և պատմության դասերի ուսուցողական ընդհանրացումներով ու մեկնաբանություններով նոր դարաշրջան բացեց Կովկասի 10-14-րդ դարերի պատմության գիտական հետազոտության ասպարեզում:

Մերօրյա շնորհաշատ դասական հայագետ, կովկասագետ, աղբյուրագետ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայրապետ Մարգարյանի գիտական վաստակն ու ժառանգությունը անուրանալի ներդրում է ժամանակակից պատմագիտության մեջ: Պրոֆեսոր Հ. Մարգարյանը հայաստանյան հայագիտության և կովկասագիտության այն երախտավորներից է, որի գիտական վաստակն ու ժառանգությունը արժևորվել ու բարձր գնահատականի է արժանացել դեռևս նրա կենդանության օրոք, ինչպես հայ, այնպես էլ արտասահմանյան գիտական հանրության կողմից: Դրա վաղ վկայությունը նրա ստեղծագործական մտքի, գիտական ժառանգության հանրայնացման պահանջվածությունն էր, որի աշխարհագրական սահմանները տարածվում էին Հայաստանից ու Վրաստանից մինչև Իտալիա, Վենետիկ, Հունգարիա, Ավստրիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, հեռավոր Ճապոնիա: Դա պայմանավորված էր անվանի գիտնականի դասական հայագիտության և կովկասագիտության ավանդույթները պատմագիտության նորամուծություններին կամրջելու կարողունակությամբ: Ճանաչված գիտնականի անվիճելի հեղինակության ապացույցը վրաց գիտնական, դոկտոր պրոֆեսոր Մարիամ Զխարտիշվիլու գնահատականն է, որով Հ. Մարգարյանին բնութագրում է որպես «երկու՝ հայ և վրաց մշակույթների պահապան, ազնվական մարդ, շատ լավ գիտնական ու գործընկեր»: Նրա ժամանակակիցն ու գործընկերը լինելու հպարտությամբ՝ այս գնահատականը լիովին կիսում են ինչպես Հայաստանի գիտական հանրույթը, այնպես էլ վրացի դոկտորներ Մանանա Գաբաշվիլին. Գոչա Սաթիձեն, Գեորգի Սանկիձեն, Նինո Ափցիաուրին, Զազա Ալեքսիձեն, Ճապոնիայում՝ Հիրոտակե Մաեդան, Եվրոպայում՝ Ժերար Դեդեյանը, Կլոդ

Մութաֆյանը, Վալենտին Կալցոլարին, Իզաբել Օժեն, Բեռնար Ուտիեն և այլոք: Հ. Մարգարյան անհատի գործընկերներին առինքնելու գաղտնիքը նրա մարդկային բարձր առաքինություններն էին, համեստ ու զուսպ կեցվածքը, իսկ գիտնականի հմայքը՝ բնությունից օժտվածությունը, ազնվությունն ու մտքի խորաթափանցությունը: Հ. Մարգարյանը գիտության կրոնավոր էր բառի ամենախսկական իմաստով. նա իր գիտակցական կյանքն ամբողջությամբ նվիրաբերեց հայագիտության, կովկասագիտության գիտաճյուղերի զարգացմանը, ոչ միայն երկնելով արժեքավոր գիտական աշխատություններ, հոդվածներ, մասնակցելով դասագրքերի, ձեռնարկների ստեղծմանը, այլև պատրաստելով մեկ տասնյակից ավելի կովկասագիտության տարբեր խնդիրներով զբաղվող մասնագետներ:

Պրոֆեսոր Հ. Մարգարյանի գիտական ժառանգության քննական վերլուծությունն ունի արդիական գործնական քաղաքական նշանակություն, ինչպես Այսրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների պատմական անցյալի իմացության, այնպես էլ տարածաշրջանում ներկայումս ծավալվող բարդ և հակասական իրադարձությունների ընկալման ու գնահատման, առկա մարտահրավերների հաղթահարման առումներով:

Գիտական առաջին քայլերը: Դեռևս ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում ուսանելու տարիներին ապագա գիտնականը մասնագիտացել է հնագիտության, ազգագրության և աղբյուրագիտության ամբիոնում անվանի հայագետ-վիմագրագետ պրոֆեսորներ Ա. Աբրահամյանի և վրացագետ-կովկասագետ Պ. Մուրադյանի գլխավորությամբ՝ ստանալով միջնադարագետ պատմաբանի և աղբյուրագետի որակավորում: Սրանով կանխորոշվեց նրա հետագա ուսումնառության ճանապարհը՝ ասպիրանտական տարիներին Թբիլիսիի Ի. Ջավախիշվիլու անվան համալսարանում ակադեմիկոս Ակակի Շանիձեի և վրացագետ Իվանե Իմնաիշվիլու ղեկավարությամբ Հ. Մարգարյանը մասնագիտանում է վրացագիտության, Այսրկովկասի

պատմության, հին վրացական աղբյուրագիտության ու պատմագրության բնագավառներում: Անխտիր հիշյալ բոլոր գիտաճյուղերով հետազոտությունները մեծավաստակ պատմաբանի գիտական ժառանգության անքակտելի մասն են կազմում:

Գիտական ասպարեզ մուտք գործելով, երիտասարդ գիտնական Հ. Մարգարյանը համարձակ կերպով գնաց գիտության չորրորդ ճանապարհով: 1972թ. հրատարակած նրա առաջին՝ «Մխիթար Անեցու պատմության աղբյուրների մասին» գիտական հոդվածը՝ դարձավ սկիզբ միմյանց հաջորդող մի շարք արժեքավոր հոդվածների լույս ընծայման համար, որոնցում տակավին երիտասարդ գիտնականին հաջողվում է հայ և վրաց աղբյուրագիտական իր խորագնաց գիտելիքների համադրման ճանապարհով, լուսաբանել Վրաստանի միջնադարյան պատմության մի շարք դրվագներ²: Հիշյալ աշխատասիրություններից ակներև էր, որ Հ. Մարգարյանի գիտական հետաքրքրության շրջանակում էին Հայաստանի և Կովկասի միջնադարի 11-12-րդ դարերի պատմության խրթին, տակավին հետազոտության կարոտ հիմնախնդիրները: Եթե թեմատիկ առումով այդ հիմնախնդիրների հետազոտությունը ենթադրում էր քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, էթնոգավանական, մշակութային, քաղաքակրթական բազմաշերտ հարցերի համալիր, ապա ժամանակագրական առումով՝ դա տարածաշրջանի ժողովուրդների պատմական զարգացման ընթացքի շրջադարձային այն բարդ պատմափուլն էր, որն արմատական, իսկ հաճախ աղետալի հետևանքներ ունեցավ:

¹ Տե՛ս Մարգարյան Հ.Գ., Մխիթար Անեցու Պատմության աղբյուրների մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1972, №1, էջ 86-91:

² Տե՛ս Մարգարյան Հ.Գ., Մի Քանի դրվագ 12-րդ դարի եկրորդ քառորդի Վրաստանի պատմությունից, Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ, հ. 165, Թբիլիսի, 1975, նույնի՝ К хронологии восстания, возглавленного Иваном Орбелом, Историко-филиологический журнал, 1975, 4, с. 147-153, նույնի՝ Միջֆեոդալական պայքարը Գեորգի 3-րդի ժամանակ և Քուրդ ամիրապետը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1975, թ. 11, էջ 48-60, նույնի՝ К истории и хронологии ввнутриклассовой борьбы в Грузии и северной А8мении в 30-70-х гг. 12-ого в., «Кавказ и Византия», вып. 1, Ереван, 1979, с. 56-66 և այլն:

վերջինիս կապակցությամբ Հ. Մարգարյանը կատարում է ուշագրավ դիտարկում, գրելով, որ «ԺԱ-ԺԲ դդ. նշանավորվեցին նրանով, որ ժողովուրդների մեծ գաղթի սկզբից (Դ դարի 70-ական թվականներ) ի վեր (և ավելի վաղ ժամանակներում) քոչվորները դեպի արևմուտք էին արշավում Կասպից ծովից հյուսիս ընկած «ժողովուրդների մեծ դարպասով»՝ հետագայում անցնելով Հյուսիսային Կովկասով և Սև ու Ազովի ծովերից հյուսիս ընկած տափաստաններով»³։ Թուրք սելջուկյան արշավանքները փոխեցին այդ ուղղությունները դեպի հարավ։ Այս դիտարկումով խորաթափանց գիտնականը ամբողջացնում էր Կովկասյան տարածաշրջանի պատմաքաղաքական իրադարձությունների համապատկերը, միաժամանակ արձանագրելով թուրք քոչվորների տարածաշրջանում եկվոր լինելու անհերքելի իրողությունը։ Մյուս կողմից թյուրքերի առաջընթացը չդադարեց հայաաղվանական, հայ-վրացական և աղվանա-վրացական սահմանագծերում։ Առանձին դեպքերում թյուրքերը սեպի նման խրվեցին Կուրից հարավ ընկած հայկական երկրամասերում⁴։

Հայ և օտարալեզու աղբյուրների քննական վերլուծական ու պատմահամեմատական մոտեցումը, դրանց խորագնին հետազոտությունը մի կողմից և բազմակողմանի հարուստ գիտելիքները, Վրաստանի, կովկասյան մյուս ժողովուրդների, ինչպես նաև մերձավոր արևելյան երկրների պատմության խոր իմացությունը մյուս կողմից հնարավորություն ընձեռեցին Հ. Մարգարյանին, անաչառ, միակողմանիությունից զերծ ներկայացնել Կովկասի՝ մասնավորապես Հայաստանի և Վրաստանի միջնադարյան բազմաբարդ պատմության էջերը։ Հետազոտական անխոնջ պրպտումներով նրան հաջողվել է միաժամանակ քողագերծել, աղբյուրների աներևութական նստվածքաշերտերից պեղել աննշան, մանրուք թվացող պատմա-

³ Տե՛ս Մարգարյան Հ., Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և հայ ավատատիրական ավագանին ԺԲ դարում- ԺԴ դարի առաջին կեսում, Ատենախոսություն, Երևան, 1996, էջ 22։

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24։

կան իրողություններ, որոնք իրականում էական են եղել, և խոր պրոշն են թողել կովկասյան տարածաշրջանի պատմության ընթացքի վրա։

Հ. Մարգարյանի գիտական հետազոտություններում ակներև է ազգային սնապարծության դրսևորումներից զերծ, իրողությունների գրասպ, անկողմնակալ գնահատումը, գիտական էթիկայի հետևողական պահպանումը և ընդգծված առարկայական ու փաստահենք մոտեցումը։

Պրոֆ. Հ. Մարգարյանի գիտական ժառանգության մեջ առանձնակի տեղ է զբաղեցնում նրա «Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր» մենագրությունը, որը լույս տեսավ 1980 թ.։ Այն որպես թեկնածուական ատենախոսություն դեռևս 1979 թ. պաշտպանվել էր հեղինակի կողմից։ Այս աշխատությամբ Հ. Մարգարյանը սկիզբ դրեց հայ-վրացական քաղաքական հարաբերությունների հետազոտման նոր շրջափուլի։ Նա առաջինն էր, որ աղբյուրագիտական հավաստի, իր իսկ կողմից խորությամբ վերլուծված, ստուգված փաստառատ նյութի հիման վրա, գիտական նոր մեկնաբանությամբ ներկայացրեց Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմությունը՝ շարադրանքը խարսխելով բովանդակ Կովկասում ծավալվող իրողություններին։ Ինչպես նկատում է Հ. Մարգարյանը «ԺԲ դարի 20-70-ական թվականների ժամանակահատվածը նշանակալի ազդեցություն թողեց Վրաստանի և Արևելյան Հայաստանի պատմության հաջորդ ժամանակահատվածի վրա։ Այս ժամանակահատվածի վերջում ասպարեզ եկած նոր ուժերն էին, որ պայմանավորեցին Հայաստանի և Վրաստանի պատմության հետագա ընթացքը։ Ըստ էության այս շրջանի ծնունդն էին Չաքարյանները, որոնց էլ վիճակված էր գլխավորել Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ազատագրումը»⁵։

⁵ Տե՛ս Մարգարյան Հ., Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 198, էջ 226։

Մահմեդական քաղաքական կազմավորումների մի մասի թուլացումը և ազատագրաված տարածքները ժառանգական տիրակալության պայմանով ստանալու հեռանկարը բավարար նախադրյալներ էին 10-րդ դարի վերջին և 11-րդ դարի սկզբին բոլոր հայկական թագավորությունները Ջաքարյանների իշխանության ներքո կենտրոնացնելու և Հայաստանի անկախությունը վերականգնելու համար: Սակայն դա տեղի չունեցավ: Խնդրի ռազմաքաղաքական լուսաբանումը մշտապես եղել է հեղինակի ուշադրության կենտրոնում: Այս խնդիրը Հ. Մարգարյանը լուծում է պատասխան տալով մահմեդական պետական կազմավորումների ներքին և արտաքին պատմության անցուդարձերը համադրելով հայ-վրացական գործերի մղ պատերազմների տարեգրության հետ⁶:

Այսրկովկասի ժողովուրդների միջնադարյան պատմության ամենաբարդ պատմափուլերից մեկի՝ 12-րդ դարի ընթացքում աչքի զարնող զարգացումների հակասականությունը, էթնոքաղաքական, դավանական փոփոխությունները, քաղաքական գերակայությունների որոնումները, տարածաշրջանի ժողովուրդների ռազմաքաղաքական համագործակցության, ներքաղաքական հակամարտությունների և ներդասակարգային պայքարի իրողությունները համակողմանիորեն և խորությամբ վերլուծվել են Հ. Մարգարյանի մենագրության մեջ:

Եթե մինչև 1980 թ. Հ. Մարգարյանի գիտական հետազոտությանները ժամանակագրական առումով ընդգրկում էին 12-րդ դարը, որոնք յուրատեսակ ամփոփումը եղավ նրա մենագրությունը, ապա հաջորդ տասնամյակներում ընդլայնվում են հետազոտության ժամանակագրական սահմանները՝ ներառելով 13-14-րդ դարերի պատմությունը: Այդ շրջանում հրատարակվեցին մի շարք արժեքավոր

⁶ Տե՛ս Մարգարյան Հ., Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և հայ ավատատիրական ավագանին ժԲ դարում – ժԴ դարի առաջին կեսում, Ատենախոսություն, Երևան, 1996, էջ 56:

հոդվածներ⁷, որոնք հետագայում պիտի ներառվեին նրա մյուս կոթողային աշխատության՝ «Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր արևելքում և հայ ավատատիրական ավագանին (ժԲ դ-ից – ժԴ դարի առաջին կես)» թեմայով դոկտորական ատենախոսության մեջ: Ատենախոսությունը նոր խոսք էր ոչ միայն միջնադարազիտության մեջ արտաքին քաղաքական գործոնների և սոցիալական կառույցների փոխազդեցության, սոցիալական հարաբերությունների զարգացման օրինաչափությունների լուսաբանման առումով, այլև արդիական բացառիկ կարևորություն ունեցող ուղեցույց պետականության կառուցման ճանապարհին հասարակական կյանքի մասնավորաբար, քաղաքական էլիտայի ձևավորման և գործունեության գնահատման տեսանկյունից: Աշխատության մեջ հանգամանորեն պարզաբանվել են ավատատիրական հարաբերությունների համակարգում տեղի ունեցած տիպաբանական տեղաշարժերը: Ծրագրավորված համակողմանիությամբ հետազոտության են ենթարկվել ավատատիրական ավագանին կազմող հիմնական իշխանական տները: Բազմաբնույթ աղբյուրների խորագնա հետազոտությունների ճանապարհով մեծատաղանդ գիտնականին հաջողվել է վեր հանել և ամբողջացնել Ջաքարյանների, Վաչուտյանների, Մահկանաբերդցիների (Սաղունյանների), Խաղբակյանների (Պոռոջանների), Օրբեյանների, հարավային Հայաստանում՝ Կամենասյանների, Խեղենեկյանների, Սասունի Թոռնիկյանների հայ իշխանական տների պատմությունը:

⁷ Տե՛ս Մարգարյան, Ջալալ աղ Դինի Հայաստան և Վրաստան կառարած արշավանքների պատմության շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1981, 2, էջ 125-129, նույնի՝ Գամեիի ճակատամարտի պատմության շուրջ, Լրագրեր Հասարակական գիտությունների, 1982, № 3, էջ 72-81, նույնի՝ Քաղաքական կացությունը Մերձավոր Արևելքում և Հայաստանի ազատագրման հեռանկարները 12-13-րդ դդ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1989, № 2, էջ 39-41 և այլն:

Պրոֆեսոր Հ. Մարգարյանի գիտական ժառանգության բնորոշ գծերը: Երախտաշատ պրոֆեսորի գիտական ժառանգությունն աչքի է զարնում մի քանի հատկանշական գծերով.

ա/ Մեծավաստակ գիտնականի գիտական ժառանգության կարևոր մասն են կազմում հայ և վրաց միջնադարյան սկզբնաղբյուրների հետազոտությունները: Այդ աղբյուրների շարքում էին ժամանակագրությունները, ձեռագիր հիշատակարանները, պատմողական երկերը, վիմագրությունները: Հ. Մարգարյանը իր աշխատություններում հյուսկեն ժամանակագրությունները մանրամասնում էր և վերլուծում ճշգրտորեն: Նա բավականին մեծ տեղ էր հատկացնում վիմագրություններին, այդ կապակցությամբ գրելով, որ. «Անգամ հիշատակարանային վկայությունները չեն կարող համեմատվել իրավական փաստաթղթի արժեք ունեցող արձանագրությունների հետ»⁸: Այդ բազմաբնույթ աղբյուրների հիման վրա գիտնականի աշխատասիրություններում նոր լույսի ներքո ներկայացվեցին Մ. Խորենացու, Սեբեոսի, Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունները», Սամուելի և Մխիթար Անեցու «Ժամանակագրությունները», Քարթլիս Ցխովրեբայի բնագրերի մի շարք դրվագներ:

Նրա մեծ ծավալի աշխատությունները առանձնանում են իր իսկ կողմից ստուգաբանված, օտար աղբյուրների համադրմամբ ամբողջացված վստահելի աղբյուրագիտական հարուստ նյութի լայն ընդգրկմամբ, որն ապահովել է նրա գիտական ստեղծագործությունների արժանահավատությունը: Քննական մոտեցման, գոյություն ունեցող աղբյուրների մանրակրկիտ հետազոտման, դրանց միջոցով վիճահարույց տեսակետների պարզաբանման սկզբունքը Հ. Մարգարյանի գիտական ստեղծագործության անբաժան ուղեկիցն են ե-

⁸ Տե՛ս Մարգարյան Հ., Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և հայ ավատատիրական ավագանին ժԲ դարում – ժԴ դարի առաջին կեսում, Ատենախոսություն, Երևան, 1996, էջ 11:

ղից Բավական է նշել, օրինակ, նրա մենագրությունը, որտեղ շուրջ 40 էջ նվիրված է միայն աղբյուրների վերլուծությանը:

բ/ Նրա աշխատությունների տիպական կողմերից մեկն էլ նյութի ներկայացման համակողմանի և խորաթափանց վերլուծությունն է. մեկնաբանությունների ինքնատիպությունը, իրողությունների փոխկապակցված լուսաբանումը, երևույթների պատճառահետևանքային կապ շղթայում տրամաբանական հանգուցալուծումների հնարությունը: Պատճառահետևանքային շղթայական կապի նրա մակերպած մեխանիզմը բանալի է ըմբռնելու միջնադարում կովկասյան տարածաշրջանում ընթացող երևույթների խորքը: Այսպես խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի իրողությունները նա չի տարանջտել միմյանցից, այլ դիտարկել է ամբողջության մեջ, ինչպես օրինակ ռազմաքաղաքական արտաքին հարաբերությունները լուսաբանել է ներքաղաքական իրավիճակի, անցուղարձերի, սոցիալական կառույցների, դասակարգային ներհակ պայքարի, անգամ քաղաքային կյանքի առօրեականության ետնախորքի վրա:

գ/ Հ. Մարգարյանի ստեղծագործական մտքի բնորոշ կողմերից մեկը ընդհանրացումներ կատարելու մեծ վարպետությունն էր: Նրա հետազոտական աշխատանքներում կատարված ընդհանրացումներն, ըստ էության, հարյուրամյակների պատմության խտացումն էին, որոնցով նա բանաձևում էր նաև ապագայի մարտահրավերներին դիմակայելու լուծումները: Նա իր աշխատություններում նախանշում էր նաև ազգային քաղաքական, ռազմական, մշակութային էլիտայի ձևավորման առանձնահատկությունների ուրվագիծը, որն ունի խիստ արդիական կարևորություն:

Վստահաբար կարող ենք պնդել, որ Հ. Մարգարյանի գիտական ժառանգությունն ամբողջության մեջ միտված էր ապագային: Դրանցում արված բազմաթիվ հարցադրումներ համահունչ են մեր օրերին: Խոսելով հայ-վրացական ուժերի Գառնիում 1225 թ. Ջալալ ադ Դինի զորքերից կրած պարտության մասին Հ. Մարգարյանը

գրում է. «1225–1226 թթ. դեպքերի միասնական քննությունը սակայն ակներև է դարձնում, թե ինչքան խորն էր ներքաղաքական ճգնաժամը, և Գառնիի իրադարձությունները այդ ետնախորքի վրա ամենևին արտասովոր չէին թվում⁹»: Հայ և վրաց իշխաններից յուրաքանչյուրն բացառապես սեփական անվտանգությունն ապահովելու նպատակով փակվում էին իրենց ամրոցներում, համաձայնության էին գալիս Ջալալ ադ Դինի հետ, փրկագին վճարելով ապահովում էին իրենց հանգստությունը: Հ. Մարգարյանը վստահաբար ընդգծում էր, ուր նմանօրինակ վարքագիծը, ընդհանրական, ազգային միասնական շահի գիտակցման բացակայությունը, անջատողական միտումների խորացումը անխուսափելի էին դարձնում պետականության թուլացումն ու ինքնիշխանության կորուստը: Հիշյալ ճակատամարտը, հայկական, վրացական, պարսկական, արաբական և այլ աղբյուրների համադրմամբ, ամենայն մանրամասնորեն լուսաբանելով Հ. Մարգարյանն անում է մեկ այլ ուսանելի դիտարկում, գրելով, «Գառնիի պարտության պատճառների շարքում վճռական դեր պետք է հատկացնել ոչ թե զուտ ռազմական գործոններին, այլ ամենից առաջ, ներքին անհամերաշխությանն ու տարածայնություններին, որոնք էլ որոշեցին ճակատամարտի ելքը՝ ծանր կորուստներ պատճառելով հայ-վրացական բանակին¹⁰»: Հեղինակի այս նկարագրությունը լիովին արտացոլում է մերօրյա հայաստանյան իրականության ճշմարիտ պատկերը:

դ/ Նրա աշխատասիրությունների բնութագրական կողմերից մեկն էլ այն էր, որ նա հետազոտության ավանդական պատմահամեմատական մեթոդը համադրեց բազմատեսանկյուն և բազմակոնցենպտուալ մոտեցմանը: Այդ առումով առավել հատկանշական է նրա բարձրարժեք աշխատություններից մեկը, որը վերաբերում էր Կովկասյան մշակութային աշխարհին մոնոլիթների տիրապետության

ըզանում՝ նստակյաց և քոչվորական քաղաքակրթությունների փոխհարաբերությունների համատեքստում: Հողվածում առաջադրված լեռնիկները դիտարկվել են հենց բազմահայեցակարգային դիրքերից և նոր գնահատականներով վերաիմաստավորվել իրողությունները: Հ. Մարգարյանի գիտական հետազոտություններում տարբեր ասպեկտներով առանձնակի սևեռումի առարկա է եղել նաև մշակույթի լեռնիկը:

Նրա ուշադրությունից չեն վրիպել նաև անձնանունների, տեղանունների փոփոխությունները, որոնց մի մասը ստուգաբանվել է իրենց իր կողմից: Այսպես նա գրում է, որ. «մահմեդական միջավայրի ուժգնացող ազդեցությունն ընդգծված երևում է, երբ Կամենասյանների մինչ այդ ակնհայտ հունաշունչ անվանումները (Կամեն, Կաղուկաղոս) համադրում ենք ժԲ դարի կեսերի դարավերջի ներկայացուցիչների՝ նախ «չեզոք» (Գրիգոր), ապա բացահայտ արևելյան (Շահնշահ, Շահմելիք) անձնանունների հետ»¹¹:

ե/ Հ. Մարգարյանի գիտական ժառանգությունը արժևորվում է նաև նրանով, որ այն ծանրակշիռ ներդրում է միջնադարի քաղաքական հայագիտության և կովկասագիտության ասպարեզներում:

Դեռ շատ ասելիք ուներ Հ. Մարգարյանը կովկասագիտության ասպարեզում. ավաղ՝ չհասցրեց և նրա գիտական ժառանգությունը դարձավ ապագայի հետ անավարտ մենախոսություն:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 105:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

ЭДУАРД ЗОГРАБЯН

*Кафедра истории сопредельных
стран Армении ЕГУ, к.и.н., доцент*
eduardzohrabyan@ysu.am

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ПРОФЕССОРА ИСТОРИИ А. МАРГАРЯНА

Ключевые слова: арменовед, кавказовед, Кавказский регион, историко-политические реалии, феодальный старейшина, аналитика, комментарии, имена, топонимы/название местности/, научное наследие, контактные зоны, многоконцептуальные подходы.

Научное наследие доктора истории, профессора, известного арменоведа-кавказоведа Айрапета Маргаряна занимает свое особое место в современной армянской историографии. В настоящей статье научно-исследовательским анализом представляется научное наследие известного ученого. В частности, оцениваются и в общих чертах освещаются его дорогостоящая монография «Несколько вопросов истории Северной Армении и Грузии XII века» и неопубликованная докторская диссертация «Военно-политические сдвиги на Ближнем Востоке и армянский феодальный старейшина в XII веке и в первой половине XIV века». В то же время речь идет о двух сотнях его ценных статей. Научное наследие Г. Маргаряна своим непреходимым значением, богатой источниковедческой основой, глубоким содержанием и обучающими обобщениями и комментариями уроков истории открыло новую эру в области научного исследования истории Кавказа 10–14 вв.

EDUARD ZOHRABYAN

*Chair of the History of Armenia's Neighboring Countries of YSU,
PhD in History, Associate Professor*
eduardzohrabyan@ysu.am

EXAMINATION ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF PROFESSOR OF HISTORY A. MARKARYAN

Keywords: Armenian scholar, Caucasian scholar, Caucasian region, historical and political realities, avatar council of elder, analytics, comments, personal names, toponyms/place names /, scientific heritage, contact zones, multi-conceptual approaches.

The scientific heritage of the Doctor of History, professor, famous Armenian-Caucasian scholar Hayrapet Margaryan occupies a special place in modern Armenian historiography. In this article, the scientific and research analysis presents the scientific heritage of a famous scientist. In particular, his expensive monograph "Several issues of the History of Northern Armenia and Georgia of the XII century" and his unpublished doctoral dissertation "Military-political shifts in the Middle East and the Armenian avatar council of elder in the XII century and in the first half of the XIV century" are evaluated and generally highlighted. At the same time, we are talking about two hundred of his valuable articles. The scientific heritage of G. Margaryan, with its rich source of scientific knowledge, deep content and educational generalizations and comments on history lessons, opened a new era in the field of scientific research of the history of the Caucasus of the 10th-14th centuries.

EDWARD ZOHARYAN
Co-Editor of YSU
Associate Professor
Edward Zoharyan, yz@ysu.edu

ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ,
գլխատն գիտաշխատող, պատվ. գիտ. դոկտոր
jakobalex@yahoo.com

ՍԱՍԱՆԵԱՆ ԱՌԳ ԱՐՔԱՅՈՐԴԻՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԳԱՀԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (Գ-Ե ԴԱՐԵՐ)

Բանալի բառեր. Մեծ Հայք, Սասանեան Իրան, Արշակունեաց արքայադոհմ, աագ արքայազններ, Որմիզդ-Արտաշիր, սասանեան վիճազրեր, Մովսէս Խորենացի, Սուրէն Երեմեան, Հայրապետ Մարգարեան:

Մեր ժամանակի ամենից խորամիտ պատմաբաններից մէկին՝ երջանկայիշատակ Հայրապետ Մարգարեանին նուիրուած 2021 թ. նոյեմբերեան գիտաժողովին մասնակցելու առիթով իմ ընտրած թեման առնչուած է աագ ընկերոջս եւ զոյգ ատենախօսութիւններիս ընդդիմախօսի գիտական հետաքրքրութիւնների մի կարեւոր բնագաւառի՝ հին Հայաստանի ազնուատոհմերի, այդ թում՝ արքայատոհմերի քննութեանը: Նմանօրինակ թեմաներին նա անդրադարձել է բոլոր յարմար առիթներով:

Իբրեւ նախաբան՝ կրկնեմ իր հիմնարար մօտեցումներին էապէս յարող միտքս¹. հին եւ միջնադարեան թէ՛ հայրենի, թէ՛ օտարագի մատենագիրների աշխարհընկալման գլխատն առանձնայատկութիւններից մէկն է այն, որ նրանք սեփական ու օտար հասարակութիւնների եւ ժողովուրդների պատմութիւնը ներկայացնում են գերազանցապէս տիրակալների ու տիրապետող դասի կենցաղավարու-

¹ Հմմ. Ա. Յակոբեան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար (Պատմա-արքիւրագիտական քննութիւն), Եր., 2020, էջ 9:

թեան նկարագրման ձեւով: Թէպէտ նոր դարաշրջանի պատմական գիտութիւնն իր առջեւ, բնականաբար, դնում է հին հասարակութիւնները, պետութիւններն ու էթնոսները շատ անելի լայն ընդգրկումով պատկերացնելու եւ հետազօտելու խնդիրներ, սակայն ոչ պակաս կարեւորութիւն է վերագրում հէնց տիրապետող դասակարգերի, այդ թում՝ արքայական ու իշխանական տոհմերի համակողմանի հետազօտութեանը: Ակնյայտ է, որ ամեն մի ժամանակաշրջանի ներքին ու արտաքին քաղաքական «մակընթացութիւններն ու տեղատարբութիւնները», ինչպէս ձեակերպում է տուեալ խնդիրը յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրած Հայրապետ Մարգարեանը, համարժէք արտացոլում են գտել բոլոր հասարակութիւնների (այդ թում՝ նաեւ Հայաստանի ու իր հարեան երկրների)՝ նախ եւ առաջ իշխող վերնախաւի, աշխարհիկ ու հոգեւոր աագանու ներկայացուցիչների կեանքում եւ ճակատագրում: Միւս կողմից՝ մեծ չափով հէնց նրանց կենսավիճակով, սեփական շահերի ու տնտեսական խնդիրների ընկալումով, ազգային-մշակութային եւ գաղափարախօսական մղումներով ու արած գործերով է պայմանաւորուել տուեալ հասարակութեան, պետութեան եւ ժողովրդի ճակատագիրը իրաքանչիւր պատմական ժամանակաշրջանում: Ի վերջոյ, պրոֆեսոր Հ. Մարգարեանի դիպուկ ամփոփումը հետեւեալն է. «Պատմութեան շրջադարձային պահերին հայ աւատատէրերի այդ շերտն է առաջին հերթին կողմնորոշուել եւ մշակել (ազգային եկեղեցու ղեկավարութեան մասնակցութեամբ) հայոց քաղաքական ուղեգիծը»²:

Ներկայ աշխատանքիս վերտառութեան մէջ ես արդէն փորձել եմ ուղիղ ներկայացնել թեմայի պրոբլեմատիկան եւ խնդրառութիւնը: Բանն այն է, որ չնայած բազմաթիւ եւ հայագիտական հանրութեանն

² Մարգարեան Հ.Գ., Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում եւ հայ աւատատիրական ավագանին ԺԲ դարում – ԺԴ դարի առաջին կեսում, Պատմ. գիտ. դոկտորի ... ատենախոսութեան սեղմագիր, Եր., 1996, էջ 4: Հմմ. նոյնի՝ Տիրապետող դասակարգը Հայաստանում XII-XIII դարերում, – «Պատմա-քաղաքագիտական հանդէս», 1990, հ^տ 4, էջ 36-46:

ամենեւին էլ ոչ անծանօթ փաստերին կամ գոնէ դրանց մի մասին՝ Արշակունեաց թագաւորութեան դարաշրջանի երկրորդ կէսին Հայոց գահին Իրանի Սասանեան արքայորդիների առկայութիւնը, ըստ էութեան, չի դարձել պատմագիտական լուրջ ու հանգամանակից քննարկման առարկայ:

Արդ՝ սկսենք քննարկել առկայ աղբիւրագիտական փաստերը ժամանակագրական հերթականութեամբ:

Պատմագիտութեան մէջ ընդունուած է համարել, որ Հայոց գահին առաջին Սասանեան տիրակալը եղել է արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշիրի թոռ, Շապուհ Ա արքայից արքայի (241-272 թթ.) աագ որդի, «Հայաստանի մեծ թագաւոր» (կամ «Մեծ Հայքի արքայ»), որից յետոյ նաեւ՝ Իրանի արքայից արքայ (272-273 թթ.) Որմիզդ-Արտաշիրը, ում մասին գրում են ինչպէ՛ս վաղ սասանեան շրջանի իրանական վիմագիր արձանագրութիւնները³, այնպե՛ս էլ հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացին (անուանելով նրան Արտաշիր եւ Արտաշէս)⁴: Սակայն իրականում այդ արքայի յիշատակութիւնը կարելի է նկատել նաեւ Հռոմէական մատենագրութեան մէջ: Ուշ կայսրութեան դարաշրջանի մի յայտնի գրական յուշարձանում՝ այսպէս կոչուած «Օգոստոսների պատմութիւն» հաւաքածոյում ընդգրկուած Տրեբելիոս Պոլիոնի (Դ դ. վերջ) «Երկու Վալերիանոսներ» երկում նշում է, որ Շապուհ Ա-ի կողմից Հռոմի կայսր Վալերիանոսին գերի վերցնելուն (260 թ.) բացասաբար վերաբերուելով՝ Աղուանք/Ալբանիայի եւ Վիրք/Իբերիայի թագաւորները (որոնց անունները տրո-

ւած չեն) երկու ուրիշ տիրակալների նման իրենց օգնութեան պատասխանականութիւնն են յայտնել անուանի գերուն ազատելու հարցում լքագիրն է. «Բակտրիացիները, Հիբերները, Ալբանները եւ Տարսկիները չընդունեցին Շապուհի նամակները [կայսերը գերելու աւերակով – Ա. Յ.], այլ դիմումներ գրեցին հռոմէացի զորապետերին՝ օգնութիւն խոստանալով Վալերիանոսին գերութիւնից ազատելու [արձում]»⁵: Իսկ այս նոյն պահին Հայաստանի՝ «Արտաւազդ» անուանուած արքան նամակ է յղել Շապուհին (այդպէս նաեւ՝ «կադուսեթ թագաւոր Բելենոս»-ը)՝ բողոքելով, որ «Վալերիանոսի պէս մի ծեղունո» գերի պահելով նա իր եւ իր դրացիների ու դաշնակիցների դէմ է հանել «ամբողջ աշխարհը»⁶: Իմ նախորդ աշխատանքներում աւերակներ եմ ունեցել նշելու, որ Հայոց այս Artavasdes արքան, անկասկածաբար գրականութեան մէջ ծեաւորուած ծաւալուն աւանդոյթից, չպիտի համարուի առանձին տիրակալ, կամ էլ՝ «ոչ պատմական անձ»⁷, այլ առաւել մեծ հաւանականութեամբ, պէտք է նոյնացուի Շապուհ Ա-ի աագ որդի, «Հայաստանի մեծ թագաւոր» կոչուած (Սասանեանների մի արձանագրութեան մէջ) Որմիզդ-Արտաշիրի հետ (252-272, այսպա մէկ տարի նաեւ՝ Իրանի արքայից արքայ), որը Մովսէս Խորենացուն յայտնի էր «Արտաշիր» եւ «Արտաշէս» անուններով⁸: Ենթադ-

³ St' u, op.՝ Նեոլէքէ Թ., Պատմութիւն Սասանեան տէրութեան, Թարգմ. Ն. Զարամեան, Վաղարշապատ, 1896, էջ 18; A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 221-222; M.-L. Chaumont, Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, p. 85-86; Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. II, Եր., 1984, էջ 46-48 (հատուածի հեղ.՝ Ս. Տրեմեան); Хуршудян Э. Ш., Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование), Алматы, 2003, с. 384.

⁴ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ Մ. Արեղեան եւ Ս. Զարուբինեան, Տիֆլիս, 1913, գլ. Բ. հգ-հը, էջ 214-217 (վերահրատ.՝ «Մատենագիտական Հայոց», հտ. Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 1964-1967):

⁵ St' u Trebellii Pollionis Valeriani duo: – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by D. Magie, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, IV, 1, p. 6; Требеллий Поллион. Двое Валерианов, Пер. С. П. Кондратьева, – “Вестник древней истории”, 1959, № 2, с. 236.

⁶ Trebellii Pollionis Valeriani duo, III, 1-2, p. 4-6. Տեղին նշենք, որ Կամիլա Տրեբելիոսի գրքում, ինչ-որ մի անհիմնաւայի վրիպմամբ՝ այս երկի հեղինակ է կոչուած ոչ թէ Տրեբելիոսը, այլ Յուլիոս Կապիտոլինոսը, որը Բ դարի մի քանի կայսրերի պատմութիւնների հեղինակն էր (К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н. э. – VII в. н. э., Москва-Ленинград, 1959, с. 133-134, 308).

⁷ Այդպէս տե՛ս, որ՝ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. II, էջ 46-48; Մամեսեթյան Ռ., Հայաստանը Արտաւազդից մինչեւ Տրդատ Մեծ, Եր., 1997, էջ 128-129; Арутюнян А. Ж., Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран (189 г. до н. э. – 298 г. н. э.), Ростов-на Дону, 2015, с. 276-278.

⁸ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, գլ. Բ. հգ-հը, էջ 214-217; «Մատենագիտական Հայոց», հտ. Բ, էջ 1964-1967:

րել եմ նաեւ, որ կարելի է հնարաւոր համարել *Ohrmazd-Artašir – Artavasdes դրափոխուած անցումը⁹: Ժամանակի առումով եւս արդէն իրաացիօրէն նշուել է, որ Քաաբա-է Զարդուշտում 252 թուականին Շապուհ Ա-ի փորագրած եռալեզու վիմագրի յայտնաբերումից յետոյ Սասանեանների գերիշխանութեան ոլորտում յայտնուած Հայաստանում Որմիզդ-Արտաշիր – «Արտաւազդ» – «Արտաշէս» թագաւորից բացի մէկ այլ տիրակալ ընդունելն անհաւանական է: Այդ մասին իր 1969-ի հիմնարար մենագրութեան մէջ հանգամանալից փաստարկներ է ներկայացրել Ի դարի նշանաւոր իրանագէտ-հայագէտ Մարի-Լուիզ Շօմոնը¹⁰: Իսկ նախնական զգուշատրութեամբ՝ Որմիզդ-Արտաշիր – Արտաւազդ նոյնացման մասին այդ իրաւացի պնդումն առկայ է դեռեւս Հայկ Պէրպլերեանի մօտ (իբրեւ «ծեռագրական վրէպ մը»)¹¹:

Այսպիսով, թէպէտ «Օգոստոսների պատմութեան»՝ երբեմն գեղարուեստական չափազանցութիւններով համեմուած պնդումների

⁹ Յակոբեան Ա., Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում, էջ 39:

¹⁰ Chaumont M.-L., Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, p. 85-86.

¹¹ Պէրպլերեան Հ., Որմիզդ-Արտաշիր՝ մեծ արքայ Հայաստանի, – «Չուարթնոց», Տարեգիրք գրականութեան եւ արուեստներու, հտ. Բ, Փարիզ, 1944, էջ 167-173, յատկ.՝ էջ 172: Ի դէպ, նոյն էջում հեղինակը քննում է նաեւ Տրեբելիոս Պոլիոնի միւս երկում (Trebellii Pollionis Tyranni triginta: – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by D. Magie, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, II, 2, p. 66) Որմիզդ-Արտաշիրին տրուած *Որմիզդէս* անուանածները (տպագր. վրիպակով *Որմիզդէս*), որի մէջ դեռ Թ. Նեօլդեքէն տեսնում էր (Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Aus der arabischen Chronik von Tabari übersetzt von Th. Nöldeke, Leyden, 1879, S. 43) Շապուհ Ա-ի առաջին որդւոյ «Որոմազդէս, այսինքն՝ Որմիզդ անունը» (“Odomastem [resp. Oromastem] primum”). Հ. Պէրպլերեանը նշում է նաեւ Փրաբիոս Վոպիսկոսին յայտնի «Արտաբասիս [resp. Արտաւազդ] Ասորո» մասին (“Artabassis Syrus”, տե՛ս Flavii Vopisci Syracusii Probus: – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by D. Magie, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, IV, 1, p. 342), թէպէտ, ըստ պատմիչի, նա Հոմարի կողմնակիցն էր ու կարող էր եւ կապ չունենալ «մեծ թագաւոր Հայոց»-ի հետ:

հասաստիութիւնն անխնդրառու չէ¹², սակայն այլ բան չի խանգարում նեթադրելու, որ Տրեբելիոս Պոլիոնի հաղորդածն ընդհանուր գծերով իրօք ճիշտ էր արտացոլում Սասանեան Իրանի գերիշխանութեան ոլորտում գտնուող Հայաստանի, Վիրքի եւ Աղուանքի՝ Գ դ. կէսերին իշխած կիսանկախ, բայց ինքնավստահ արքաների որոշակի ինքնուրոյնութիւնը: Առաջին հերթին այդպէս պիտի մտածենք հէնց «Հայաստանի մեծ թագաւոր» Որմիզդ-Արտաշիր Սասանեանի մասին, որը Շապուհ Ա արքայից արքայի աւագ որդին էր:

Նշելի է, որ Սալմաստի ժայռաքանդակի պատկերային հետազոտութեանը նուիրուած իր մենագրութեան մէջ Արթուր Մելիքեանը փաստարկել է մի վարկած, ըստ որի մինչեւ արքայից արքայ հռչակուելը «մեծ թագաւոր Հայոց» կարող էր եղած լինել նաեւ ինքը՝ Արտաշիրի որդի եւ Որմիզդ-Արտաշիրի հայր Շապուհ Ա Սասանեանը¹³:

Շարունակելով՝ «Արմենիայի մեծ թագաւոր» (ըստ՝ Քաաբա-է Զարդուշտի վիմագրի) Որմիզդ-Արտաշիրից անմիջապէս յետոյ Հայոց գահին յայտնուած են եւս երկու Սասանեան արքայազններ: Առաջինը հէնց իր աւագ որդին էր՝ Որմիզդակ-Շապուհը, ինչպէս նաեւ սրա եղբայր Նարսեհը: Նրանց մասին «Հայ ժողովրդի պատմութեան» ակադեմիական առաջին հրատարակութեան Բ հատորում հատուածի հեղինակ ակադ. Սուրէն Երեմեանը գրում է. «Արտաւազդ Ե-ի գահընկէցութիւնից յետոյ [՝] պարսկական Հայաստանը յայտարարուել է Սասանեան դինաստիայի դաստակերտ (դինաստիական սեփականութիւն) եւ արքայից արքայի ժառանգական «դոմեն»: Այդ էր պատճառը, որ 261-293 թթ. ընթացքում 32 տարի անընդմէջ [իրականում՝ 252-293, այսինքն՝ 41 տարի – Ա. Յ.] պարսկական Հայաստանում «Հայաստանի մեծ թագաւոր» տիտղոսով թագաւորում են Որմիզդ-Արտաշիրը (261-272 [իրականում՝ 252-272 – Ա. Յ.]), նրա որ-

¹² Հմմ., օր.՝ Մանասերյան Ռ., Հայաստանը Արտավազդից մինչեւ Տրդատ Մեծ, էջ 128-129:

¹³ Տե՛ս Մելիքեան Ա., Սալմաստի ժայռաքանդակը (Պատմական Հայաստանի Սասանյան մի հուշարձանի վերամեկնարանություն), Եր., 2016, էջ 117-133:

դի Որմիզդակը (273-276) եւ Ներսէիը (276-293): ՏՅԿ-ի արձանագրութեան մէջ Որմիզդ-Արտաշիրը եւ նրա եղբայր Ներսէիը յիշատակուած են Սասանեան դինաստիայի «Խոսրով» պատուանունը կրող այն անձնատրոպիւնների շարքում, որոնց համար Շապուհ Ա-ն հիմնադրել էր տաճարներ...: Այդպիսով Տիգրանի արքունիքն իրագործում էր իր վաղեմի քաղաքական ծրագիրը՝ Հայաստանում հաստատել Սասանեան դինաստիայի ժառանգական իշխանութիւնը: Ինչպէս առաջ Մեծ Հայքը պարթեւ Արշակունիների արքայատոհմի երկրորդ թագաւորութիւնն էր համարում, այժմ էլ այդ նոյն դերը վերականգնում էր, սակայն իբրեւ Սասանեան դինաստիայի երկրորդ թագաւորութիւն»¹⁴: Ընդունելով մեծանուն պատմաբանի այս պարզաբանումները՝ պէտք է արձանագրենք, որ Գ դարի գրեթէ ամբողջ երկրորդ կէտում Մեծ Հայքում գահակալեցին Սասանեան արքայատոհմի երկու-երեք աագ եւ մէկ կրտսեր արքայազններ՝ հարցականով՝ Արտաշիր Ա-ի որդի Շապուհը, ապա Որմիզդ-Արտաշիրը, Որմիզդակ-Շապուհը եւ Նարսէիը¹⁵:

Եւ ահա, միմիայն 297-298 թթ. լաւ յայտնի դէպքերի արդիւնքում (Դիոկղետիանոս կայսեր բանակի յաղթանակը Սասանեան Նարսէի - Ներսէի արքայից արքայի դէմ) ու 298/299 թ. Մծբինի հաշտութեան պայմանագրի շնորհիւ է, որ Սասանեան տիրակալների ենթակայութեան համակարգից իրաականօրէն դուրս եկան մի շարք կիսանկախ պետութիւններ, այդ թում՝ Մեծ Հայքն իր վերստին նշանակուած Արշակունի թագաւորով, որը կայսերական դաշնակից զօրքի հետ արհաբար մարտնչած Տրդատ Գ Մեծն էր: Այդ պահին Արշակունի տոհմի ներկայացուցիչ գահ բարձրացուեց ինչպէ՛ս Հայաստանում, այնպէ՛ս էլ Աղուանքում, որտեղ դա Վաչագան Ա Քաջն

¹⁴ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. II, էջ 49: Հմմ. նաեւ էջ 59-60:
¹⁵ Վերջինների մասին տե՛ս նաեւ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. II, էջ 49-61; Луконин В.Г., Культура Сасанидского Ирана. Иран в III-V вв. Очерки по истории культуры, Москва, 1969, с. 101-102; Մելիքյան Ա., Սալմաստի ժայռաքանդակը... էջ 119, 134-143, 171-174, 204:

Վ. Ի դէպ, չի կարելի լրիւ բացատել, որ նմանատիպ փոփոխութիւն է եղել նաեւ հարեւան Վիրքում: Ճիշտ է, վրացական՝ բաւականին ուշ շարադրուած աղբիւրներում ներկայացուած է մի այնպիսի պատկեր, իբրեւ թէ ժամանակագրօրէն այդ նոյն պատմական պահին (մօտաւորապէս Գ դարի ամենավերջում) տեղի ունեցած Միհրան-Միրիանի գահակալումով (ով իբրեւ թէ Սասանեան արքայորդի էր) նախորդ արքայատոհմին փոխարինել են ոչ թէ՛ Արշակունիները, այլ ընդհակառակը՝ Սասանեաններին ազգակից Խոսրովեանները¹⁷, սակայն, մեր ենթադրութեամբ, հաշուի առնելով ժամանակի համատեքստը՝ այդ մանրամասնութիւնը կարելի է ուղղակի սրբագրելի համարել: Տեղին յիշենք, որ ըստ Կիրիլ Թումանովի՝ Միրիանին կարելի է համարել իրանական (պարթեական) նշանատր Միհրան/Միրիանեան ազնուատոհմի սերունդներից¹⁸:

Տեղին նշենք նաեւ, որ ըստ հայկական աղբիւրների՝ Որմիզդ-Արտաշիրը Հայաստանում լուրջ գործեր է կատարել, որոնք հետք են թողել ժողովրդի պատմական յիշողութեան մէջ: Օր.՝ Գր. Խալաթեանցը եւ Ն. Ադունցը «Գահնամակ»-ի քննութեան առիթով նկատել են, որ քանզի նրանում առկայ «ռամ» եզրոյթը պահլաւերէն «ժողովուրդ» (նաեւ՝ «հասարակ ժողովուրդ») է նշանակում (որից կան «երամ» եւ «ռամիկ»), «նամակ/նամա»-ն իրան. լեզուներում էլ նոյնն է՝ իր նաեւ «գրուածք», «վաւերաթուղթ» իմաստով¹⁹, եւ ըստ այդմ գի-

¹⁶ Մանրամասն տե՛ս Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-Չ դարերի Աղուանքում, - Հանդէս ամսօրեայ», ՃԺԷ արհի, Վիեննա-Եր., 1971], с. 297. Հմմ. Hübschmann H., Armenische Grammatik, Bd. I, Leipzig, 1895, S. 147, 201, 233; Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Գ, Եր., 1977, էջ 425; հտ. Դ, Եր., 1979, էջ 140:

¹⁷ Տե՛ս, օր.՝ Очерки истории Грузии, т. II, Грузия в IV-X веках, Ред.: М. Д. Лорджипанидзе, Д.Л. Мухелишвили, Тбилиси, 1988, с. 39-42.

¹⁸ Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963, p. 83.

¹⁹ Տե՛ս Խալաթյանց Գ., Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, Опыт критики источников, ч. I, Москва, 1903, с. 295; Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908 [վերահրատ.՝ Եր., 1971], с. 297. Հմմ. Hübschmann H., Armenische Grammatik, Bd. I, Leipzig, 1895, S. 147, 201, 233; Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Գ, Եր., 1977, էջ 425; հտ. Դ, Եր., 1979, էջ 140:

տենք իրանական այն վաերագրերի մասին (Ռամական նամակ), որոնք ամփոփում էին Սասանեան պետական աշխարհագրերի (բառացի թարգմանությամբ՝ «ժողովրդագրերի», նորօրեայ եզրոյթով ասած՝ մարդահամարների) արդիւնքները: Այդ աշխարհագրերի մասին գիտէր նաեւ Պատմահայր Մովսէս Խորենացին, որը գրում էր. «Զի գերկուա զայս այսպէս պահէին սովորաբար. զի յորժամ նստէր արքայ նոր, նոյն ժամայն փոխէին զդրամ՝ գտեալ ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր, եւ զգիր դիւանին յայլ փոխեալ նորա անուամբ՝ ստղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ յամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս եւ արասցէ աշխարհագիր նոր, թողովն զայն, որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ՝ Արտաշիր ոչ ժամանեալ ի կարճութենէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիր՝ յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել...»²⁰:

Ընդ որում՝ Պատմահոր հնարաւոր միջամտութիւնը բնագրին ամենեւին չի եղել այն աստիճանի, որպէսզի ուշադիր ընթերցողը Սահակ Պարթեւի յղումը չկարողանայ վերագրել հէնց առաջին Սասանեան արքային (իսկ մեր ժամանակների մասնագէտի հայացքով, իհարկէ՝ «Հայաստանի մեծ արքայ» տիտղոսով 252-272 թթ. թագաւորած Որմիզդ-Արտաշիր – Արտաշէս Սասանեանին, ով հռոմէացի պատմագրողի կողմից կոչուած է նաեւ Արտաւազդ-Artabases): Իսկ այդ Արտաշիրի օրօք հաստատուած կարգի մասին (ի դէպ, այն կրկնում էր ըստ ասանդութեան առաջին Արշակունի թագաւոր Վաղարշակի հաստատած կարգը) ակնարկ կայ ոչ միայն «Գահնամակ»-ում, այլեւ հէնց Պատմահոր «Պատմութիւն Հայոց»-ում²¹:

²⁰ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, գլ. Գ.Ժա, էջ 322-323; «Մատենադարան Հայոց», հտ. Բ, էջ 2077:

²¹ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, գլ. Բ.Է, էջ 215-216; «Մատենադարան Հայոց», հտ. Բ, էջ 1966: Հմմ. Յակոբեան Ա., «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Չաւրանամակ», – «Բազմավէպ», Վենետիկ – Ս. Ղազար, 2011, հ^թ 3-4, էջ 524-525:

Պայկովիում Նարսեհ արքայից արքայի (293-302 թթ.), թողած երկլեզու՝ պահլաւերէն եւ յունարէն արձանագրութեան մէջ մանրամասնությամբ յիշուած է, որ մինչ այդ նա եղել էր «Հայաստանի մեծ թագաւորը» (273-293 թթ.). բնագիրը պատմում է նաեւ, որ, իմանալով իր աւագ եղբոր որդի Վարահրան Բ արքայից արքայի (276-293 թթ.) յանկարծակի մահուան մասին՝ Նարսեհը հայաստանեան իր զօրքով հասնում է Տիգրոն ու կարողանում եղբոր թոռանը սպանելով տիրանալ Իրանի գահին²²:

Արդ՝ անցնելով Դ դար:

Ըստ որոշ պատմաբանների (Ն. Ադոնց, Լէօ եւն)՝ 338 թ. Խոսրով Բ Կոտակի մահուանից յետոյ Հայաստան արշաւած Շապուհ Բ Երկարակեացը (309-379 թթ.) Հայոց թագաւոր է կարգում իր որդի՝ արքայազն Ներսեհին. ճիշտ է, շուտով հայերը կարողանում են յաղթանակ տանել, գահընկեց անել Սասանեան արքայազնին եւ գահ բարձրացնել Խոսրովի որդի Տիրան Արշակունուն (338/339-344/350), իսկ Ներսեհը, որին հայրը կրկին անգամ դրել էր Հայոց գահին, հետագայում՝ 345 թ., Սինգարայի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտում գերի է ընկնում հայ-հռոմէական զօրքերի ձեռքը եւ սպանում (ինչից ցնցուած Շապուհը դադարեցնում է պատերազմը)²³: Այդ տարբերակն ընդունելի է եղել նաեւ Աշոտ Աբրահամեանի²⁴ եւ ռազմական պատմութեան մասնագէտ Սարգիս Սարգսեանի համար²⁵:

²² Նեօրէթէ Թ., Պատմութիւն Սասանեան տէրութեան, էջ 21; Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, p. 226-227; Луконин В. Г., Древний и раннесредневековый Иран, Москва, 1987, с. 156-176.

²³ Адонц Н., Фавст Византийский как историк. Христианский Восток, том 6, вып. 3, Петроград, 1920, с. 253-255; Լեո, Հայոց պատմություն, հտ. 2, Եր., 1947, էջ 590-591: Հմմ. Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. II, էջ 86-87, որտեղ Ներսեհի մասին տեղեկանքի չի տրուած: Յաւելենք, որ կուրացուած Տիրան արքան հրաժարուեց վերստանալ գահը, եւ այն անցաւ իր որդի Արշակ Բ-ին (345/350-364):

²⁴ Աբրահամեան Աշ., Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում, պր. 2 (Հայ ժողովրդի պատմություն, 12 պրակով), Եր., 1959, էջ 42 («Շապուհը Տիրանի աչքերը հա-

Անցնելով նաեւ Ե դար. յաջորդ տեղեկանին (ինֆորմացիան) ունենք այդ դարի երկրորդ տասնամեակից: Այն նոյնպէս առկայ է միայն հայկական աղբիւրներում:

Իր եղբայր Վոամշապուհ Հայոց թագաւորի (388/399-414 թթ.²⁶) մահուանից յետոյ երկրորդ անգամ գահ բարձրացաւ Խոսրով Գ Հայոց թագաւորը (384-388, 414-415 թթ.), սակայն ընդամենը 8 ամիս անց նա եւս վախճանուեց, որից յետոյ արքայից արքայ Յագկերտ Ա Սասանեանը (399-420 թթ.) հայկական գահին բազմեցրեց իր աագ որդի Շապուհին: Ղազար Փարպեցու խօսքերով՝ «Յագկերտը չկամեցաւ Հայոց աշխարհին թագաւոր տալ Արշակունեաց տոհմից [եւ] հայերի վրայ թագաւոր կարգեց իր որդուն, որի անունն էր Շապուհ՝ ըստ իր հօր անունան»²⁷: Մովսէս Խորենացու ունեցած տեղեկանու համաձայն՝ Շապուհը թոյլ անձնաւորութիւն էր, եւ նրա քառամեայ թագաւորութիւնը (415-419/420) անփառունակ էր (Պատմա-հօր խօսքերով՝ «Քբառեամ անարգաբար թագաւորեալ Շապուհ»): ճիշտ է դա չխանգարեց, որպէսզի իր հօր մահուան լուրը լսելով՝ նա հայաստանեան զօրքի գլուխ անցած մեկնէր Տիգրոն՝ հայրական գա-

նել է տալիս շիկացած երկաթով եւ Հայաստանի վրայ թագաւոր նշանակում իր որդի Ներսէսին»):

²⁵ Մարգարեան Ս.Վ., Հայ ժագմական արվեստի պատմությունից, Եր., 1969, էջ 160:

²⁶ Ժամանակագրական վերջին ճշգրտումների մասին տես Անանեան Հ.Պ., Գրոց գիտի թուականը եւ Վոամշապուհ Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարին, «Բազմավէպ», 1985, էջ 138; Յակոբեան Ա., «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Չաւրանամակ», էջ 514-515:

²⁷ Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ս. Մալխասեան, Տիգրիս, 1904, գլ. Ա.Ժբ, էջ 18; «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 2216 («Եւ ոչ կամեցեալ Յագկերտի թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յագգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանել ի վերայ սոցա զիւր գորդին, որում անուն էր Շապուհ՝ ըստ անուն հաւր իւրոյ. խորհեալ քարաչար իմացմունս առնն ի միտս իւր...»): Տես նաեւ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, գլ. Գ.Ժե, էջ 330 («Յեա որոյ Յագկերտի ոչ եւս ի նոցունց, այլ զՇապուհ գորդի իւր թագաւորեցուցեալ Հայոց հնարս դառնութեան խորհելով...»): «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 2084: Հմմ. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, մաս Ա, էջ 278; Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. II, էջ 122:

նը ստանալու յոյսով: Սակայն ճիշտ է նաեւ այն, որ Շապուհը մայրաքաղաքում պարտուեց ու սպանուեց կրտսեր եղբոր կողմից, ով տիրացաւ գահին որպէս արքայից արքայ Վահրամ (Վոամ, Վարահրան, Բահրամ) Ե Գուր (կամ Գոռ)²⁸:

Այսպիսով՝ վերոյիշեալ փաստերը ցոյց են տալիս, որ Արշակունեաց թագաւորութեան դարաշրջանում Հայոց գահին արձանագրելի է Սասանեան 5 կամ 6 արքայորդիների առկայութիւն, որոնք են.

- Արտաշիր Ա արքայից արքայի որդի Շապուհ;
- Շապուհ Ա արքայից արքայի որդի Որմիզդ-Արտաշիր;
- Որմիզդ-Արտաշիր արքայից արքայի որդի Որմիզդակ-Շապուհ;
- Որմիզդ-Արտաշիրի միս որդի Նարսեհ;
- Շապուհ Բ արքայից արքայի որդի Ներսեհ;
- Յագկերտ Ա արքայից արքայի որդի Շապուհ:

Տեսնում ենք նաեւ, որ այս արքայորդիների մեծ մասն աագ որդիներ ու գլխաւոր թագաժառանգներ են, որոնցից ոմանց յաջողուեալ է հետագայում տիրել Իրանի գահին: Յաւելենք, որ նրանցից մի քանիսը յայտնի են դարձել որպէս լաւ կառավարիչներ Իրանում եւ Հայաստանում:

Ամփոփելով՝ իբրեւ նախնական եզրայանգումներ կարող ենք արձանագրել հետեւեալը. թերեւս, Սասանեանները փորձել են վերականգնել հինաւորց՝ Աքեմենեան արքաների ժամանակներից եկող կարգը, ըստ որի Իրանի իւրօրինակ համադաշնային կայսրութեան կազմում Հայոց պետութիւնն ունեցել է «առաջին աշխարհ» Պարսքին յաջորդող «երկրորդ աշխարհի» կարգավիճակը: Ըստ ամենայնի՝ դա եղել է միակողմանի հաստատուող կարգավիճակ ու, թերեւս, ի տարբերութիւն Արշակունեաց տոհմի թագաւորների կարգավիճակի, որը սկսած Հռանդէայի դաշնագրի ժամանակներից (մ. թ. Ա

²⁸ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, գլ. Գ.Ժգ, էջ 332; «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Բ, էջ 2086-2087: Հմմ. Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, p. 276-277; Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, մաս Ա, էջ 281; Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. II, էջ 123:

դար) պիտի հաստատուէր երկկողմանի՝ եւ Պարսից տէրութեան, եւ Հռոմէական կայսրութեան կողմից:

Այս բնոյթի վարկածային եզրայանգումները որքա՞ն հաճելի եւ օգտակար էր քննարկել լայնախոհ աագ ընկեր Հայրապետ Մարգարեանի հետ: Աւա՛ղ, այժմ դրանք պիտի քննարկենք առանց նրա:

АКОПЯН АЛЕКСАН

*Институт востоковедения НАН РА,
Главный научный сотрудник, д.и.н
jakobialex@yahoo.com*

САСАНИДСКИЕ СТАРШИЕ ЦАРЕВИЧИ НА АРМЯНСКОМ ТРОНЕ В ЭПОХУ АРШАКИДСКОГО ЦАРСТВА (III–V ВВ.)

Ключевые слова: *Великая Армения, Сасанидский Иран, Аршакидская династия, старшие царевичи, Хормизд-Ардашир, сасанидские надписи, Мовсэс Хоренаци, Сурен Еремян, Айрапет Маргарян.*

Новый критический анализ более или менее известных источниковедческих фактов показывает, что в промежутке III–V веков цари царей Сасанидского Ирана шесть раз возводили на царский престол полунезависимой Великой Армении своих старших царевичей. Это: сын Ардашира I Шапуhr; сын Шапура I Хормизд-Ардашир; сын Хормизд-Ардашира Хормиздак-Шапуhr; другой сын Хормизд-Ардашира Нарсэ; сын Шапура II Нарсэ; сын Йаздигерда I Шапуhr. Большинство их – старшие царевичи. Некоторым из них после правления над Арменией удавалось взойти также и на царский престол Ирана. Вероятно, Сасаниды стремились восстановить древний порядок, существовавший в Иране во времена Ахеменидской динистии, когда в своеобразном иранском конфедеративном устройстве Армянское государство обладало статусом “второй страны” (после Персиды).

HAKOBYAN ALEKSAN

*Institute of Oriental Studies NAS RA,
Chief researcher, Doctor of Sciences (History)
jakobialex@yahoo.com*

SASSANID SENIOR PRINCES ON THE ARMENIAN THRONE DURING THE ERA OF THE ARSHAKID KINGDOM (3TH–5TH CENTURIES)

Keywords: *Greater Armenia, Sasanian Iran, Arshakid dynasty, senior princes, Hormizd-Ardashir, Sassanid inscriptions, Movses Khorenatsi, Suren Eremyan, Hayrapet Margaryan.*

A new critical analysis of more or less well-known source facts shows that in the period of the 3rd-5th centuries, the kings of the kings of Sasanian Iran six times elevated their senior princes to the royal throne of semi-independent Greater Armenia. These are: the son of Ardashir I Shapuhr; son of Shapuhr I Hormizd-Ardashir; son of Hormizd-Ardashir Hormizdak-Shapuhr; another son of Hormizd-Ardashir Narseh; son of Shapuhr II Narseh; son of Yazdegerd I Shapuhr. Most of them are senior princes. Some of them, after ruling over Armenia, managed to ascend to the royal throne of Iran. Probably, the Sassanids sought to restore the ancient order that existed in Iran during the Achaemenid dynasty, when, in a kind of Iranian confederal structure, Armenia had the status of a “second country” (after Persis).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ
 ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների
 պարմության ամբիոն,
 ՀՀ ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ,
 պ.գ.թ. դոցենտ
 alhovhannes@gmail.com

ԿՈՒՔԱՆԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ
XX Դ. ՎԵՐՋԻՆ – XXI Դ. ՍԿՁԲԻՆ¹

Բանալի բառեր² Կուբանի երկրամաս, Հյուսիսային Կովկաս, համայնք, մարդահամար, կազմակերպություն, թվակազմ

Հյուսիսային Կովկասը հայության բնակության հիմնական արեալներից է, ուր վերջին հարյուրամյակներին հայերի թվաքանակն ու բնակության աշխարհագրությունն ընդլայնման հստակ միտումներ ունի: Այստեղ հիմնվում են նոր համայնքներ, ձևավորվում են համայնքային-մշակութային տարատեսակ կառույցներ:

Կուբանում (Կրասնոդարի երկրամաս) բնակվող հայության թվաքանակի, աճի դինամիկայի, տեղաբաշխման, մայրենի լեզվին տիրապետելու, գրագիտության մա կարդակի, սեռատարիքային կազմի ու այլ տվյալների մասին ամփոփ պատկեր հնարավոր է վեր հանել խորհրդային տարիներին անցկացված Համամիութենական և հետխորհրդային շրջանի Համառուսաստանյան տարբեր մարդահամարներով:

Կուբանի հայ բնակչությունն իր պատմական զարգացման ընթացքում ունեցել է ձեռքբերումների ու վերելքի, տարհանման ու արտորի, միգրացիոն նորանոր ալիքների ընդունման շրջափուլեր:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԳԿ-ի և ՀՀՈՀ (ՌԴ) 20RF-143 գիտական համատեղ ծրագրի շրջանակներում:

Դեռևս մինչխորհրդային շրջանում երկրամասի հայության թվակազմի վերաբերյալ առկա տվյալները ցույց են տալիս հայերի ունեցած որոշակի կշիռը. 1917 թ. դրությամբ հայերը կազմում էին Չերնոմորիեի բնակչության 10.8 %-ը, Կուբանի բնակչության 0.73 %-ը²:

1920 թվականին, խորհրդային Ռուսաստանում անցկացվել է Համառուսաստանյան ժողովրդագրական մարդահամար, ըստ որի Կուբան-Չերնոմորիե նահանգում արձանագրվել է 58.769 հայ բնակիչ³, իսկ ԽՍՀՄ կազմավորումից հետո ՌԽՖՍՀ Կուբանի տարածաշրջանի հայության թվաքանակի ու տեղաբաշխման վերաբերյալ ամփոփ տվյալներ են արձանագրել 1926-1989 թթ. Համամիութենական մարդահամարները:

Կուբան-Չերնոմորիեի հայ բնակչությունն⁴ ըստ 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ի Համամիութենական առաջին մարդահամարի տվյալների

Աղյուսակ N 1

Վեր./օկրուգ	ամբողջ	արական	իգական	մայրենի լեզուն			գրագիտ	գրագիտ ազգային լեզվով
				հայ.	ռուս.	այլ		
ՌԽՖՍՀ ⁵ , դրից ⁶	195.410	101.069	94.341	170.428	22.823	2.159	98.193	53.172

² Сивков С. М., Армяне Кубано-Черноморья в первой половине XX в.: Попытка национальной самоидентификации, Армяне юга России: история, культура, общее будущее: материалы Всероссийской научной конференции (30 мая-2 июня 2012 г., Ростов-на-Дону), /отв. ред. акад. Г.Г. Матишов, Ростов н/Д, 2012., 2012, с. 193.

³ Жизнь национальностей, книга I (VI), М., 1924, с. 32.
⁴ Տե՛ս Ալեքսանյան Հ., Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., Ե., 2011, էջ 64:
⁵ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика., М., 1929, с. 38.

Չեռնոմորիե	27.729	14.781	12.948	27.079	551	99	9.738	8.153
Կուբան	21.023	10.953	10.070	18.438	2.421	164	10.365	5.488
Արմավիր	19.198	9.690	9.508	15.371	2.850	886	9.401	3.605
Մայկոպ	9.801	5.076	4.725	9.406	361	34	2.822	2.067

Այսպիսով, վերոհիշյալ 4 օկրուգներում միասին բնակվում էր 77.751 հայ կամ այդ օկրուգների ընդհանուր բնակչության 2.6 %-ը:

1920-ական թթ. ՌԽՖՍՀ հոծ հայ բնակչություն ունեցող հիմնական քաղաքային կենտրոնները նույնպես գտնվում էին Կուբանում: 1926 թ. մարդահամարով Արմավիրն ուներ 13.768 (քաղաքի ամբողջ բնակչության 19 %-ը), Կրասնոդարը՝ 13.469 (քաղաքի ամբողջ բնակչության 8.6 %-ը), Նովոռոսիյսկը՝ 4.122 (քաղաքի ամբողջ բնակչության 6.3 %-ը), Պյատիգորսկը՝ 4.294 (քաղաքի ամբողջ բնակչության 7.9 %-ը) հայ բնակիչ, ընդ որում. «Հյուսիսային Կովկասի խոշոր քաղաքներում, Կուբանում և Ստավրոպոլում հայերը երրորդն էին ռուսներից և ուկրաինացիներից հետո»⁶:

Հիշյալ մարդահամարը վեր է հանել նաև կարևոր տվյալներ Կուբանի գյուղական հայ բնակչության վերաբերյալ: Չեռնոմորիեի օկրուգի Սոչիի շրջանում էր կենտրոնացած օկրուգի գյուղական հայ բնակչությունը 80 %-ը կամ 17.237 մարդ, իսկ Տուսայսեի ու Անապայի գյուղական շրջաններում համապատասխանաբար բնակվում էին 2.081 և 1.337 գյուղաբնակ հայ:

⁶ Терещенко А., Армянское население в городах Донского и Северо-Кавказского регионов в 20-х годах XX века, с. 3-5, Тезисы научной конференции "Армяне на Дону и Северном Кавказе", Ростов-на-Дону, апрель 1993, с. 36.

Կուբանի օկրուգի գյուղաբնակ հայությունը հիմնականում տեղաբաշխված էր Ուստ-Լաբինսկի (1.224 մարդ), Գուկյաչի-Կյուլչի (1.022 մարդ), Սլավյանսկի (891 մարդ), իսկ Արմավիրի օկրուգում՝ Կրոպոտկինի (703 մարդ) գյուղական շրջաններում:

Մայկոպի օկրուգի Արմյանսկի (Հայկական) շրջանն ուներ 6.218, իսկ Բելորեչենսկի շրջանը 1.109 գյուղաբնակ հայություն:

1939 թվականին անցկացված Համամիութենական մարդահամարով Կրասնոդարի երկրամասում բնակվում էր 60.501 հայ, որից քաղաքաբնակ՝ 27.451-ը, գյուղաբնակ՝ 33.050-ը: Կրասնոդարի երկրամասի հայությունը կազմում էր ՌԽՖՍՀ ամբողջ հայության 27.7%-ը:

ՌԽՖՍՀ Կրասնոդարի երկրամասի հայությունը 1959-1989 թթ. Համամիութենական մարդահամարներով

Աղյուսակ N 2

տարեթիվ	ամբողջը	քաղաքաբնակ	գյուղաբնակ	մայրենի լեզու		
				հայ.	ռուս.	այլ
1959	78.176	-	-	59.925	18.103	148
1970	98.589	53.179	45.410	76.207	22.263	119
1979	120.797	68.231	52.566	89.973	30.739	853
1989	182.217	101.897	80.320	-	-	-

1970-1979 թթ. մարդահամարներով ՌԽՖՍՀ ամբողջ հայության 33 %-ը բնակվում էր Կուբանում: Նկատվել է նոր միտում, երբ հայության թվակազմի մեծ աճ և տեղաբաշխում է նկատվել երկրամասի այն բնակավայրերում և շրջաններում, որոնք նախկինում հաշառտ էին⁷:

1989 թ. Համամիութենական վերջին մարդահամարի արդյունքներով Կուբանի հայերի թիվը նախորդող 10 տարիների համեմատ աճել էր ավելի քան 60 հզ-ով: Հայության 25,4 տոկոսն ուներ

⁷ Белозеров В., Этническая карта Северного Кавказа, М., 2005, с. 258-259.

բարձրագույն, թերի բարձրագույն և միջին մասնագիտական, 58,6 տոկոսը միջնակարգ կամ թերի միջնակարգ, 11,3 տոկոսը՝ տարրական կրթություն: Այս ցուցանիշը երկրամասի քաղաքային բնակավայրերում կազմել է համապատասխանաբար 31,3, 55,6 և 9,1 տոկոս, գյուղերում՝ 17,3, 62,7 և 14,3 տոկոս⁸:

1989 թ. մարդահամարով Կրասնոդարի երկրամասի հայության 75,2 տոկոսն իր մայրենի լեզուն համարում էր հայերենը, 24,7 տոկոսը՝ ռուսերենը: Քաղաքաբնակ հայերի շրջանում հայերենը մայրենի լեզու էր նշել 68,2 տոկոսը, իսկ գյուղական վայրերում՝ 84 տոկոսը:

Մայրենի լեզվին տիրապետելը Կուբանի հայության շրջանում բարձր ցուցանիշ ուներ, քանի որ երկրամասում առկա էր հայկական կրթական հաստատությունների լայն ցանց. «Երկրամասի հայկական դպրոցների ամենածաղկուն տարիներն են 1930–1955 թթ., երբ համարյա բոլոր հայաբնակ գյուղերում և գյուղակներում, բազմաթիվ հայ բնակչություն ունեցող քաղաքներում գոյություն է ունեցել 134 հայկական դպրոց: Դրանցից 81-ը եղել է տարրական, 39-ը՝ 7–8-ամյա և 14-ը՝ միջնակարգ (10-ամյա)»⁹:

1953 թ. Կրասնոդարի երկրամասի կազմում գտնվող Հայկական ազգային շրջանի լուծարումից հետո երկրամասի հայկական դպրոցների թիվը նկատելիորեն կրճատվել է: Սա այն դեպքում, երբ հետպատերազմյան բոլոր մարդահամարների տվյալներով, ինչպես արդեն նշվել է, Կրասնոդարի երկրամասի հայության թվաքանակն անշեղ աճել է: Դպրոցներում մտցվեց ռուսական կրթական ծրագիր, իսկ հայերենը դասավանդվում էր որպես առանձին առարկա: Որոշ

⁸ Տե՛ս Բարխուդարյան Վ., Ալեքսանյան Հ., Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն (Հյուսիսային Կովկաս, Նոր Նախիջևան, Աստրախան, Մանկոտ Պետերբուրգ, Մոսկվա), Երևան, 2015, էջ 319:

⁹ Անտոնյան Ա., Համշենահայության պատմությունից, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, № 3 (55), Ե., 1979, էջ 121:

տվյալներով եթե երկրամասի հայկական դպրոցների թիվը 1951 թ. 140 էր, ապա 1967 թ.՝ 12, իսկ 1992 թ.՝ 3¹⁰:

Կուբանում հայության ազգային ինքնության պահպանման, մայրենի լեզվի լայն կիրառման հնարավորություն ընձեռեց հայության համախումբ բնակության վայրերում ձևավորված ազգային շրջանը և գյուղխորհուրդները¹¹, մասնավորապես, Հայկական ազգային շրջանը (1925–1953 թթ.)¹² Հյուսիս-Կովկասյան երկրամասի Մայկոպի օկրուգի կազմում:

Այսպիսով, խորհրդային 70 տարիների ընթացքում Կուբանի հայության թվակազմը ավելի քան եռապատկվեց, հայության տեղաբաշխումն երկրամասում ընդլայնվեց:

Ետխորհրդային տարիներին հայության հոսքը Կուբանի տարածաշրջան շարունակվել է: Այսպես, 2002 թ. Համառուսաստանյան մարդահամարով Կրասնոդարի երկրամասում բնակվող հայության թվաքանակը կազմել է 274. 566 մարդ¹³, իսկ 2010 թ. Համառուսաստանյան մարդահամարով՝ 281. 680 մարդ¹⁴: Մասնագետների և համայնքային կառույցների կարծիքով հայության իրական թվաքանակն երկրամասում կրկնակի անգամ¹⁵ ավելի է ներկայացվող պաշտոնական տվյալներից:

Կուբանի էթնիկ խմբերի թվակազմում հայերը վերջին 100 տարում զբաղեցրել են 3–4-րդ տեղը, իսկ ժամանակակից փուլում երկրորդն են՝ ռուսներից հետո:

¹⁰ Тер-Саркисянц А., Армяне на Дону: Их прошлое и настоящее, Вторые Лазаревские чтения по истории армян России (25-27 ноября 2003 г.), М., 2006, с. 295:

¹¹ Տե՛ս Ալեքսանյան Հ., Հայկական ազգային գյուղխորհուրդներն ու շրջանները Ռե՛սուրս Հ.-ում, Հայոց պատմության հարցեր, № 14, Երևան, 2013, 211–221:

¹² Տե՛ս Բարխուդարյան Վ., Ալեքսանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 225–232:

¹³ Итоги Всероссийской переписи населения 2002 года, (в 14 томах), том 4, Национальный состав и владение языками, гражданство, книга 1, М., 2012, с. 57–87.

¹⁴ Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года, (в 11 томах), том 4, Национальный состав и владение языками, гражданство, книга 1, М., 2012, с. 29–76.

¹⁵ Савва М., Армяне Краснодарского края в контексте современной миграционной ситуации, «21-й ВЕК», № 2 (6), Ереван, 2007, с. 71.

ОВАННЕС АЛЕКСАНЯН

*Кафедра истории сопредельных
стран Армении ЕГУ, Институт истории НАН РА,
к.и.н., доцент*

Армянская община Кубани в конце XX века - начале XXI века

Ключевые слова: Кубансий край, Северный Кавказ, община, перепись, организация, численность.

Динамику роста численности армян, ареал их распределения на Кубани, языковой принадлежности и грамотности можно проследить с помощью переписей населения СССР (проведенных в 1926-1989 годах) и РФ (проведенных в 2002-2010 годах).

Важно отметить, что численность армян многократно увеличилась, расширилась география их проживания. По данным Всероссийской переписи населения 2010-го года численность армян края составляет 281. 680 человек, а по неофициальным данным в два раза больше.

ГРИГОРИЙ АЙВАЗЯН

*Институт археологии и этнографии НАН РА, к.и.н.,
grigoriayvazyan@gmail.com*

УДИНСКИЙ ВОПРОС И АРЦАХСКО- АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КОНФЛИКТ В СВЕТЕ СОБЫТИЙ 2020 Г.

Ключевые слова: Закавказье, историческая родина, коренное население, Албания, Арцах, Карабах.

В условиях изменившегося статуса-кво в арцахско-азербайджанском конфликте в результате азербайджанской агрессии против народа Арцаха в сентябре 2020 года, фактически сохранность памятников материальной и духовной культуры армянского народа оказалась под угрозой. Достаточно вспомнить ряд последних инцидентов в Дадиванке, Гадрутском районе, Соборе Святого Христа Всеспасителя – Казанчеоц в Шуши и т.д. с участием удинской общины Азербайджана. что касается самих удин, то они в действительности братский армянскому народу народ.

Интерес азербайджанских историков к вопросу об этническом происхождении армян зоны Карабаха (исторических армянских провинций Утика и Арцаха) и вообще армян Восточного Закавказья, а также части Зангезура и Тавуша, обусловлен в первую очередь, политическими мотивами. Одним из серьезных вопросов, стоявших перед азербайджанскими историками, является так называемый пресловутый «Албанский» вопрос, который с одной стороны позволял пришлым азербайджанским тюркам позиционировать себя в качестве потомков коренного населения Северо-восточного Закавказья

(Аррана), а с другой попутно решить Карабахский вопрос, не дававший им покоя.

На пути достижения цели оставалось решить вопрос этнического происхождения армянского населения бывшей Азербайджанской ССР, а значит и вопрос принадлежности его исконных земель, памятников материальной и духовной культуры. Однако, по сути, до 30-х годов прошлого столетия вопрос об этнической принадлежности даже собственно «албанцев» на левобережье реки Куры, оставался еще дискуссионным. Только в связи с обнаружением албанского алфавита в 1938 г. язык «албанов» стали уверенно относить к языкам лезгинской группы или просто к «дагестанским языкам»¹. С 50-х годов прошлого столетия, это мнение уже начало становиться общепринятым, а после обнаружения больших фрагментов албанского письма из монастыря Св. Екатерины на Синае² в 1996 г., удин –

¹ Шанидзе А. Г., Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, «Известия» ИЯИМК, Отдельный оттиск, Груз. ФАН СССР, т. IV, вып. 1, Тбилиси, 1938, с. 37.

² Самоназвание – «уди»: они компактно проживают в северной части современной Азербайджанской республики – в селе Нидж Куткашенского (ныне Кабалинского) района и в районном центре Варташен (ныне Огуз), а также в Грузии (с. Зинобиани, бывшее Октомбери, Кварельского района; это переселенцы из Варташена, откуда часть удин диофизитов бежала в Грузию еще в 1922 г.). Удины дисперсно проживают также в России, Армении, Казахстане и т.д. Антропонимика (имена, фамилии, отчества) удин-последователей ААЦ до недавнего времени была преимущественно идентична армянской. В 1996 году экспедицией АН Грузии во главе с известным востоковедом З. Алексидзе в монастыре С. Екатерины на Синае был обнаружен грузино-албанский палимпсест (он содержит около 120 страниц албанского текста и представляет собой богослужебный сборник, Синаксарий, включающий и большие отрывки из Нового Завета)². После дешифровки палимпсеста коллективом ученых именно древнеудинский язык принято считать литературным языком собственно албанцев-христиан в эпоху средневековья. На основании этнодемографической и политической картины собственно Албании эпохи развитого средневековья несомненно, можно утверждать, что современный кавказоязычный², христианский удинский народ См.: Aleksidze Z., Mahé J.-P., Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée, – «Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres», Paris, 1997, p. 517-532; The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Vol. I-II. Edited by J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, Turnhout, 2008; Renoux Ch., Le

«кавказоязычную христианскую народность современного Азербайджана, уже открыто прочат в ближайшее этническое родство более чем двум миллионам армян выходцев из Северо-восточного Закавказья вообще и зоны Карабаха в частности, объявляя их фактически арменизированными «албано-удинами», и это серьезный вызов арменоведению.

Удинский народ является наглядным примером азербайджанской «толерантности» и «мультикультурализма» в действии, наряду с исторической судьбой азербайджанских армян, судьба удинского народа может послужить примером этому. Достаточно только отметить, что если на рубеже XVIII-XIX вв. этнических удин на своей исторической Родине могло быть около 100.000 человек в более чем 50 селениях³, то уже в начале XX века, незадолго до известных событий 1918-1920 гг., удин оставалось около 10.000 человек⁴, а к 1926 г. их было всего-то 2.445 человека⁵. Если в конце 1980-х – начале 1990-х гг. число удин в Азербайджане было около 6.120 чел., то после этого оно резко сократилось до 3.800 чел., в 2009 г., и это только по данным официальной статистики. В действительности дело обстоит совсем иначе, удин в Азербайджане гораздо меньше, только в городе

lectionnaire Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes N Sin. 13 ET N Sin. 55 (X^e-XIe s.). Essai d'interprétation liturgique, Turnhout, 2012 [Patrologia Orientalis, t. 52, fasc. 4, № 234].

³ По экспертным оценкам и данным источников см. Айвазян Г., К вопросу о дезинтеграции и дестнизации удинского народа, Армения и восточнохристианская цивилизация – III. Республиканская конференция, посвященная 70-летию со дня рождения известного армениста-кавказоведа Павла Чобаняна (1948-2017 гг.). Доклады и тезисы докладов. Ер., 2018, с. 17-30; Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане.... с. 37,75. Перечисление этнически удинских сёл есть и у других авторов, в частности: Бархударянц М., История Алуанка, Т. I, Вагаршапат, 1902, с. 16-17; он же: Арцах, с. 33-34, 53-54, 59.

Ср. Бархударян С., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, с. 43-44; Овсепян К., Очерки об утийских и магометанских армянах, с. 64-65.

⁴ См. Кавказский календарь, Тифлис, 1915, с. 104,165.

⁵ Перепись населения СССР 1926 года. URL http://demoscope.ru/weekly/ssp_nas_26.php?reg=2215

Вардашен численность удин упала с 3.000 чел., в 1988-1990 гг. до 74 человека в 2009 году⁶. События 1988-1990 гг. практически не оставили удинам выбора. Находясь под угрозой массового физического истребления, объективно не имея сил для сопротивления давлению, многие удины вынужденно покинули свой Родной край, а оставшаяся там их часть, оказалась практически в резервации на «осадном положении».

Как и в начале XX века, сразу же после известных событий 1988-1990 гг. в Азербайджане начался массовый исход коренного удинского населения с территории своей исторической родины⁷, так как - в годы геноцида и массовой насильственной депортации армян из Азербайджана 1988-1990 гг, сложилась критическая ситуация и для удинов.

Будучи христианами, составной частью паствы Армянской апостольской церкви, удины использовали армянскую антропониимику, удины же паствы ГПЦ – грузинскую. В условиях Арцахского конфликта по политическим причинам деятельность ААЦ в современном Азербайджане невозможна, удины-последователи ААЦ, в основном в селе Нидж Габалинского района, в вопросе религии оказались в определенном смысле в «вакууме». И чтобы заполнить образовавшийся «вакуум». Руководство современного Азербайджана, не беспочвенно беспокоясь за возможное увеличение российского влияния, попыталось нейтрализовать возможную угрозу и заодно использовать удин в пропагандистской войне против Армении и Арцаха,

⁶ Перепись населения 1989 г.-URL [http://demoscope.ru/weekly/ssp_nas_89.php?reg=7;перепись 2009 г. –http://www.azstat.org/statinfo/demographic/en/AP_API.shtml](http://demoscope.ru/weekly/ssp_nas_89.php?reg=7;перепись%202009%20г.-http://www.azstat.org/statinfo/demographic/en/AP_API.shtml)

⁷ До последнего времени удины всё ещё компактно проживали в северной части современной Азербайджанской республики в селе Нидж Куткашенского района (ныне – Габалинского) и в районном центре Вардашен (ныне – Огуз). В конце 1980-х – начале 1990-х гг. их число в Азербайджане резко сократилось – с 6.120 чел. (перепись населения 1989 г.) до 3.800 (перепись 2009 г.). Сегодня удин в России и других республиках бывшего СССР больше, чем осталось на исторической родине.

представляя их в глазах международной общественности в качестве единственного подлинного «хозяина» богатого историко-культурного наследия, как Кавказской Албании, так и Восточных краев Великой Армении – Утика и Арцаха, а также главной «жертвой армянских интриг». Целенаправленно пытаюсь противопоставить удин армянам, они «запустили» процесс учреждения так называемой «Удинской церкви», который в свою очередь стал прологом к восстановлению «Албанской церкви Азербайджана». Азербайджанское руководство полагает, что как полноправный «правопреемник» Албанской церкви, проектируемая Удинская церковь вправе заявить о своих претензиях на всё имущество, ранее принадлежавшее Албанской церкви (не только религиозное имущество, книги и храмы в восточных провинциях Великой Армении – Арцахе-(последние инциденты в Дадиванке “в Агогланском монастыре. 27.09.2021”, в Шуши Казанчецоц”, в гадрутском районе республики Арцах), Утике, а также на Иерусалимское «наследство»⁸ и даже в Западной Армении – восточные провинции современной Турции на территории которого юрисдикция Албанской церкви вообще никогда не распространялась⁹. Этот процесс и те угрозы, которые он в себе потенциально несет, остался вне сферы должного внимания широкой армянской общественности. Всем известен факт о том, в какой зависимости находится

⁸ Дасхуранци упоминает, что в Иерусалиме было 10 албанских храмов: 1) Монастырь Панд к востоку от Елеонской горы. Был построен неким Паном из Албании, 2) Монастырь Мрии, названный в честь сорока мучеников, недалеко от монастыря Панд, 3) Монастырь Партавы, Св. Богородицы, около Башни Давида, 4) Монастырь Каланкатуйк, 5) Монастырь Арцаха Св. Богородицы, к югу от Св. Стефана, 6) Монастырь Амарас Св. Григория, ещё один монастырь располагался на рынке, а местонахождение оставшихся трёх неизвестно. См. М. Дасхуранци (Каланкатваши) кн. II, гл.52. ср. Tchekhanovets Y., Iohane, bishop of Partavi and Caucasian Albanians in the Holy Land, Knowledge and Wisdom: Archaeological and Historical Essays in Honor of Leah Di Segni, 2014, p. 305–313.

⁹ <https://www.virtualkarabakh.az/ru/new-item/6/1367/udiny-iz-azerbajdzhan-osvobodili-ot-armyan-albanskuyu-cerkov-v-turcii.html>

Константинопольский патриарх от властей Турции и если в ближайшем будущем Албанская церковь Азербайджана по договоренности властей Турции и Азербайджана по примеру Православной церкви Украины (ПЦУ) получит очередной «томос»¹⁰ – (статус автокефальной церкви) от Константинопольского патриархата, и будет включена в его диптих¹¹, армянское государство и церковь станут перед серьезным вызовом своим интересам.

Между тем курирование этого стратегически важного дела было в свое время поручено бывшему главе администрации президента Азербайджана академику Рамизу Мехтиеву, депутату милли-меджлиса и директору Института истории Ягубу Махмудову (член правления правящей партии «Ени Азербайджан»), член-корреспонденту НАН Фариде Мамедовой (председатель правления «Центра исследований Кавказской Албании», заведующая кафедрой гуманитарных дисциплин Западного Университета), государственному советнику по межнациональным вопросам, вопросам мультикультурализма и религии Камалу Абдуллаеву (также – ведущему консультанту его службы Джейхуну Мамедову), руководителю Бакинского Международного центра мультикультурализма Азаду Мамедову, председателю Госкомитета по работе с религиозными образованиями – (ГКРО) Мубаризу Гурбанлы и др.

К осуществлению данного проекта были привлечены видные, деятельные и активные представители удинской общины Азербайджанской республики

¹⁰ Томос (греческое слово – τόμος — «кусочек»; «том» от «резать», «делить») — указ предстоятеля поместной православной церкви по некоторому важному вопросу церковного устройства.

¹¹ Ди птих (древне-греческое слово δι-πτήχος — «двустворчатый, состоящий из двух дощечек», от древне-греческого δύο — «два» + др.-греч. πτήχη — «табличка, дощечка») — список имён, поминаемых во время литургии в христианской Церкви.

В среде интеллигенции удинского народа немало людей хорошо понимающих по своему же горькому опыту начала и конца XX века, что им не по пути с руководством Азербайджана, для которого они всего лишь разменная монета, и как только они перестанут быть нужны Азербайджану в контексте карабахского противостояния, так сразу же снова превратятся в его глазах в беззащитную мишень для нападков и расходный материал.

Подобный странный тактический «союз» между частью удин и азербайджанским руководством по объективным причинам не может быть долговечным и заранее обречен на неизбежный и полный крах в долговременной перспективе, ибо в корне различны стратегические интересы этих временных «союзников». Для удин главной целью является самосохранение на оставшемся клочке их некогда обширной исторической родины в селе Нидж Куткашенского района. Для руководства же Азербайджана это решение карабахского вопроса в свою пользу и в конечном итоге построение этнически монолитной тюркской и в религиозном плане мусульманской страны, где нет и не может быть места ни армянам, ни удицам, ни другим христианским либо не христианским коренным народам этой страны.

Руководство Азербайджана конечно же не заинтересовано в реальном укреплении позиции христианской, в том числе удинской малочисленной общины и создании в стране новой христианской Церкви, ему выгодно держать вопрос «возрождения Албанской, либо создания Удинской церкви Азербайджана» в подвешенном состоянии, не доводя его до логического конца (что могло бы значительно укрепить позиции удинской общины). Ведь процедура «создания» Удинской церкви рассматривается правящими кругами Азербайджана исключительно как инструмент в пропагандистской войне против Армении и Арцаха.

Воплотится когда-нибудь этот проект в реальность или нет, зависит от множества факторов, в первую очередь, от политической конъюнктуры, хитросплетений внешней и внутренней политики Азербайджана, подходящего времени и т. д.

В виду изменчивости политического ландшафта и конъюнктуры в современном Азербайджане, безопасность и будущее той части удинского народа, которая всё еще проживает на своей исторической родине, и сейчас вызывает обоснованную тревогу и глубокую озабоченность. Так трагически сложилась судьба, братского для армян удинского народа, который стал, по сути, невольным заложником неблагоприятных для него политических обстоятельств и исторических событий.

GRIGORI AYZAZYAN

*Institute of Archaeology and Ethnography National
Academy of Sciences of the Armenia
Doctor of Philosophy in History -Caucasiologist
grigoriayvazyan@gmail.com*

THE UDA ISSUES AND THE ARTSAKH-AZERBAIJAN CONFLICT IN THE 2020 EVENTS

Keywords: *Transcaucasia, historical homeland, indigenous population, Albania, Artsakh, Karabakh.*

The interest of Azerbaijani historians to the issue of the ethnic origin of the Armenians of the Karabakh zone (the historical Armenian provinces of Utik and Artsakh) and, in general, the Armenians of Eastern Transcaucasia, as well as parts of Zangezur and Tavush, is primarily due to political motives. One of the serious questions facing Azerbaijani historians is the so-called notorious "Albanian" issue, which, on the one

hand, allowed the newcomer Azerbaijani Turks to position themselves as descendants of the indigenous population of North-Eastern Transcaucasia (Arran), and on the other, along the way, to solve the Karabakh issue, which haunted them.

On the way to achieving the goal, it remained to resolve the issue of the ethnic origin of the Armenian population of the former Azerbaijan SSR, and hence the issue of the ownership of its ancestral lands, monuments of material and spiritual culture.

After the discovery of large fragments of Albanian letters from the monastery of St. Catherine on the Sinai in 1996, the Udi, the Caucasian-speaking Christian people of modern Azerbaijan, is already openly tipped into the nearest ethnic kinship to more than two million Armenians who come from the North-Eastern Transcaucasia in general and the Karabakh zone in particular, declaring them as de facto Armenianized "Albano-Udis", and this is a serious challenge to the Armenian studies.

As for the Udins themselves, they are actually a fraternal people of the Armenian people. The Udi people are a clear example of Azerbaijani "tolerance" and "multiculturalism" in action, along with the historical fate of the Azerbaijani Armenians, the fate of the Udi people can serve as an example of this. It is enough only to note that if at the turn of the XVIII-XIX centuries. ethnic Udins in their historical homeland could be about 100,000 people in more than 50 villages, then at the beginning of the 20th century, shortly before the well-known events of 1918-1920, there were about 10,000 Udins, and by 1926 there were only 2,445 people. If in the late 1980s - early 1990s. the number of udins in Azerbaijan was about 6,120 people, then after that it sharply decreased to 3,800 people in 2009, and this is only according to official statistics.

In view of the volatility of the political landscape and the conjuncture in modern Azerbaijan, the security and future of that part of

Воплотится когда-нибудь этот проект в реальность или нет, зависит от множества факторов, в первую очередь, от политической конъюнктуры, хитросплетений внешней и внутренней политики Азербайджана, подходящего времени и т. д.

В виду изменчивости политического ландшафта и конъюнктуры в современном Азербайджане, безопасность и будущее той части удинского народа, которая всё еще проживает на своей исторической родине, и сейчас вызывает обоснованную тревогу и глубокую озабоченность. Так трагически сложилась судьба, братского для армян удинского народа, который стал, по сути, невольным заложником неблагоприятных для него политических обстоятельств и исторических событий.

GRIGORI AYZAZAN

Institute of Archaeology and Ethnography National

Academy of Sciences of the Armenia

Doctor of Philosophy in History -Caucasiologist

grigoriayvazyan@gmail.com

THE UDA ISSUES AND THE ARTSAKH-AZERBAIJAN CONFLICT IN THE 2020 EVENTS

Keywords: *Transcaucasia, historical homeland, indigenous population, Albania, Artsakh, Karabakh.*

The interest of Azerbaijani historians to the issue of the ethnic origin of the Armenians of the Karabakh zone (the historical Armenian provinces of Utik and Artsakh) and, in general, the Armenians of Eastern Transcaucasia, as well as parts of Zangezur and Tavush, is primarily due to political motives. One of the serious questions facing Azerbaijani historians is the so-called notorious "Albanian" issue, which, on the one

hand, allowed the newcomer Azerbaijani Turks to position themselves as descendants of the indigenous population of North-Eastern Transcaucasia (Arran), and on the other, along the way, to solve the Karabakh issue, which haunted them.

On the way to achieving the goal, it remained to resolve the issue of the ethnic origin of the Armenian population of the former Azerbaijan SSR, and hence the issue of the ownership of its ancestral lands, monuments of material and spiritual culture.

After the discovery of large fragments of Albanian letters from the monastery of St. Catherine on the Sinai in 1996, the Udi, the Caucasian-speaking Christian people of modern Azerbaijan, is already openly tipped into the nearest ethnic kinship to more than two million Armenians who come from the North-Eastern Transcaucasia in general and the Karabakh zone in particular, declaring them as de facto Armenianized "Albano-Udis", and this is a serious challenge to the Armenian studies.

As for the Udins themselves, they are actually a fraternal people of the Armenian people. The Udi people are a clear example of Azerbaijani "tolerance" and "multiculturalism" in action, along with the historical fate of the Azerbaijani Armenians, the fate of the Udi people can serve as an example of this. It is enough only to note that if at the turn of the XVIII-XIX centuries. ethnic Udins in their historical homeland could be about 100,000 people in more than 50 villages, then at the beginning of the 20th century, shortly before the well-known events of 1918-1920, there were about 10,000 Udins, and by 1926 there were only 2,445 people. If in the late 1980s - early 1990s. the number of udins in Azerbaijan was about 6,120 people, then after that it sharply decreased to 3,800 people in 2009, and this is only according to official statistics.

In view of the volatility of the political landscape and the conjuncture in modern Azerbaijan, the security and future of that part of

the Udi people that still lives in their historical homeland, and now cause justified alarm and deep concern. So tragically was the fate of the Udi people, brotherly for the Armenians, who became, in fact, an involuntary hostage of unfavorable political circumstances and historical events for them.

ВИКТОР АКОПЯН

Пятигорский государственный университет

Кандидат исторических наук, доцент

Пятигорск, Россия

zaven2005@yandex.ru

КОНФЕССИОНАЛЬНЫЙ ОБЛИК АРТВИНСКИХ АРМЯН

Ключевые слова: Армянская Апостольская Церковь, Армянская Католическая Церковь, Западная Армения, Артвинский округ, Батумская область, конфессия, геноцид.

Статья посвящена конфессиональной картине западноармянского города Артвин ныне находящегося в пределах Турции. В период Первой мировой войны и в последующие несколько лет город и одноименный округ Батумской области лишились своего автохтонного армянского населения. Существенной особенностью артвинских армян являлась их принадлежность к двум конфессиям: Армянской Апостольской Церкви (ААЦ) и Армянской Католической Церкви. К последней относилось до 80% местных армян. Такого соотношения между армянами-католиками и апостольскими армянами (приверженцами ААЦ) не было ни в одном другом армянском городе.

Массовый переход к католицизму артвинских армян стал результатом целого ряда причин. В их числе: умелая деятельность миссионеров, получивших европейское духовное образование, помощь из Рима, большая физическая защищенность католиков, выгоды экономического взаимодействия с европейцами через черноморские порты, возможность сохранить свою армянскую этничность в мусульманском окружении – все это факторы, повлиявшие на успешный прозелитизм Римско-Католической церкви.

Однако в годы геноцида армян 1915–1923 гг. турецкое правительство подвергло тотальному уничтожению все армянское население, не выясняя, кто из них католики, а кто адепты Армянской Апостольской Церкви.

Город Артвин располагается на территории, где в древнейший период армянской государственности проходила граница между двумя северо-западными областями Армении – Тайка и Гугарка. В задачу нашей статьи не входит описание сложной истории региона, в результате чего еще до завоевания его османами сложилась уникальная полиэтничность и поликонфессиональность в бассейне реки чорох где в средние века возник город Артвин. Сошлемся лишь на ряд публикаций, в которых описываются эти сложные процессы¹.

В средние века «национальная» принадлежность человека определялась его конфессией. Целенаправленную политику ромеизации армян начали осуществлять византийские императоры. Впервые в истории христианства в открытой форме начался прозелитизм, когда первокрещенной Армении навязывался халкидонизм – гречес-

¹ Акопян В.З., Старый Артвин. Историко-культурный очерк, Пятигорск: ПГЛУ, 2012, 506 с.; Акопян В.З., Артвин. Оставленная родина на берегу Чороха Артвин, М.: Международный литературно-исторический фонд им. М. Лермонтова, 2013, 440 с.; Адонц Н.Г., Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971; Тер-Гевондян А.Н., Армения и Арабский халифат. Ер., 1977; Юзбашян К.Н., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия (IX–XI вв.), М.: Наука, 1988; Марр Н., Введение к сочинению Георгия Мерчула (Георгий Мерчул. Житие Григория Хандзгийского. Введение, груз. текст. Изд. и перев. с дневником поездки в Шавшию и Кларджию), СПб., 1911. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/IX/860-880/Handz/vved.htm>; Кананян А., Тайкские Багратуни и становление территориально-концептуальной идентичности современной Грузии. Из цикла бесед «Христианское и национальное. Сплетение крон» // Аниэ. 2008. 23 Дек.; Акопян Мгер. Военная летопись армянского народа. Книга 24. URL: <http://www.istorya.ru/forum/?showtopic=1515>; Арутюнова-Фиданян В.А., Еще раз о феме «Ивирия» // Кавказ и Византия. Ереван, 1979. Т. I, с. 42–47; Типик Григория Пакуриана. Ер.: АН Арм. ССР, 1978; Акопян А., По следам армян-халкидонитов // Ноев Ковчег. 2010. № 2 (149). Февраль; Архиепископ Магакия Орманян. Армянская Церковь. Ер., 2005; Карапетян С., Армяно-халкидонитские культовые сооружения Армении и новоизобретенное требование грузин. URL: <http://yerkramas.do.am/news/2009-02-02> и др.

кая или византийская вера². В этих условиях верность своей Церкви стала способом самосохранения армянского народа. И, наоборот, армяне, заявившие о своей принадлежности к Византийской Церкви, достигли высокого социального статуса в империи, но утрачивали свою этническую принадлежность, став греками, ивирами (грузинами) и т.д..

Византия, а вслед за ней и Грузия в полной мере воспользовались ослаблением Армении и усиленно насаждали халкидонизм, что привело к ромеизации (грекизации) и огрузиниванию огромной массы армян-халкидонитов. К X веку большая часть армянского населения княжества Тайк и западных областей Гугарка (Кларджк) оказалась в конфессиональном, а следовательно, и в национальном отношении оторванной от основной части армянского народа, оставшейся верной национальной ААЦ.

Армяно-картвельское сообщество в Тайке (так же, как и армяно-греческое в соседнем Понтийском регионе) настолько переплелось, что любознательный посетитель чорохского края при всем желании не мог разобраться в его этнической картине³.

Потеря национального самосознания у армян региона Тайка и Кларджка (по-груз. – Тао-Каларджети) происходила в разных районах этой области неравномерно и с разной степенью интенсивности. Более стойко национальное самосознание сохранялось в районах соприкосновения армян-автохтонов с теми группами своих соотечественников, которые, спасаясь от нашествий, в разное время прибывали в этот край из центральных регионов Армении. В первую очередь речь идет об амшенских армянах, проживавших в горных и предгорных местностях вдоль черноморского побережья – от р.

² Мы сознательно не используем здесь термин «православие», так как ААЦ относится к древним восточным православным церквям, именуемым также «дохалкидонскими».

³ Кананян А., указ. соч.

Фортуна (тур. Фыртынлы) до нынешнего города Хопы и района нижнего течения р. Чорух, то есть в непосредственной близости от Артина. В этом районе и сегодня проживают избежавшие геноцида исламизированные амшенцы – хемшиллы-хемшины (турецкое название амшенцев)⁴.

С середины XI в. Армения, Грузия и Византия стали подвергаться опустошительным нашествиям кочевых племен турок-сельджуков а затем и османов. Значительные группы армян-халкидонитов региона влившиеся в картвельское сообщество со своим двойственным самосознанием, стали благоприятной почвой для исламизации и туркизации.

Наибольшее сопротивление исламизации в Тайкском регионе оказали армяне, сохранившие верность своей национальной Армянской Апостольской Церкви (ААЦ).

В этих условиях альтернативой исламизации стал переход части армян под опеку католического Рима. Большинство армянских армян к началу XIX века стали прихожанами Армянской католической церкви (АКЦ), сохранившей все самые важные черты ААЦ.

В результате целенаправленной политики центральных и местных турецких властей к началу XIX в. демографическое положение в Артинском регионе существенно изменилось. Преобладающим в сельской местности стало турецкое население, в большинстве своем отуреченные армяне и грузины. Сохранились лишь армянские селения: Ардануч, Танзот, Сатлел-Рабат, Маманелис, Окробагет, Орджох, Самджеля, Пхикур⁵ и некоторые другие, в которых армяне по отношению к мусульманам находились в меньшинстве.

⁴ Акопян В.З., Хемшины-хемшиллы. Энциклопедия культур народов Юга России. Том I. Народы Юга России. Ростов-н/Д: СКНЦ ВШ, 2005, с. 219.

⁵ Кавказский календарь на 1909 год. Тифлис, 1908, с. 431-433.

На этом фоне особенно выделялся Артин – административный центр санджака Ахалцихского пашалыка (вилаяета), где, несмотря на политику вытеснения армян и поощрения переселения сюда мусульман, первые составляли подавляющее большинство. В немалой степени это объяснялось тем, что в турецкий период армян-католиков (а они составляли большинство коренных артинцев) под свою непосредственную опеку взяла Римская католическая церковь (РКЦ). Задолго до 1850 г. по решению папы Пия IX и с согласия султана здесь учреждается епархиальный центр⁶. Небольшой городок

⁶ Во второй четверти XIX в. Европа под предлогом защиты своих католических единоверцев усилила давление на Порту. Но еще больше турецкое правительство опасалось консолидации армянского народа. В связи с этим оно взяло курс на расчленение армян по конфессиональному, а следовательно, и по национальному признаку. В 1830 г. армяне-католики, получив от султана Махмуда II статус «католической нации», были изъяты из юрисдикции Константинопольского патриарха ААЦ. В том же году папа Пий VIII установил армянскую католическую архиепископскую кафедру в Константинополе. Пытаясь заручиться поддержкой Запада в назревающей войне с Россией, турки в 1866 г. удовлетворили просьбу папы Пия IX о переводе резиденции патриарха АКЦ в Константинополь. Теперь его власть распространялась на всех армян-католиков. Нахождение в столице двух армянских патриархов усилило напряженность в отношениях между АКЦ и ААЦ, что благоприятствовало осуществлению в отношении армян политики «разделяй и властвуй». В контексте этой политики турецкое правительство по просьбе папы Пия IX еще в 1850 г. учредило Артинскую епархию, которая должна была «окормлять» своим попечением не только паству региона Батума, Ардагана, Артина, но и российских армян-католиков, проживавших на Кавказе. В свою очередь царское правительство подчинило «своих» армян-католиков епархии РКЦ латинского обряда в Саратове, не имевшей никакого отношения к национальным религиозным традициям АКЦ. В 1809 г. для армян-католиков Российской империи был назначен специальный апостольский викарий – епископ-суффраган латинской Каменецкой епархии Иосиф Кшиштофович, который в 1810 г. был рукоположен в сан епископа львовским армяно-католическим архиепископом Я. Сымоновичем. Священники, работавшие с армянами-католиками, не знали ни языка, ни армянского обряда. Армяно-католические приходы, не имея священников АКЦ, со временем стали латинскими и вошли в Могилевскую митрополию, а после образования в 1848 г. Тираспольской католической епархии в Саратове были переданы на ее попечение. В 1885 г. Артинская епархия была упразднена, а армяне-католики вновь присоединенных территорий, ранее находившиеся под опекой национальной по форме АКЦ, также были подчинены далекой Тираспольской латинской епархии в Саратове.

рассматривался Римом в качестве религиозного форпоста в регионе, ставшем в начале XIX в. ареной многолетнего противостояния между Османской и Российской империями.

Во второй четверти XIX века продолжалась политика преследования армянского населения, особенно прихожан ААЦ. В несколько лучшем положении находились армяне-католики. С покровительственной политикой Европы в отношении католиков в тот период (особенно накануне и в годы Восточной или Крымской войны 1853–1856 гг.) считалась Османская империя, укреплявшая антирусский союз с западными державами. В указанной войне в Крыму Россия потерпела поражение, на Кавказском фронте – одержала победу. Однако по результатам Парижского договора (30 марта 1856 г.) покоренный Севастополь был «обменен» на армянский Карс и другие районы Западной Армении.

Коренной перелом в судьбе города произошел только в период русско-турецкой войны 1877–1878 гг. через несколько дней после освобождения Артина Порта пошла на заключение Адрианопольского перемирия с Россией (19 января 1878 г.), а 19 февраля подписала договор в Сан-Стефано. В соответствии со статьей XIX (пункт «b») Артин и Батум вошли в состав Российской империи.

Берлинский трактат 1 (13) июля 1878 г. подтверждал новые территориальные приобретения ценой отказа России от Алашкертской равнины и города Баязет (ст. LX)⁷.

20 сентября 1878 г. наместник Кавказа великий князь Михаил Николаевич Романов признал необходимым из части Лазистанского санджака Трапезундского вилайета, который отошел к России, образовать особую Батумскую область, состоящую из трех округов: Ба-

ве. См.: Ароян С.В. Краткая история армянской католической церкви. URL: <http://patmaban.com/index.php?name=news&op=view&id=64&pag=2&num=1>.

⁷ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М.: Госполитиздат, 1952, с. 204.

тумского, Артвинского и Аджарского⁸. через четыре года Аджарский округ был расформирован. Административным центром округа стал портовый Батум где, в соответствии с первой однодневной городской переписи населения, проведенной 19 мая 1882 г., проживало до трех тысяч жителей, преимущественно греков (1166) и армян (908). Оставшиеся – турки, грузины-мусульмане, курды и даже африканцы⁹.

12 (24) июня 1883 г. постановлением Государственного совета Батумская область, разделенная на два округа (Батумский и Артвинский), вводилась в состав Кутаисской губернии¹⁰. Однако решением Госсовета от 17 (30) марта 1903 г. Батумский и Артвинский округа вновь образовали самостоятельную территориальную единицу – Батумскую область (6952 кв. км). В соответствии с Первой всеобщей переписью населения Российской империи 1897 г. в области проживало 142 тыс. человек, в том числе 88,4 тыс. в Батумском округе и 56,1 тыс. – в Артвинском (более 3,8 тыс. кв. км). Административным центром области оставался Батум, население которого за два десятилетия удесятирилось и составило 28508 чел. В Артвине – центре второго округа в 1897 г. проживало 7091 чел.¹¹.

Большинство населения Батумского округа составляли аджарцы – часть грузинского этноса, в период османского владычества принявшие ислам и «почти позабывших свой прежний язык и чуждающихся своих родичей»¹². Вторую группу составляли турки-осма-

⁸ Веру И.А., Батум и его окрестности. Путеводитель по Батуму. Справочный отдел. Адреса и объявления. Батум, 1910, с. 23.

⁹ Маргиев З., Батумские негры. URL: <http://www.hrono.ru/statii/2009/niger.php>.
¹⁰ Лисовский В.Я., Чорохский край (военно-статистический очерк). Вып. 1. Тифлис, 1887, с. 38–39.

¹¹ Батумская область // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86-ти томах. СПб., 1890–1907, т. 82.

¹² Масальский В.И., Кавказский край // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах. СПб., 1890–1907, т. 82.

ны, главным образом отуреченные автохтоны края (армяне и грузины)¹³. Показательно, что ни в одном российском официальном документе не указывалось на этническое происхождение «османцев» приграничных сел Батумского округа: Гэдел-Топрак, чарнал, Гонио, Кориат, Авгья и Сарп. А между тем их населяли исламизированные амшенские армяне – хемшилы, которые «уже не были» армянами, но и не считали себя тогда турками. И, тем не менее, царская администрация их «огульно» причисляла к турецкому населению.

Третью группу Батумского округа составляли армяне («армяно-григориане» и католики) – автохтоны Артвинского округа и жители города Батум (10 тыс.).

В высокогорных ущельях области проживало небольшое число лазов и чанов – картвелоязычных мусульман, также автохтонов региона.

Русские, православные грузины, евреи, так же, как и другие национальности, поселившиеся в Батумской области только после присоединения края к России, к середине 80-х гг. XIX в. насчитывали не более 10 тыс.¹⁴. Большинство из них были военнослужащие, чиновники, интеллигенция и члены их семей, проживавшие в административном центре области и в местах дислокации воинских частей.

По Артвинскому округу в издании на 1912 год из общего числа населения округа в 56 тыс. числилось: 46 тыс. мусульман обоего пола, 7409 «армяно-григориан», «других христиан» (армян-католиков) – 8232, православных – 1065 (985 мужчин, преимущественно военнослужащих погранотряда, расквартированного в округе), римских

католиков – 24 и протестантов – 10 (военные и гражданские служащие)¹⁵.

В 1896 г. в городе Артвин проживало 6810 человек, в том числе 3442 мужчин и 3368 женщин. По конфессиональному составу: армян-католиков – 3860, «армяно-григориан» – 1068, магометан – 1420 человек. Оставшиеся (492 чел) – военнослужащие, постоянно менявшие свою дислокацию, незначительное количество чиновников и члены их семей, преимущественно русские. Прирост населения за год составил +45 человек¹⁶. В начале XX века армянское население города составляло около 7 тыс. из восьмидесяти тысяч населения¹⁷.

Таким образом, в российский период истории города Артвин (1878–1918) большинство городских армян принадлежало к униатству – армянскому католицизму. Такого соотношения между армянами-католиками и апостольскими армянами не было ни в одном другом армянском городе. Хотя в целом по Артвинскому округу соотношение было почти равное¹⁸. Если учесть, что почти половина армян проживала в городе Артвине, а другая в селах, то в последних соотношение между католиками и апостольскими армянами было примерно такое же, как и в городе, только ровно наоборот – 80% апостольских армян и 20% католиков. Католические приходы и церкви имелись в Ардануче, Сатлеле (Сатхеле), Пхикуре и других селах округа¹⁹.

Артвин будучи единым организмом, состоял из нескольких частей (кварталов), каждый из которых имел свою специфику: со-

¹³ Лисовский В.Я., указ. соч., с. 53.

¹⁴ Там же, с. 51.

¹⁵ Кавказский календарь на 1912 год. Тифлис, 1911, с. 250.

¹⁶ Сукоян А.П., Воспоминания. Артвин в начале XX века. Рукопись.

¹⁷ Варданян В., Артвин. Армянская советская энциклопедия, т. 2., Ереван, 1976, с. 17.

¹⁸ Кавказский календарь на 1912 г. Тифлис, 1911, с. 250.

¹⁹ Кавказский календарь на 1914 г. Тифлис, 1913, с. 662.

циально-экономическую и этноконфессиональную: Колорто, Камкасур, Хайпет и Кордзул.

Главными архитектурными сооружениями Артина, несомненно, являлись храмы. В российский период (1878–1918) их было десять.

Конфессиональное большинство города – армяне-католики, имели четыре церкви во всех четырех кварталах. Самая главная из них, Соборная церковь Сурб Григор Лусаворич, находилась в центральной части города. Здесь же располагалось правление Артинского епископства (в начале XX в. – Артинского деканата) и здание приходского училища. Чтобы отличать от других церквей, ее часто называли «Кһахаки жам» («Городская церковь»). В Колорто располагалась церковь Сурб-Хач, в простонародье называвшаяся «Колорту жам». В районе Хайпет – церковь Сурб Погос-Петрос, или «Хайпети жам». В районе Кордзул находилась самая старая городская церковь Сурб Аствацацин, в простонародье называвшаяся «Кордзулу жам». В российский период была осуществлена ее кардинальная реставрация. Ее стены и свод были расписаны художником Арутином. В церкви хранилась старинная икона св. Марии. Кордзульскую церковь также называли Майрам Аствацацин, чтобы не путать с одноименным храмом Сурб Аствацацин ААЦ.

Апостольская церковь находилась в центре, рядом с Соборной католической церковью, и была меньшего размера. Поэтому, как отмечает в своей рукописи А.М. Багдасарян, по обыкновению прихожан католической церкви называли «мец ямиц» («из большой церкви»), а армян апостольской церкви – «пстик ямиц» («из малой церкви») ²⁰.

²⁰ Багдасарян А.М., Артин и артинцы. Фрагменты рукописи книги нам любезно предоставил редактор газеты «Еркрамас» (Краснодар) Тигран Тавадьян.

Внешне все армянские церкви Артина, если не считать размеры, ничем друг от друга не отличались. Да и по внутреннему виду отличия были незначительны.

В далеком прошлом в городе имелись и другие армянские церкви, одни из которых были разрушены, а другие в османский период превращены в мечети.

В 1913 году для военнослужащих военного гарнизона и немногочисленных окружных русских чиновников была возведена православная церковь, не имевшая постоянного прихода. Храм больше играл символическую роль и являлся первой православной церковью во всем регионе. Если, конечно, не считать многочисленные развалины древних армяно-халкидонитских и грузинских церквей, потерявших свою паству в результате исламизации картвелоязычных этносов и огрузиненных армян-халкидонитов.

Мусульманское население (в большинстве исламизированные грузины и армяне-халкидониты) имело четыре мечети. В самом Артине, в его центральной части, находилась одна мечеть с минаретами, другие три поменьше располагались на окраинах. В турецкий период в мечети превращали христианские храмы. Они, как правило, представляли собой продолговатые помещения, ориентированные на восток. Достоверно известно, что мечеть в Мерзе была устроена в старинной армянской церкви ²¹.

В разделении между армяно-католиками и апостольскими армянами Артина было слишком много искусственного. Конечно, если сравнивать ААЦ и АКЦ в административном, догматическом и обрядовом отношении, то перечень отличий получится достаточно внушительным. Для «простых» верующих главным является обрядовая сторона в религии. Ее как раз АКЦ для привлечения приверженцев

²¹ Багдасарян А.М., указ. соч.; Артинские зарисовки Айкануш Керопьян (1905–1994). Сочи, 1982.

не стала существенно менять. Любой посетитель Артвина, если бы его специально не «просветили» о существовании двух конфессий среди армянского населения, вряд ли заметил бы существовавшие различия.

Церкви мало чем отличались друг от друга. Ничего «католического» не было и во внешности армяно-католического духовенства. В католических церквях богослужение велось на родном языке и совершались обряды, многие из которых мало отличались от обрядов ААЦ. Армяне-католики также в основном следовали общему церковному календарю, за исключением Рождества и Крещения. Рождество (без Крещения) праздновали 25 декабря, тогда как ААЦ – 6 января одновременно два праздника. Сретение Господне, Благовещение, Заговенье на рождественский пост отмечали с разницей в несколько дней. Все остальные религиозные праздники и посты у армян двух конфессий совпадали.

В то же время духовенство двух направлений подчеркивало свою особость и не скрывало имевшийся между ними антагонизм. Причем пальма первенства в этом обособлении принадлежала некоторым представителям католического духовенства, гордившимся своим европейским образованием.

Армяне-католики своих иноконфессиональных соотечественников называли «молорик» (от слова «молоратс» – заблудший), а те, в свою очередь, своих обидчиков – «поч кытрац» («бесхвостые»). Преимущественно от католиков исходил и запрет на межконфессиональные браки. «Каждый с удовольствием готов подставить друг другу ногу, – свидетельствует инспектор народного образования К.Д. Мачавариани. – От рождающихся между сторонниками того и другого вероисповедания кляуз и ябед пока спасают их духовные от-

цы»²². Хотя инициатива в культивировании розни как раз принадлежала духовенству, «за которым, по обыкновению, непросвещенный народ следовал слепо»²³.

К этому обособлению негативно относилась интеллигенция, считавшая его вредным для национального единства.

В дни больших праздников территория вокруг церквей становилась местом народных гуляний. В это время искусственные «вероисповедальные границы» разрушались и несмотря на то, что патеры «под страхом смертного греха и отказа причащения запрещали своей пастве посещать храм ААЦ, считая его еретическим»²⁴, за одним столом, точнее ковром, накрытым на лужайке перед апостольской церковью Сурб Аствацацин, сидели «одинаковые» армяне, говорили на одном языке, произносили понятные друг другу тосты, обсуждали общие для всей нации проблемы. Это уже потом, после праздника, католики вынуждены были по требованию священника несколько раз перекреститься за совершенный «грех».

В отличие от католиков, которые не испытывали нехватку мест в церквях, апостольская церковь могла вместить только малую часть паствы из числа горожан и жителей соседних сел, где не было церквей, подчиненных Св. Эчмиадзину. Вот почему во время службы большая часть прихожан располагалась во дворе церкви.

Нарушившие запрет на межконфессиональный брак подвергались строгому наказанию. Оно заключалось, по свидетельству Арташеса Багдасаряна, в обязанности 17 раз помолиться, «чтобы искупить грех»²⁵.

²² Мачавариани К.Д., Город Артвин Кутаисской губернии. Путевые очерки // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 22. Тифлис, 1897.

²³ Багдасарян А.М., указ. соч.

²⁴ Там же.

²⁵ Багдасарян А.М., указ. соч.; Карибова Р.С., Абрикосовая косточка. Буденновск, 2011.

В целом все, кто посетил Артвин, подчеркивали особую приверженность его жителей, вне зависимости от конфессиональных различий, своей вере, необычную религиозность. Сторонние наблюдатели замечали, что в воскресный день в городе прекращалась торговля, закрывались лавки и мастерские, мужчины и женщины в праздничных нарядах с утра направлялись в свои церкви. Академик Н.Я. Марр, изучавший древнеармянский и лазский языки, неоднократно посещал с научной целью Артвин. Он оставил несколько интересных наблюдений из жизни артвинских блаженных. «В праведности, – писал ученый, – они постоянно обличали себя, имея корень любви, непоколебимое терпение со смирением и кротостью, пост, огражденный молитвою, чистоту сердца, правдивость языка и безукоризненное воздержание во всем. В святой церкви за молитвою не происходило у них бесед друг с другом. Когда они пели псалмы, до окончания аллилуйя, певчие не дерзали расправить колена за молитвословием. К стене кроме старцев никто не прислонялся».

Церкви в Артвине, как и в других армянских населенных пунктах, были основными очагами просвещения. Только одно учебное заведение, так называемое Нормальное училище, находилось в ведении Министерства народного просвещения (МНП), остальные шесть содержались приходом. К. Мачавариани, инспектировавший в конце XIX в. образовательные учреждения города и округа, сообщал, что, кроме училища МНП, в городе имелось четыре армяно-католических приходских училища (два мужских и два женских), два армяно-григорианских приходских училища (мужское и женское) и один турецкий мектеб. В Нормальном училище учащихся – 115, а в остальных школах – 528 человек. В примечании к этим данным, сделанном редактором на основании отчета попечителя Кавказского учебного округа от 1-го января 1895 года, содержалось уточнение: в армяно-григо-

рианских приходских училищах числилось 186 мальчиков и 44 девочки²⁶.

В приходских училищах преподаватели получали жалованье за счет средств, состоявших из взносов родителей. За каждого ребенка родители вносили 10–50 копеек в месяц. Программа обучения включала предметы: Закон Божий, арифметику, армянский язык и литературу, историю, естествознание, географию, пение и нотную грамоту. Дети, достигшие наибольших успехов в пении, участвовали в церковном хоре. Те, кому посчастливилось участвовать в богослужении, пользовались всеобщим уважением, а для их родителей это было предметом гордости. Миссионеры, прибывавшие из Европы с целью «рекрутирования» детей в католические учебные заведения, обращали в первую очередь внимание на тех, кто обладал хорошим голосом.

Училища находились в добротных зданиях, и качество обучения в них подчас превосходило таковое в государственных училищах. Чтобы заставить родителей отдавать детей в училище МНП, власти, в соответствии с решениями правительства, не один раз принимали решение о закрытии национальных учебных заведений. Например, когда в 1895 г. было объявлено о прекращении деятельности приходских училищ Артвина, обучение в них не прерывалось и они продолжали действовать нелегально. Тайно от властей они работали в частных домах. Несмотря на эти неудобства и трудности, учащиеся продолжали охотно посещать занятия, так велико было стремление получить образование на родном языке²⁷.

В то же время немало родителей все же переводили своих детей в Нормальное училище, где обучение велось на русском языке.

²⁶ Мачавариани К.Д., указ. соч.

²⁷ Багдасарян А.М., указ. соч.

Любопытно, что такая дискриминационная политика проводилась в отношении христиан и совершенно не распространялась на турецкий мектеб – начальную мусульманскую школу, в которой единственным авторитетом выступал имам – ходжа. В мектебе обучалось примерно 40–50 учеников. Российские власти знали о низком уровне образования в мектебах и не боялись, что оттуда выйдут образованные люди, способные мыслить самостоятельно, а, следовательно, по их мнению, критически по отношению к общественному строю. Когда началась Первая мировая война, многим «выпускникам» мектеба не надо было решать дилемму, на чьей стороне воевать: России или Турции. Для этого был имам, который определял образ их поведения. Естественно, в полном соответствии с указанием «главного имама» – турецкого султана.

Одним из аргументов в пользу перехода в католичество армянцев являлось состояние католических приходских училищ. Более высокие доходы католических церквей (помощь из Рима, пожертвования от состоятельных спонсоров) позволяли значительно больше средств выделять на их содержание, чем училища ААЦ. Это не могло не сказаться на качестве образования в католических училищах, в которых был выше уровень подготовки преподавателей, и перспектива продолжить образование, как и их наставники, в Риме, Венеции, Вене и других городах Европы.

Тем не менее, из года в год улучшалось состояние дел и в приходском училище при церкви Сурб Аствацацин ААЦ. Этому способствовали установившиеся тесные связи с Ереванской епархиальной инспекцией и приглашение опытных преподавателей, в числе которых были П.И. Тер-Мануелян, известный филолог Саркис Айкуни, Габриел Гюрджян (будущий известный художник), выпускник Казанского университета Г. Азнаурян²⁸.

²⁸ Багдасарян А.М., указ. соч.

Дети двух конфессий, получившие начальное образование в Артвине, могли продолжить обучение в Батуме. Несмотря на многочисленные апелляции, только накануне мировой войны началось строительство здания реального училища (полная средняя школа) в Артвине. Его открытие так и не состоялось в связи начавшейся войной.

Зажиточные артвинцы после окончания юношами местного училища и Батумской гимназии отправляли их, как правило, за границу, где они получали передовое образование – как светское, так и духовное. Менее состоятельные родители надеялись пристроить своих чад (естественно за счет РКЦ) в духовные заведения Рима, Венеции и Вены с тем, чтобы впоследствии они, оставшись в Европе, получили высшее образование по «светским» специальностям: медицине, инженерии, коммерции и т.д.

В целом, католицизм в Артвине – явление достаточно позднее. Возможно, в средневековом Артвине существовала немногочисленная католическая община, которая была представлена предпринимателями, занятыми обслуживанием транзитной торговли. Однако массовое «окатоличивание» армянцев, результат главным образом умелой, профессиональной деятельности миссионеров, наверняка из армянских армян, получивших европейское духовное образование. Их активная деятельность, помощь из Рима, большая физическая защищенность католиков, выгоды экономического взаимодействия с европейцами через черноморские порты, возможность сохранить свою армянскую этничность в мусульманском окружении – все это факторы, повлиявшие на успешный прозелитизм АКЦ. Инспектор К. Мачавариани замечал, что католические священники имеют «громкое влияние на умы населения и ведут дела чрезвычайно тонко». Наоборот, адепты ААЦ из года в год численно сокращались.

До присоединения региона к России апостольская церковь Артина Сурб Аствацацин находилось в ведении духовного правления Эрзерума (Карина) подчинявшегося константинопольскому патриарху ААЦ. Последний находился в униженном положении и полностью зависел от султанского правительства. Никакой существенной материальной помощи артевинская апостольская церковь не получала. Не было возможности создать приходское училище, не то что построить новую церковь, а отремонтировать старую. Мало что изменилось и после того, как приход ААЦ Артина был переподчинен духовному управлению Понтоса. В российский период положение несколько изменилось. Эчмиадзинский синод ААЦ передал Артевинский приход под попечение Карсскому духовному правлению, которое помогло, например, улучшить постановку школьного дела, отремонтировать церковь. Но обращенную в католичество паству уже невозможно было вернуть и апостольскому духовенству (священнику Тер-Игнатосу) приходилось прилагать усилия к тому, чтобы не допустить дальнейшего прозелитизма со стороны АКЦ.

К тому же российские власти, традиционно с недоверием относившиеся к католицизму, отнюдь не проявляли заинтересованности в укреплении позиций ААЦ. На рубеже XIX–XX вв. в Российской империи усилились гонения на Армянскую Церковь. Накануне первой русской революции такая политика приобрела открытый и агрессивный характер. Правительство, с подачи министра внутренних дел В.К. Плеве и кавказского наместника Г.С. Голицына, 12 июня 1903 г. приняло дискриминационный закон с громоздким названием: «О сосредоточении правления имуществом Армяно-григорианской церкви в России в ведении Министерства Народного Просвещения, средствах и имуществах означенной Церкви, коими обеспечивалось существование армяно-григорианских церковных училищ»²⁹.

²⁹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. XXIII. № 23156.

«Школьная» проблема здесь выступала только в качестве прикрытия, так как закон посягал на большую часть имущества всей церкви, включая все пожертвования, которые в виде капиталов и недвижимого имущества поступали в пользу церковных заведений «национализированных» правительством.

Во всех общинах епархии армянская общественность встала на защиту своей Церкви и ее собственности. Власть, нанося удар по ААЦ, рассчитывала на традиционную верноподданность армян российскому императору. Поэтому для нее стала неожиданной резко отрицательная реакция, последовавшая со стороны всей армянской общественности. Своими действиями правительство подталкивало страну к революции. Осознание этого пришло с большим опозданием. 1 августа 1905 г. Николай II подписал указ, фактически отменявший закон от 12 июня 1903 г. В соответствии с этим актом конфискованное имущество возвращалось ААЦ³⁰.

Ничего подобного царское правительство в отношении РКЦ не предпринимало, опасаясь негативной реакции со стороны западноевропейских стран. К тому же в Петербурге изменилось отношение и к АКЦ. В ежедневном органе партии октябристов – газете «Голос Москвы» в номере от 14 (01) января 1909 г. в корреспонденции под названием «Армяне-католики» сообщалось: «Министерство внутренних дел приступило к разработке важного закона об устройстве церковно-общественной жизни армян-католиков. До настоящего времени руководителем церковной жизни армян-католиков фактически является тираспольский католический епископ. В будущем же предполагается вручить дело управления армянской католической церковью особому администратору. Последний будет избираться и назначаться из лиц монашеского звания, по согласованию с римским

³⁰ ПСЗРИ. Т. XXV. № 26613; Акопян В.З. Армянская Апостольская Церковь на Ставрополье и Тереке. Пятигорск, 2000.

первосвященником. Проектируемая реформа имеет целью, в соответствии с началами действующего законодательства о свободе вероисповеданий, предоставить армянской католической церкви возможность внутреннего самоуправления, к которому она давно стремится. Соответствующий законопроект будет внесен в Гос. Думу»³¹.

Так или иначе, но в 1909 г. была создана Апостольская администрация армяно-католиков с резиденцией в Тифлисе. Она была приписана к римско-католической Тираспольской епархии и состояла из деканатов: Артвинского, Ахалцихского, Ахалкалакского, Александропольского, Ардаганского, Карсского, Лорийского³². По указу папы римского апостольским администратором армян-католиков был назначен священник Тер-Саркис Тер-Абраамиан. Ранее вардапет Тер-Саркис служил в Артвинской епархии, но в 1903 г. был направлен в Тираспольскую епархию и до своего назначения администратором являлся викарием в Ростове-на-Дону. В правление Армяно-католического духовенства, располагавшегося в Тифлисе по ул. Петербургской, 8, помимо администратора входили еще два члена (Дмитрий Калатозов и священник Александр Шаанян) и секретарь Никита Макарович Кара-Мурза. В работе правления нередко участвовал настоятель Тифлисского армяно-католического молитвенного дома священник Тер-Микиртич Абгарян.

В 1913 г. правление Артвинского деканата состояло из трех священнослужителей: Тер-Карапета Дерлугяна (декан), викарного священника Иосифа Тер-Погосяна и викария Тер-Оганеса Албертяна. Деканат объединял четыре артвинские армяно-католические церкви: Соборную (настоятель Тер-Карапет Дерлугян), Хайпетскую (Тер-Погос Есаян), Колортинскую (настоятель Тер-Оганес Акинян, викарный Тер-Вартан Тумоян); Кордзульскую (викарный Тер-Степан

³¹ Голос Москвы, 14 янв, 1909.

³² Кавказский календарь на 1912 год. Тифлис, 1911. с. 586.

Закарян); сельские церкви: в Ардануче (Тер-Мануел Джухунян, викарный Гукас Быжикян), Сатлеле (Тер-Симон Ростомян), Пхикуре (Тер-Погос Бояджян). Церковь в областном центре, Батуме, где службу вел священник Даниел Асатурян, подчинялась Артвинскому деканату³³.

В 1916 г. в подготовленном администратурой Альманахе сообщалось, что под ее началом находилось 47 священников, 45 церквей, 15 часовен и 66618 верующих. В 1917 г. на посту администратора католиков армянского обряда священника Саркиса Тер-Абраамиана сменил Тер-Акоп Багарадян (Бакаратьян Акоп Даниэлович), окончивший духовную академию, до указанного назначения являвшийся настоятелем Артвинской Соборной церкви. Как правило, настоятель этой церкви являлся одновременно деканом Артвинского округа. С 1910 по 1915 г. Тер-Акоп руководил Екатеринодарской армяно-католической курацией, в пастырском попечении которой находились армяне-католики всего Северного Кавказа, Астрахани, Воронежа, Пензы, Ростова-на-Дону, Саратова, Самары и Царицына³⁴. Следует отметить, что в южнороссийских городах и до и в период Первой мировой войны выходцев из Артвина проживало столько же, сколько и в родном городе. Не случайно большая часть артвинцев, покинувших родину в период геноцида, обосновалась на Юге России.

Мы отмечали, что распространение католицизма среди армян, в первую очередь, объяснялось их стремлением сохранить свою христианскую веру при большей физической защищенности. В самый ответственный момент, а именно в годы тотального геноцида 1915–1923 гг., турецкие башибузуки не выясняли, кто оказался перед их кровавым ятаганом: католики или апостольские армяне. Насиль-

³³ Кавказский календарь на 1914 год. Тифлис, 1913. с. 662.

³⁴ Селицкий А.И., Из истории армяно-католиков на Северном Кавказе. URL: <http://www.mashtots.ru/istoriya-armyan-kubani/nauchnye-raboty/iz-istorii-armyano-katolikov-na-severnom-kavkaze>

ники не выясняли конфессиональную принадлежность девушек, а грабители – кому принадлежал дом и имущество.

Цветущие города и села Западной Армении в результате геноцида остались без армян. Своего исконного хозяина лишился Артвин. Его церкви были осквернены: одни разрушены, другие превращены в мызкиты с приставленными к ним минаретами, откуда мусульман к молитве призывали муэдзины, третьи стали хозяйственными помещениями... Кладбищенские надгробия со святыми буквами Маштоца превращены в строительные материалы. Не было теперь пастырей и паствы, не было звона колоколов, не было запаха зажженных свеч, не было писка младенцев, окропляемых святой водой...

Как последний стакан воды, не принесенный умирающему «благоверной», так и в случае с артвинцами и другими армяно-католиками «цивилизованная» Европа католическая, протестантская, да и православная... хладнокровно наблюдала, как «избивали» единоверцев, а потом поднесли студеною, родниковую воду, но не умирающей жертве, а убийцам, амнистированным международными договорами. Не единоверным жертвам был протянут хлеб, а преступникам-мародерам, получившим от христианской Европы заверения, что захваченные ими христианские дома, вспаханная земля – все достанется им.

Спасшиеся от геноцида артвинцы хотели спросить у своих вардапетов, как такое могло произойти? Но что могли им ответить те немногие священники, которым также чудом удалось избежать гибели.

Одна часть католиков-артвинцев, оказавшихся на Западе, стала прихожанами АКЦ, что позволило несколько оттянуть неизбежную в диаспоре ассимиляцию; другие окроплялись «латинской» церковью, успев в течение двух-трех поколений забыть свое происхож-

дение; а третьи, не получив ответ на поставленные выше вопросы, вернулись в лоно родной ААЦ.

В заключение заметим, что внутриармянский конфессиональный раскол преодолеть не удалось. Однако в новых условиях, когда этничность определяется не на конфессиональной основе, точнее не только и не столько на ее основе, особенно важным является нахождение тех сторон в деятельности двух – Церквей ААЦ и АКЦ, которые позволяют реализовать общенациональные интересы, такие, например, как укрепление государственности двух армянских республик, включая непризнанную Арцахскую Республику, признание геноцида и ответственность стороны, ее осуществившей. И, конечно же, нахождение таких точек соприкосновения, которые позволят не разделять армянский народ в том числе на разные конфессии. У армян не то геополитическое положение, которое позволяет ему расслабиться даже в такой «тонкой» сфере, как конфессиональная.

Фотография центральной части города Артвин (начало XX века)

VICTOR HAKOBYAN

Pyatigorsk State University (Russia)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

zaven2005@yandex.ru

CONFESSIONAL APPEARANCE OF ARTVIN ARMENIANS

Keywords: *Armenian Apostolic Church, Armenian Catholic Church, Western Armenia, Artvin district, Batumi region, denomination, genocide.*

The article is devoted to the confessional picture of the Western Armenian city of Artvin, now located within Turkey. During the First World War and in the next few years, the city and the district of the same name of the Batumi region lost their autochthonous Armenian population. An essential feature of the Artvin Armenians was their belonging to two denominations: the Armenian Apostolic Church (AAC) and the Armenian Catholic Church. Up to 80% of local Armenians belonged to the latter. There was no such correlation between Catholic Armenians and Apostolic Armenians (adherents of the AAC) in any other Armenian city.

The mass conversion to Catholicism of the Artvin Armenians was the result of a number of reasons. Among them: the skillful work of missionaries who received European spiritual education, assistance from Rome, the great physical security of Catholics, the benefits of economic cooperation with Europeans through the Black Sea ports, the opportunity to preserve their Armenian ethnicity in a Muslim environment – all these factors influenced the successful proselytism of the Roman Catholic Church.

However, during the years of the Armenian Genocide of 1915-1923, the Turkish government subjected the entire Armenian population to total extermination, without finding out which of them were Catholics and who were adherents of the Armenian Apostolic Church.

ՆԵՆԼԻ ՄԻՆԱՅԱՆ

ՀՊՄՀ պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետ,
համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման
մեթոդիկայի ամբիոն, պ.գ.թ., դոցենտ, ք. Երևան, ՀՀ,
minasyan.nelli@yahoo.com

ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԸ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, Թուրքիա, Հարավային Կովկաս, Կենտրոնական Ասիա, 44-օրյա պատերազմ, քաղաքականություն, ռազմաքաղաքական դաշինք:

Ներածություն: Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի նկատմամբ Թուրքիան հետաքրքրություններ է ունեցել դեռևս Օսմանյան կայսրության շրջանից: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո իրենց անկախությունները հռչակեցին Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեյջանը՝ որպես ճանաչված պետություններ: Մյուս կողմից տարածաշրջանում գոյություն ունեն փաստացի անկախ, սակայն չճանաչված երեք պետություններ՝ Արցախի Հանրապետությունը, Աբխազիան և Հարավային Օսեթիան: ԽՍՀՄ-ի փլուզումը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վերաձևակերպման հիմք հանդիսացավ և արտաքին քաղաքական գերակայությունների մեջ ընդգրկվեցին հարավկովկասյան և կենտրոնասիական ուղղությունները: Հարկ է նշել, որ Թուրքիայում վերելք ապրեցին պանթյուրքական գաղափարները և պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական մակարդակներով լայն գործունեություն սկսվեց թյուրքական աշխարհում: Փաստորեն հարավկովկասյան տարածաշրջանը Թուրքիայի համար կարևոր է ոչ միայն քաղաքական ու տնտեսական, այլև թյուրքական աշխարհի ստեղծման ծրագրերի տեսանկյունից:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիան ճանաչեց հարավկովկասյան երեք երկրների անկախությունները, դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ՝ ոչ: Թուրքիան առավել սերտ համագործակցություն սկսեց Ադրբեջանի հետ՝ հաշվի առնելով վերջինիս հետ ունեցած լեզվական և էթնիկական ընդհանրությունները, ինչպես նաև ածխաջրածնային ռեսուրսների պաշարները և դիրքը:

Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում բազմաշերտ է և ամբողջական պատկեր ստանալու համար պետք է այն դիտարկել տարբեր հարթություններում, ուստի մենք կփորձենք տեսական դիտարկումներ կատարել՝ սահմանագիծ ընդունելով 44-օրյա պատերազմը: Այսպես, ի՞նչ ուներ Թուրքիան մինչև պատերազմը և ի՞նչ ստացավ պատերազմից հետո:

Թուրքիան և Հարավային Կովկասը մինչև 44-օրյա պատերազմը: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիան քայլեր ձեռնարկեց մասնակիցը դառնալ Հարավային Կովկասում տեղի ունեցող իրադարձություններին, մասնավորապես արցախյան և արխազական հակամարտություններին, սակայն հանդիպեց ռուսական կողմի հակադեցուցությանը և ստիպված եղավ սահմանափակել իր գործունեությունը: Ջուզահեռաբար Թուրքիան սկսեց տարածաշրջանում ծավալել քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային լայն գործունեություն՝ հիմնականում Ադրբեջանում, ապա՝ Վրաստանում, իսկ Հայաստանի հետ հարաբերություններ չհաստատվեցին¹:

Հայաստանի հետ հարաբերությունների հաստատման և ցամաքային սահմանի բացման համար Թուրքիան առաջ քաշեց և

¹ Թուրքիայի կողմից այս քաղաքականությունը շարունակվեց նաև Արդարություն և զարգացում կուսակցության իշխանության գալուց հետո՝ 2002 թ.: ԱԶԿ-ի իշխանության գալուց հետո որոշ առումներով վերանայվեցին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության սկզբունքները, որոնց շարքում հարկավոր է առանձնացնել նախկին արտաքին գործերի նախարար Ա. Դավութօղլուի ներկայացրած «զրո խնդիրներ հարևանների հետ» սկզբունքը: Davutoğlu A., Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, Insight Turkey, Vol. 10, No. 1, 2008, p. 79-84.

մինչև օրս ներկայացնում է երեք նախապայմաններ. ճանաչել փաստացի գոյություն ունեցող ցամաքային սահմանները, որոնք գծվել են Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով, Հայաստանի կողմից ջանքեր չգործադրել Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. տեղի ունեցած ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ և դուրս բերել հայկական ուժերն ադրբեջանական տարածքներից²: Այս վերջին կետը 44-օրյա պատերազմից հետո ենթարկվել է որոշակի փոփոխությունների, մասնավորապես Անկարան պաշտպանում է Բաքվի պահանջները՝ ճանաչել Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը և հայկական զորքերն ամբողջությամբ դուրս բերել Արցախից:

Անկարան գիտակցում է, որ Հայաստանի հետ սահմանների փակումը սահմանափակում է իր ներկայությունն ու ազդեցությունը Հարավային Կովկասում³:

Թուրք-վրացական հարաբերությունները նախորդ տասնամյակների ընթացքում զարգացան՝ վերածվելով ստրատեգիական համագործակցության մի շարք ոլորտներում՝ պաշտպանություն, անվտանգություն, առևտուր և էներգետիկա⁴: Այս առումով կարևոր դեր խաղաց Վրաստանի կողմնորոշումն Արևմուտք, որի պայմաններում Թուրքիան ավելի նպաստավոր վիճակում հայտնվեց: Կարևոր է նշել, որ Վրաստանը Թուրքիայի կողմից դիտարկվեց որպես կամուրջ դեպի Ադրբեջան ու Կենտրոնական Ասիա, հատկապես էներգետիկ ռեսուրսների դեպի Եվրոպա տեղափոխման համար⁵: Թուր-

² Oskanian K., Turkey's Global Strategy: Turkey and the Caucasus, IDEAS reports, London School of Economics and Political Science, London, 2011, p. 25.

³ Gürgülü A. & Krikorian O., Turkey's South Caucasus Agenda: The Role of State and Non-State Actors, TESEV Foreign Policy Programme, Eurasia Partnership Foundation, 2012, p. 2.

⁴ Vidimian M., Evolution of Turkish Foreign Policy towards Georgia, ISPI-Policy Brief, N 196, 2010, p. 3.

⁵ Ըստ էության թուրքական կողմը Վրաստանի դիտեց որպես այլընտրանք Հայաստանին, որի հետ ոչ միայն չհաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ, այլև փակվեցին սահմանները և ուղիղ տնտեսական գործունեությունը և սղադարեցվեց (Հայաստան-Թուրքիա սահմանը հատուկ ռեժիմով աշխատեց մինչև

քիա-Վրաստան (կարելի է ավելացնել նաև Ադրբեջանին) ստրատեգիական համագործակցության արդյունքը հանդիսացան երեք խոշոր նախագծերը: Խոսքը վերաբերվում է Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղին, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղին, որոնք երկուսն էլ շահագործման հանձնվեցին 2006 թ. և Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի-Բաքու երկաթուղուն, որը հանդիսանում է Արևելք-Արևմուտք տրանսպորտային միջանցքի այսպես կոչված «Նոր Մետաքսի ճանապարհ» ծրագրի բաղադրիչներից⁶: Թուրքական կառավարության գերակայություններից էր կասպիական գազն իր տարածքով տեղափոխել արևմտյան շուկա, ուստի Ադրբեջանի նման Վրաստանը ևս դարձավ կարևոր երկիր հատկապես Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցումից հետո⁷:

Թուրքիան Վրաստանի հետ ռազմական համագործակցությունը սկսել է 1992-93 թթ., որն ավելի է խորացվել 1995-96 թթ., երբ վրացական ղեկավարները սկսեցին խոսել ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու մտադրության մասին: Այս համատեքստում համագործակցության սկիզբը համարվում է 1997 թ. մարտը, երբ Վրաստանն ու Թուրքիան ստորագրեցին ռազմական համագործակցության համաձայնագիր⁸: Հետագայում Թուրքիայի հետ համագործակցությունն ավելի խորացավ, երբ Վրաստանը որդեգրեց արևմտյան կամ ատլանտյան դաշինքին անդամակցելու քաղաքականությունը⁹: Հետագա տարիներին Թուրքիան մի շարք ծրագրեր է իրականացրել վրացական զին-

1993 թ. ապրիլ, երբ հայկական ուժերը ազատագրեցին Քարվաճառը, որն էլ հիմք դրեց Թուրքիան փակեց սահմանը):

⁶ Aras B. & Akpınar P., The Relations between Turkey and the Caucasus, PERCEPTIONS, Autumn, 2011, Vol. XVI, Nu. 3, p. 63.

⁷ Gürgülü A. & Krikorian O., Turkey's South Caucasus Agenda: The Role of State and Non-State Actors, TESEV Foreign Policy Programme, Eurasia Partnership Foundation, 2012, p. 2.

⁸ Vidimian M., Evolution of Turkish Foreign Policy towards Georgia, ISPI-Policy Brief, N 196, 2010, p. 3.

⁹ Winrow G., Turkey and the Caucasus: Domestic Interests and Security Concerns, The Royal Institute of International Affairs, London, 2000, p. 26.

ված ուժերի համար, մասնավորապես կազմակերպել է տարբեր դասընթացներ, վերապատրաստման կուրսեր և այլն: Փաստորեն այս գործընթացների պայմաններում Թուրքիան, ըստ էության, հնարավորություն ստացավ ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում ապահովել իր զինվորականների ներկայությունը Վրաստանի տարածքում:

Հարավկովկասյան երեք երկրներից Թուրքիան ավելի ջերմ հարաբերություններ հաստատեց Ադրբեջանի հետ՝ վերջինիս հատկացնելով մեծ տեղ պանթյուրքական ծրագրերում: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Թուրքիան անմիջապես սերտ համագործակցություն սկսեց Ադրբեջանի հետ, հատկապես արցախյան առաջին պատերազմի պայմաններում, երբ թուրքական կողմը սկսեց աջակցություն ցույց տալ Ադրբեջանին: Թե՛ պատերազմի ընթացքում, թե՛ հետագա տարիներին Թուրքիան ձգտում էր դառնալ հակամարտության կողմ, սակայն հաջողություն չունեցավ: Մյուս կողմից, Թուրքիան քաղաքական, տնտեսական և ռազմական ոլորտներում ամրապնդեց իր հարաբերություններն Ադրբեջանի հետ: Այս համատեքստում կարևոր են երկու երկրների միջև ստորագրված ռազմաքաղաքական համագործակցության պայմանագրերը՝ 1997 թ. և 2010 թ.: 1997 թ. ստրատեգիական համագործակցության պայմանագրով նոր մակարդակի բարձրացվեցին երկու երկրների միջև առկա քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և անվտանգային հարաբերությունները: 1990-ական թթ. վերջից լուրջ քայլեր ձեռնարկվեցին ռազմական համագործակցության ուղղությամբ: Թուրքիան սկսեց լայնամասշտաբ բարեփոխումներ իրականացնել Ադրբեջանի զինված ուժերում, որի արդյունքները տեսանելի դարձան 44-օրյա պատերազմի ժամանակ: 2010 թ. Թուրքիան ու Ադրբեջանը ստորագրեցին մեկ այլ կարևոր ստրատեգիական համաձայնագիր, ըստ որի երկու երկրներն աջակցելու էին միմյանց՝ «օգտագործելով բոլոր հնարավորությունները», եթե ագրեսիա տեղի ունենար որևէ երկրի դեմ: Այն ենթադրում էր պլանավորել և իրականացնել համատեղ ռազմական գործողություն-

ներ, համագործակցել «ռազմա-տեխնիկական» ոլորտում և անցկացնել համատեղ զորավարժություններ ու վարժանքներ¹⁰: Այս ամենի ակնատեսը ևս եղանք թե՛ 44-օրյա պատերազմից առաջ, թե՛ հետո: Ըստ էության 2010 թ. պայմանագրով երկու երկրների միջև ստեղծվում էր ռազմաքաղաքական դաշինք: Թուրքիան ոչ միայն տնտեսական լայն գործունեություն է ծավալում Ադրբեջանում, այլև հստակ ծրագրերով աջակցում է ռազմարդյունաբերության զարգացմանը, որը հատկապես սկիզբ առավ 2011 թ. ստորագրված համաձայնագրերով¹¹:

Թուրքիան Ադրբեջանին ցույց էր տալիս նաև դիվանագիտական աջակցություն, մասնավորապես արցախյան հիմնախնդրի հետ կապված, այդ թվում խնդիրն ընդգրկեց նաև Հայաստանին ներկայացված նախապայմանների շարքում: Թուրքիան միշտ հանդես է եկել Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության պահպանման դիրքերից: Ըստ էության, Թուրքիայի հաջողվեց հարաբերություններն ամրապնդել Ադրբեջանի հետ և աստիճանաբար այս երկրին հեռացրեց ռուսական ազդեցության գոտուց:

Փաստորեն Թուրքիան նախորդ տասնամյակների ընթացքում կարողացավ լայն գործունեություն ծավալել ինչպես Ադրբեջանում, այնպես էլ Վրաստանում՝ հաստատելով ու ամրապնդելով իր ներկայությունը, ապա՝ ազդեցությունը: Սակայն Վրաստանի տարածքում Թուրքիան չունի ազդեցության այն լծակները, որոնք ունի Ադրբեջանի դեպքում: Մյուս կողմից, կարևոր է նշել, որ հարավկովկասյան տարածաշրջանում ազդեցության հասնելու համար Թուրքիային

¹⁰ Abbasov S., “Azerbaijan-Turkey Military Pact Signals Impatience with Minsk Talks”, Eurasianet, 18 Jan 2011, <https://eurasianet.org/azerbaijan-turkey-military-pact-signals-impatience-with-minsk-talks-analysts> (06.03.2022).

¹¹ Овсепян Л., Иванов В., Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Южного Кавказа (Азербайджан, Грузия) и Центральной Азии, Институт политических исследований, Ереван, 2010, с. 71-73.

անհրաժեշտ է իր ազդեցությունը հաստատել նաև Հայաստանում, թեկուզ տնտեսական:

Թուրքիան Հարավային Կովկասում 44-օրյա պատերազմից հետո: 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանը լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ սկսեց Արցախի Հանրապետության դեմ, որը տևեց 44 օր և ավարտվեց հայկական կողմի պարտության: 44-օրյա պատերազմից հետո հարավկովկասյան տարածաշրջանում փոխվեց ստատուս-քվոն, որի շուրջ զարգացումներն ըստ էության դեռևս չեն ավարտվել: Պատերազմի ընթացքում Թուրքիան ռազմաքաղաքական աջակցություն էր ցույց տալիս Ադրբեջանին, իհարկե, հետապնդելով սեփական շահերը: Կարծում ենք Թուրքիայի հիմնական նպատակներից էր մասնակցել հակամարտության կարգավորման գործընթացին, անշուշտ, հոգուտ Ադրբեջանի, և ըստ այդմ ամրապնդել իր դիրքերը Հարավային Կովկասում: Ըստ էության նման փոփոխությունը տեղի է ունենում/ունենալու ռուսական ազդեցության հաշվին: Բացի այդ, մեր դիտարկմամբ, մեկ այլ կարևոր նպատակ է Թուրքիան հետապնդում՝ ապահովել ցամաքային կապ Ադրբեջանի հետ, որը պանթյուրքական ծրագրերի ռեալիզացմանն ուղղված կարևորագույն քայլերից է:

Պատերազմը դադարեցվեց 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին ստորագրված եռակողմ համաձայնագրով՝ Հայաստանի, Ռուսաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների կողմից¹²: 44-օրյա պատերազմից հետո Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը պաշտոնական այցով ժամանեց Ադրբեջան և 2021 թ. հունիսի 15-ին թուրք-ադրբեջանական տանդեմի կողմից օկուպացված Շուշիում ստորագրեցին համագործակցության փաստաթուղթ՝ Շուշիի հռչակագիրը¹³: Շուշիի

¹² Եռակողմ համաձայնագրի տեքստը տե՛ս <http://kremlin.ru/events/president/news/64384> (09.03.2022).

¹³ Veliyev C., Şuşa Beyannamesi ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni ufuklar, Anadolu Ajansı, 16.06.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-ve-turkiye-azerbaycan-iliskilerinde-yeni-ufuklar/2275640> (08.03.2022).

հոչակագրով կողմերի միջև ավելի խորը դաշնակցային հարաբերություններ են հաստատվում, հատկապես ուշադրություն է դարձվում ռազմաքաղաքական համագործակցությանը և արտաքին քաղաքականությանը: Միաժամանակ կողմերը «հնարավոր են համարում համատեղել երկու երկրների ներուժն ու հնարավորությունները քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրթական, սոցիալական, երիտասարդության և սպորտի բնագավառներում ընդհանուր հետաքրքրությունները պաշտպանելու համար»¹⁴: Ըստ էության, այս հոչակագրով Թուրքիան ու Ադրբեջանը Թյուրքական աշխարհի կամ Թյուրքական միության ստեղծման հիմքերն են դնում, որը նման է ԵՄ-ին, երբ Ֆրանսիան ու Գերմանիան հիմնադրեցին Միությունը¹⁵: Փաստորեն 44-օրյա պատերազմից հետո Թուրքիան տարածաշրջանում ապահովեց իր ազդեցությունը, թեև տարածաշրջանային զարգացումներում Ռուսաստանը շարունակում է կարևոր/հիմնական դեր խաղալ: Ըստ էության, Թուրքիան ամբողջական ազդեցություն է հաստատել Ադրբեջանում, ավելին՝ կարելի է ասել, որ տեղի է ունենում կամ արդեն տեղի է ունեցել Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանի կլանման գործընթացը, որի փաստաթղթավորումը կատարվել է Շուշիի հոչակագրով:

Մյուս կողմից Թուրքիան չհասավ իր նպատակներին, որը հարկավոր է դիտարկել երկու առումով՝ Արցախի հետ կապված և Հայաստանի հետ կապված: Արցախի հիմնախնդրի հետ կապված Թուրքիան շոշափելի ձեռքբերումներ չունեցավ, քանի որ հիմնախնդրի կարգավորմամբ շարունակում է զբաղվել ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը, չկարողացավ ընդգրկվել խաղաղապահ առաքելությունում և ռուս-թուրքական մոնիտորինգային խումբը չտեղակայվեց Արցախում: Հայաստանի հետ կապված խնդրի շարքում առանձնացնենք

¹⁴ Şuşa Beyannamesi, <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azərbaycan-SusaBeyannamesi.pdf>

¹⁵ Minasyan N., Pan-Turkism Manifestations of Turkey-Azerbaijan Military-Political Cooperation, Գիտական Արցախ, № 4 (11), 2021, p. 47.

միայն Ադրբեջանի, որով նաև թյուրքական աշխարհի հետ ցամաքային կապ հաստատելու նրա մտադրությունը: Այլ կերպ ասած թուրքական վերահսկողության հաստատումը Սյունիքում, կամ առնվազն այսպես կոչված «Ձանգեզուրի միջանցքի» նկատմամբ: Ընդ որում սա ներկայացվում է հիմնականում կոմունիկացիաների, մասնավորապես Արևելք-Արևմուտք կոմունիկացիոն նախագծի համատեքստում, սակայն իրականում ունի քաղաքական ու աշխարհաքաղաքական նշանակություն՝ կապված թյուրքական աշխարհի միավորման ծրագրերի հետ¹⁶:

44-օրյա պատերազմից հետո Թուրքիան իր քաղաքականությունը ակտիվացրեց Հարավային Կովկասում՝ առաջ քաշելով 3+3 ձևաչափի ստեղծման գաղափարը: Այս ձևաչափը ենթադրում է տարածաշրջանի երեք պետությունների՝ Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան, և հարևան երեք պետությունների՝ Ռուսաստան, Իրան և Թուրքիա, մասնակցությամբ հարթակի ձևավորում, որը կդառնա տարածաշրջանային խնդիրների քննարկման հարթակ: Այս քայլով Թուրքիան փորձում է մասնակից դառնալ տարածաշրջանային իրադարձություններին և ամրապնդել իր դիրքերը:

Թերևս պատերազմի արդյունքներից պետք է դիտարկել նաև Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորման գործընթացի նախաձեռնումը: Հարկ է նշել, որ անկախությունից ի վեր սա հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման թվով չորրորդ նախաձեռնությունն է: Նախորդ նախաձեռնությունները մտել են փակուղի հիմնականում Թուրքիայի կողմից ներկայացված վերոնշյալ նախապայմանների պատճառով, թեև պետք է հաշվի առնել նաև

¹⁶ 2021 թ. նոյեմբերի 12-ին Մտամբուլում տեղի ունեցավ Թյուրքական խորհրդի 8-րդ հանդիպումը, որտեղ փոխվեց կազմակերպության անվանումը՝ կոչվելով Թյուրքական պետությունների կազմակերպություն, և ընդունվեց համատեղ ծրագիր՝ «Տեսլական 2040» փաստաթուղթը, որտեղ ներկայացված են թյուրքական աշխարհի զարգացման հիմնական ուղղությունները և խնդիրները մինչև 2040 թ.: «Տեսլական 2040» փաստաթուղթը տե՛ս https://www.turkkon.org/en/haberler/turkic-world-vision-2040_2396 (10.03.2022).

աշխարհաքաղաքական իրադրությունը և տարբեր ուժային կենտրոնների միջև պայքարը: Պատերազմից հետո երկկողմանի դրական արձագանքների արդյունքում սկսվեց հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը և նշանակվեցին հատուկ ներկայացուցիչներ՝ Հայաստանի ներկայացուցիչն է ՀՀ ԱԺ նախագահի տեղակալ Ռուբեն Ռուբինյանը, իսկ Թուրքիայի ներկայացուցիչն է դիվանագետ Սերդար Քըլըչը¹⁷: Հանդիպումից անմիջապես հետո երկու երկրների արտաքին գործերի նախարարությունները տարածեցին հայտարարություններ՝ հանդիպումը գնահատելով կառուցողական¹⁸: Կողմերը համաձայնել են շարունակել հարաբերությունների լիարժեք կարգավորմանն ուղղված բանակցությունները՝ առանց նախապայմանների: Արցախյան 44-օրյա պատերազմը, ըստ էության, դարձավ Հարավային Կովկասում սկսված գործընթացների սկիզբը: Եթե նախկինում աշխարհաքաղաքական գործընթացները հիմնականում տեղի էին ունենում Մերձավոր Արևելքում, ապա ներկայումս առաջին պլան է գալիս Հարավային Կովկասը, այսինքն՝ մերձավորարևելյան խնդիրները ներթափանցում են մեր տարածաշրջան: Մյուս կողմից, պատերազմից հետո Հարավային Կովկասում տեղի ունեցավ ստատուս քվոյի փոփոխություն, որն անմիջականորեն վերաբերվում է Հայաստանին: Բացի այդ՝ Ռուսաստանը տարածաշրջանում որոշ չափով զիջել է իր գերակա դիրքերը և համաձայնել, որ Թուրքիան ներկայացվածություն ունենա Հարավային Կովկասում: Այս բոլոր գործընթացների համատեքստում պետք է դի-

¹⁷ Հայաստանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչների միջև առաջին հանդիպումը տեղի ունեցավ 2022 թ. հունվարի 14-ին Մոսկվայում, իսկ երկրորդը փետրվարի 24-ին՝ Վիեննայում:

¹⁸ Տեղի է ունեցել Հայաստանի և Թուրքիայի հատուկ ներկայացուցիչների հանդիպումը, https://www.mfa.am/hy/press-releases/2022/01/14/meeting_armenia_turkey/11267 (10.03.2022), 24 Տրատ 2022, Türkiye ve Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan'ın Görüşmeleri Hk. https://www.mfa.gov.tr/no_-63_-turkiye-ve-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcileri-hk.tr.mfa (10.03.2022).

տարկել հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը:

Ինչ վերաբերվում է Վրաստանին, ապա այստեղ Թուրքիայի քաղաքականության մեջ էական փոփոխություններ չկան: Թուրքիան հիմնականում շարունակում է նախկին քաղաքականությունը՝ շեշտը դնելով տնտեսական ոլորտի վրա:

Եզրակացություն: Այսպիսով, 44-օրյա պատերազմից հետո Թուրքիայի մասնակցությամբ Հարավային Կովկասում փոխվեց ստատուս-քվոն և նրա հետագա քայլերն ուղղված են այս նոր պայմաններում իր դիրքերն ավելի ամրապնդելուն: Հարավային Կովկասում Թուրքիան վարում է ագրեսիվ քաղաքականություն, որն ավելի ակնհայտ դարձավ 44-օրյա պատերազմից հետո և հիմնականում ուղղված է Հայաստանի դեմ: Պատերազմի ավարտից հետո ստորագրված Շուշիի դեկլարացիայով Ադրբեյջանը ամբողջությամբ հայտնվեց նրա ազդեցության ոլորտում և չի բացառվում ապագայում երկու երկրների միջև միության կամ դաշնության տիպի միավորի ստեղծումը: Թուրքիան օրակարգ բերեց այսպես կոչված «Զանգեզուրի միջանցքի» հարցը, որն էլ փորձում է կյանքի կոչել, անգամ պատերազմի սպառնալիքով: Եվ, վերջապես, պատերազմի արդյունքում Թուրքիան չհասավ իր նպատակներին, ուստի նա կշարունակի տարածաշրջանում անկայունության հաստատման իր քաղաքականությունը: Այս տեսանկյունից թերևս չի բացառվում հարավկովկասյան տարածաշրջանի մերձավորարևելականացումը:

NELLI MINASYAN

ASPU, Faculty of History and Social Sciences, Chair of World History
and its teaching methods, PhD in History, Associate Professor,
minasyan.nelli@yahoo.com

TURKEY AND THE SOUTH CAUCASUS AFTER 44-DAY WAR

Keywords: Armenia, Turkey, South Caucasus, Central Asia, 44-day war, politics, military-political alliance.

The collapse of the USSR was the basis for the reorganization of Turkey's foreign policy and the South Caucasus direction was included in the foreign policy priorities. After the collapse of the USSR, Turkey recognized the independence of the three South Caucasus countries, established diplomatic relations with Georgia and Azerbaijan, but not with Armenia. Before the 44-day war, Turkey was able to establish its presence in the region.

After the 44-day war, the status quo in the South Caucasus changed with the participation of Turkey and his further steps are aimed strengthening his position in these new conditions. Turkey is pursuing an aggressive policy in the South Caucasus, which became more apparent after the 44-day war and it's mainly against Armenia. With the declaration of Shushi signed after the end of the war, Azerbaijan was completely in Turkey sphere of influence and the formation of a union or a federation-type unit between the two countries is not ruled out in the future. Turkey brought to the agenda the issue of the so-called "Zangezur Corridor", which she is trying to implement, even with the threat of war. And finally, as a result of the war, Turkey did not achieve her goals, so she will continue her policy of instability in the region.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ,
ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների
պատմության ամբիոն,
պ.գ.թ., դոցենտ,
chmelkonyan@ysu.am

ԷՋԵՐ ԿՈՒՐԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

Բանալի բառեր՝ Կուրան, Եկատերինոդար, տնտեսություն, արդյունաբերություն, առևտուր, ապրանքաշրջանառություն, բաժնեպիրական ընկերություններ:

1860 թվականի փետրվարին Ռուսական կայսրության քարտեզի վրա հայտնվում է նոր վարչական միավոր՝ Կուրանի շրջանը, որի կենտրոնն է դառնում Եկատերինոդարը (Կրասնոդար): Վերջինս հիմնադրվել է 1793 թվականին Ջապորոժիե կազակների կողմից և մինչև 19-րդ դարի կեսերը եղել է Սևծովյան տարածաշրջանի կարևորագույն ֆորպոստը: 1867 թվականին Եկատերինոդարը ստանում է քաղաքի պաշտոնական կարգավիճակ, իսկ 1880-ական թթ. վերածվում է խոշոր տրանսպորտային և արդյունաբերական կենտրոնի:

Եկատերինոդարի տնտեսական վերելքի համար որոշիչ դեր են խաղացել Ռուստով-Վլադիկովկաս (այժմ՝ հյուսիսկովկասյան) երկաթուղու կառուցումը, ինչպես նաև եվրոպական Ռուսաստանից գյուղացիների զանգվածային հոսքը դեպի Կուրան: Միաժամանակ կառուցվում են Եկատերինոդար - Տիխորեցկայա (1887թ.), Կովկաս - Ստավրոպոլ (1899 թ.) երկաթուղային գծերը: Արդյունքում Կուրանի կենտրոնը կապվում է Ստավրոպոլի և Վոլգայի շրջանների հետ և ն-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԳԿ-ի և ՀՀՌՀ (ՌԴ) 20RF-143 գիտական համատեղ ծրագրի շրջանակներում:

պաստում արդյունաբերության զարգացմանը և ապրանքա-շրջանառության մեծացմանը, ձևավորելով՝ «ոչ գյուղական» ապրանքային բորսա, որի կենտրոնը դառնում է Եկատերինոդարը²:

Նկատենք, որ մինչև Ռոստով-Վլադիկովկաս երկաթուղու կառուցումը Եկատերինոդարը Կուբանի տարածաշրջանի վաճառքի միակ շուկան էր: Քաղաքը հայտնի էր իր տոնավաճառներով և քաղաքային շուկաներով, որտեղ գյուղացիները հիմնականում հացահատիկ էին վաճառում, որի արդյունքում տարեկան քաղաքային բյուջեն համալրվում էր առնվազն 30 հազար ռուբլիով³: Բացի այդ, մինչև երկաթուղու կառուցումը, շրջակա գյուղերի ու գյուղացիական տնտեսությունների գյուղմթերքը ձիաքարշով ուղարկվում էր Ռոստով՝ գործարանային արտադրանքի դիմաց: Երկաթուղին խաթարեց ապրանքների փոխանակման և շուկայավարման այս վաղուց հաստատված ձևը, քանի որ ի հայտ եկան գյուղմթերքի նոր, ավելի շահավետ շուկաներ:

Կուբանի ներքին և հատկապես արտաքին առևտրի աճը 19-րդ դ. 70-80-ական թթ. կապված էր հացահատիկի և արևածաղկի յուղի արտադրության և արտահանման հետ: Հացահատիկի զգալի մասը, որ ձեռք էր բերվում հարևան շրջաններից, նախքան արտահանվելը ներքին առևտրի առարկա էր դառնում: XIX դարի վերջերին մարզում արդեն նկատվում էր հացահատիկային տնտեսության արագ զարգացում և հացառատ շրջանում կենտրոնական դիրք են գրավում Եկատերինոդարը, Արմավիրը: Հացահատիկի արտադրության հետ միաժամանակ Արմավիրում զարգանում է այլուրի արտադրությունը: Բացի այդ, երկրամասի տնտեսական կյանքում զգալի տեղ էր գրավում նաև բրդի, պոտաշի, անասունների, ինչպես նաև երկրագործա-

² Миронов В. П., Территориальный рост г. Екатеринодара (1819-1907 гг.), Известия ОЛИКО, Екатеринодар, 1909, Вып 4, с. 74.

³ Мионов П. В., Екатеринодар (Очерк естественных, экономических и исторических элементов), Вся Кубанская область. Торгово-промышленный справочник на 1913 год, Екатеринодар, 1913, с. 12.

կան գործիքների, անտառանյութի, երկաթի և մանուֆակտուրային ապրանքների առևտուրը⁴:

Այս առարա-արդյունաբերական ոլորտների ձևավորման խթաններն էին հետևյալ գործոնները՝

- մարդու ապրելակերպի համար բարենպաստ բնական և կլիմայական պայմանները,

- տարածքի անբավարար բնակեցվածությունը, հետևաբար տնտեսության թերզարգացվածությունը,

- 19-րդ դարի 60-70-ական թվականների բարեփոխումները, հատկապես հողային բարեփոխումը, նպաստեց այստեղ շուկայական հարաբերությունների ներթափանցմանը, Կուբանը ներգրավեց երկրի տնտեսական զարգացման ընդհանուր ընթացքին և նպաստեց ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացմանը,

- 19-րդ դարի 60-ական թվականներից ի վեր մասնավոր հողի սեփականության իրավունքի գրանցումը,

- ցարական կառավարության կողմից տեղական դասի ստեղծումը,

- Կուբանի վերաբնակեցումը, տարածաշրջան բերեց, ոչ միայն հազարավոր գյուղատնտեսական արտադրողների, այլև տարբեր տեսակի կապիտալի ներկայացուցիչներին՝ իրենց ձեռնարկատիրական և կազմակերպչական փորձով,

- տոնավաճառային առևտուրն արտացոլում էր տարածաշրջանի զարգացման որոշակի սոցիալ-տնտեսական պայմանները,

- երկաթուղու շինարարությունը ընդլայնեց հումքի, աշխատուժի և արտադրանքի իրացման շուկաները, ինչը կարևոր գործոն էր տնտեսության զարգացման համար և Կուբանը մոտեցրեց Ռուսաստանի կարևորագույն արդյունաբերական կենտրոններին և ծովային նավահանգիստներին,

⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

▪ ֆինանսական միջոցներ, որոնք ներդրվել են գործարարության զարգացման նպատակով,

▪ արտադրության կողմնորոշումը, բնակչության կարիքների բավարարմանը ուղղված,

▪ ժամանակակից տեխնոլոգիաներ⁵:

Պատմական փաստերը վկայում են, որ Կուբանում տնտեսության զարգացումն ունեցել է իր առանձնահատուկ դրսևորումները: Այսպես՝ օրինակ, այրաղացի արդյունաբերության մեջ կարելի է առանձնացնել ձեռքի, ձիու, ջրային, քամու և շոգե աղացների օգտագործումը⁶: Նշենք, որ տարեցտարի ավելացել է շոգեաղացների դերը արտադրության մեջ: Դրանք կառուցվել են մասնավոր ներդրումների հիման վրա: Առաջին նման ձեռնարկությունը Եկատերինոդարում հայտնվել է 1864 թ.: Եկատերինոդարը դառնում է Կուբանի ալյուրի արտադրության կենտրոնը: 1883 թ. քաղաքում արդեն գործում էին 4 ջրային, 46 հողմային, 3 շոգե այրաղաց, իսկ 1895 թ.՝ 7 խոշոր շոգեայրաղաց: Ալյուրի արտադրությունը դադարեց տեղական լինելուց: 1894 թ. Եկատերինոդարից արտահանվում է ավելի քան 1 մլն փուֆ ցորենի ալյուր, 5000 փուֆ գարու ալյուր և գրեթե 20000 փուֆ թեփ⁷: Այս ոլորտում կարելի է առանձնացնել հետևյալ խոշոր վաճառականորին.

▪ Երոշով Ա.Մ. շոգեաղացներում աշխատում էին 54 վարձու աշխատողներ և օրական արտադրողականությունը հասնում էր մի քանի հազար փուֆի: Այն հիմնականում վաճառվում էր նման հեռավոր շուկաներում, ինչպիսիք էին՝ Վիտեբսկը, Պետերբուրգը, Ռիգան,

⁵ Трехбратов Б.А., История Кубани с древнейших времен до начала 20 века. – Краснодар: Кн. изд-во, 2000, с. 259.

⁶ Ермоленко Д. В., Зарождение и становление бизнеса на Кубани: условия, проблемы и инструменты решения, Научный журнал КубГАУ, 2008, №36(2), с. 67.

⁷ Очерки экономической истории Кубани / Сост. А.П. Труханович. – Краснодар: КГУ, 1998, с. 84.

Ռյազանը, Ռոսլավլը, Պոլոցկը: Առաքումներն իրականացվում էին նաև Անդրկովկաս և Օսմանյան կայսրություն:

▪ Պանասով եղբայրների ձեռնարկությունում աշխատում էին 40 բանվոր, օրական արտադրությունը հասնում էր 2800 փուֆի,

▪ Դիցման եղբայրների առևտրի տունը ուներ 70 բանվոր, օրական արտադրությունը հասնում էր 2750 փուֆի,

▪ Բոբրովի ընկերությունը ուներ 20 բանվոր, որոնք օրական 2500 փուֆ հացահատիկ էին աղում⁸:

Նկատենք, որ ձեռնարկատերերը սարքավորումների մեծ մասը ձեռք էին բերում արտասահմանից: Այլ կերպ ասած՝ նոր տեխնոլոգիաները կիրառություն գտան Կուբանում, քանզի և գործարար ներկայացուցիչները նորարականությունը ընդունում էին որպես արդյունաբերության զարգացման հզոր գործիք⁹: Եկատերինոդարի այրաղացները 1900 թ. արտադրել են 3 միլիոն 638 հազ. ռուբլու ապրանք, իսկ 1914՝ 4 միլիոն 857 հազարի¹⁰:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին մարզի տնտեսական կյանքում մեծ դեր է սկսում խաղալ նաև արևածաղկի յուղի մշակությունը: Առաջին գործարանները կառուցվել են դեռևս 1870-ական թթ.: Սակայն խոշոր արտադրության հիմքը դրվում է 1893թ. Արմավիրում հայազգի Յակով Պոպովի կողմից, որտեղ օրական մշակվում էր 400 փուֆ արևածաղկ, երբ մարզի մյուս գործարանները միասին վերցրած մշակում էին ընդամենը 100 փուֆ¹¹: Երկու տարի անց Պապովը գործարանը վաճառում է հայազգի ձեռնարկատեր Ի.Ա. Ավերդովին: Վերջինս իրականացնում է գործարանի վերակառուցումը, և ար-

⁸ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. / Под общ. ред. В.Н. Ратушняка. – Краснодар: "Советская Кубань", 1996, с. 227.

⁹ Прошлое и настоящее Кубани в курсе отечественной истории / Науч. ред. В.Н. Ратушняк, 1994, с. 68..

¹⁰ Очерки экономической истории Кубани, с. 93.

¹¹ Պոպովյան Լ. Ա., Արմավիրի հայկական զարթոնքի ամենաբարձր աստիճանի վրա (1839–1914 թթ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1976, N 2, էջ 149:

տադրողականությունը հասցնում օրական 2200-2400 փոպի¹²: 1899 թ. Եկատերինոդարում Ավեդով եղբայրների առևտրի տունը կառուցում է ավելի հզոր գործարան: Չափերով և արտադրողականությանը այն դառնում է գրեթե առաջինը Ռուսաստանում: Գործարանն աշխատում էր 18 հիդրավիկ մանլիչի վրա և տարեկան մշակում մինչև 25000 փոպ արևածաղիկ սերմ: Աշխատակիցների թիվը հասնում էր 439-ի, տարեկան արտադրության ծավալը՝ 3 մլն ռուբլի էր, իսկ հիմնական կապիտալը՝ 1 մլն ռուբլի¹³: Նկատենք, որ Կուբանում մինչօր պահպանվել են Ավեդովների հարստության և փառքի վկայությունները: Յուզահան գործարաններ են հիմնում նաև հայ առևտրա-արդյունաբերողներ Ի.Պ. Բաբաևը, Ա.Ս. Բարոնովը և ուրիշներ: Նույն ժամանակահատվածում Եկատերինոդարում Բարոնի Շտեյնգելի կողից կառուցվում է յուղահան գործարան, որը իր նորարական սարքավորումների առումով չունեի իրեն հավասարը Հյուսիսային Կովկասում¹⁴:

Այսպիսով՝ դիտարկելով Կուբանում յուղահան գործարանների արտադրությունը, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ 19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին այդ ոլորտը նշանակալի տեղ էր զբաղեցնում Կուբանի արդյունաբերության մեջ: Յուզահան գործարանների կառուցումը խրախուսվում էր տեղական վարչակազմի կողմից: Արդյունքում՝ 20-րդ դարի սկզբներին Կուբանը հանդիսանում է արևածաղկի յուղի արտադրության հիմնական կենտրոնը Հյուսիսային Կովկասում, նրա արտադրանքի մեծ մասը արտահանվում էր Ռուսաստանի շուկաներ: Ընդհանուր առմամբ, յուղի արտադրության եկամուտը 1885 թվականին կազմում էր 14 հազար ռուբլի, իսկ՝ 1914 թ.՝ 6 միլիոն 775 հազար¹⁵:

Կուբանում արդյունաբերության կարևոր ոլորտներից է նավթարդյունաբերությունը: Այս բնագավառում առաջինը ներդրումը կատարում է պաշտոնաթող գնդապետ Ա.Ն. Նովոսիլցևը: Սակայն Կուբանում նավթարդյունաբերության չունեցավ սպասված արդյունքը՝ մի կողմից հայտնաբերվեցին նավթի հարուստ պաշարներ, իսկ մյուս կողմից՝ արդյունահանումը չնչին էր: Մինչդեռ՝ 1911 թ. Եկատերինոդարում բացվեց՝ «Կուբանոլ» մեքենաշինական գործարանը: Այն նախատեսված էր խորը հորատման մեխանիզմների և մեքենաների արտադրության համար: «Կուբանոլ»-ը քաղաքի ամենամեծ ձեռնարկությունն էր և 1917 թ. ընկերությունում աշխատում էր ավելի քան 1200 մարդ¹⁶:

Արդյունաբերության և առևտրի զարգացման հետ համատեղ առաջ է գալիս շուկայական ենթակառուցվածքների ձևավորման անհրաժեշտությունը: 1876 թվականին Եկատերինոդարում ստեղծվեց Կուբանի առաջին բանկային հաստատությունը՝ Փոխադարձ վարկային ընկերությունը, իսկ 1881 թվականին՝ Կուբանի քաղաքային հանրային բանկը¹⁷: Այնուամենայնիվ, Եկատերինոդարում բանկային գործունեության իրական վերելքը տեղի ունենում 20-րդ դարի սկզբին: Այս ժամանակահատվածում բաժնետիրական բանկերը, առևտրի ֆինանսավորմանը զուգահեռ, ավելի ու ավելի սկսեցին անցնել շուկայական ապրանքների վաճառքին ուղղակի մասնակցությանը: Կուբանի հացահատիկի խոշորագույն դիստրիբյուտորները եղել է Արտաքին առևտրի ռուսական բանկը, Ռուս-ասիական բանկը, Ազով-Դոնի առևտրային բանկը և այլն: Բանկերը ոչ պակաս ակտիվ էին ծխախոտի արտադրության մեջ¹⁸: Ավելին՝ քաղաքային

¹⁶ Новейшие исследования по социально-экономической и культурной истории дореволюционной Кубани: Сб. науч. тр./ Ред. В.Н. Ратушняк и др. – Краснодар: КГУ, 2012, с. 124.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 127.

¹⁸ Мионов П. В., Екатеринодар (Очерк естественных, экономических и исторических элементов), Вся Кубанская область. Торгово-промышленный справочник на 1913 год, с. 21.

¹² Очерки экономической истории Кубани, с. 96.

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Ермоленко Д. В., Зарождение и становление бизнеса на Кубани: условия, проблемы и инструменты решения, Научный журнал КубГАУ, 2008, №36(2), с. 69.

¹⁵ Очерки экономической истории Кубани, с. 97.

տնտեսության աճը նպաստել է բանկային համակարգի զարգացմանը:

Ներքին և հատկապես արտաքին առևտրի կազմակերպման ու ծավալման գործում ղգալի դեր էին կատարում նաև Կուբանի բաժնետիրական ընկերությունները, որոնք առևտրի և արդյունաբերության որևէ ճյուղ իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով, վերահսկում էին այն: 19-րդ դարի վերջին և XX դարի սկզբներին հատկապես աչքի էին ընկնում մի շարք առևտրա-արդյունաբերողների հիմնադրած բաժնետիրական ընկերությունները: Օրինակ՝ 1910 թվականին Եկատերինոդարում ստեղծվում է «Կովկասյան քիմիական գործարաններ»-ի միություն, որն իր մեջ միավորել է ավելի քան մեկ միլիոն ռուբլի արժողությամբ գույքով 12 գործարան¹⁹: 1912 թ. ընկերության զուտ շահույթը կազմել է 79 հազ. ռուբլի, իսկ 1915 թ.՝ 528 հազար ռուբլի²⁰:

1913 թվականին Կուբանի խոշորագույն առևտրային տներն ու յուղիան ձեռնարկությունները ստեղծեցին հարավային նավթային գործարանների «Սալոմաս» բաժնետիրական ընկերությունը 5 միլիոն ռուբլի հիմնական կապիտալով²¹: Հասարակության մենաշնորհային դիրքը Կուբանի շուկայում ֆանտաստիկ շահույթ բերեց «Սալոմաս» սեփականատերերին: 1914 թվականին: զուտ շահույթը կազմել է 213 748 ռուբլի, 1915 թվականին՝ 5 270 610, 1916 թվականին՝ 6 913 707 ռուբլի: 1917 թ. մի շարք խոշորացումներից հետո՝ «Սալոմաս»-ը մտել է Պոտիլովա-Ստախեն-Բատոլին ընկերության մեջ²²:

Եկատերինոդարը դառնում է նաև Կուբանի կարևոր գետային նավահանգիստը: 1917 թվականը Կուբանի մասնավոր նավատորմը, որը հիմնված էր հիմնականում Եկատերինոդարում, բաղկացած էր 215 նավից՝ 26,4 հազար տոննա ընդհանուր բեռնատարողությամբ:

¹⁹ Ермоленко Д. В., Зарождение и становление бизнеса на Кубани: условия, проблемы и инструменты решения, Научный журнал КубГАУ, 2008, №36(2), с. 71.

²⁰ Очерки экономической истории Кубани, с. 99.

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

Տարեկան Եկատերինոդարի նավամատուցը ստանում և ուղարկում էր ավելի քան 4 միլիոն փուֆ բեռ, հիմնականում հացահատիկի բեռներ: Բացի այդ, առաքման նպատակով 1895 թ. Եկատերինոդարի կայարանն էր ընդունվում 7 625 700 փուֆ ապրանք: Ինչ վերաբերում է ներմուծմանը, ապա այս տեսակետից այն հասնում էր՝ 4 794 113 փուֆ: Եկատերինոդար ներմուծվող մանուֆակտուրային և արդուզարդի ապրանքները կազմում էին 2 918 112 փուֆ, երկրագործական մեքենաները և գործիքները 34 322 փուֆ²³:

Այսպիսով, 19-դարի 80-ական թվականներից Կրասնոդարի երկրամասը դառնում է ոչ միայն առևտրի, այլև մշակող արդյունաբերության կարևոր կենտրոններից մեկը Հյուսիսային Կովասում: Տեղի հայկական համայնքները աչքի են ընկնում սոցիալ-տնտեսական ոլորտի զարգացմամբ, ինչի լավագույն վկայությունն էր Ռուսական կայսրության կազմում այդ համայնքներում արդյունագործության, գյուղատնտեսության, արհեստագործության և առևտրի աստիճանական զարգացումը:

КРИСТИНА МЕЛКОНЯН

*Институт востоковедения НАН РА,
Кафедра истории сопредельных стран
Армении ЕГУ, к.и.н., доцент,
chmelkonyan@ysu.am*

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ КУБАНИ

Ключевые слова: Кубань, Екатеринодар, экономика, промышленность, торговля, товарооборот, акционерные общества

²³ Նույն տեղում, էջ 101:

В статье проведен экономический анализ исторических фактов и проблем зарождения, развития промышленности на Кубани в конце 19 начале 20 века. В ходе анализа выявлены проблемы становления промышленности. Рассмотрен опыт применения ряда инструментов решения проблем и создания экономических, социальных и предпринимательских предпосылок для их решения.

CHRISTINE MELKONYAN

Institute of Oriental Studies NAS RA,

Chair of the History of Armenia's Neighboring Countries of YSU,

PhD in History, Associate Professor

chmelkonyan@ysu.am

PAGES FROM THE HISTORY OF ECONOMIC LIFE OF KUBAN

Keywords: *Kuban, Ekaterinodar, economy, industry, trade, turnover, joint stock companies.*

Economic analysis of historical facts and problems of origin, making of industry on Kuban at the end of 19 in the beginning of 20 century was conducted in the article. Problems of small-scale industry were shown up in the course of analysis. Experience of application of a range of instrumental sets of problems decision and creation of economic, social and entrepreneurial preconditions for their decision was considered.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոն,

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ,

պ.գ.թ, դոցենտ

alhovhannes@gmail.com

ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ¹

Բանալի բառեր՝ *Բանալի բառեր՝ Հյուսիսային Կովկաս, համայնք, տարածաշրջան, միջլեռնիկ հարաբերություններ, սոցիալ-քաղաքական գործընթացներ, ընդունող հասարակություն*

Հյուսիսային Կովկասը վերջին հարյուրամյակներին հանդիսացել է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանից հայության ակտիվ միգրացիոն ուղղություններից մեկը: Այդ ընթացքում այստեղ վաղուց ձևավորվել էին համընտրական, չերքեզահայության, դրիմահայության, ապա Դոնի հայության բնակավայրերը: Հայկական այդ համայնքները հարյուրամյակների ընթացքում արդեն ադապտացվել էին տարածաշրջանին և այն բնակեցնող ազգություններին՝ իրենց ներդրումը բերելով տնտեսական, մշակութային և միջլեռնիկ փոխգործակցության ասպարեզներում²:

ՌԴ հյուսիսկովկասյան տարածաշրջանի հայության թվաքանակը շեշտակի աճեց 1990-ական թթ. միգրացիոն նոր հոսքի պայմաններում, այստեղ հիմնվեցին նոր համայնքներ, ընդլայնվեց հա-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԳԿ-ի և ՀՀՌՀ (ՌԴ) 20RF-143 գիտական համատեղ ծրագրի շրջանակներում:

² Хастян А., Армянские субобщности на Северном Кавказе: Факторы социокультурной адаптации, Автореферат на соискание ученой степени кандидата социальных наук, Ростов-на-Дону, 2001, с. 3.

յության բնակութեան աշխարհագրությունը, ձևավորվեցին համայնքային-մշակութային տարատեսակ կառույցներ: Ուստի առանցքային նշանակություն ունի Հյուսիսային Կովկասի հայության պատմության ուսումնասիրությունը, որը կազմում է ժամանակակից ՌԴ հայության շուրջ 1/3-ը:

Հյուսիսային Կովկասի հայահոծ համայնքները մշտապես ներգրաված էին տարածաշրջանում ընթացող հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործընթացներին:

1989 թ. Համամիութենական վերջին մարդահամարի արդյունքներով ՌԽՖՍՀ հայության թվաքանակ կազմում էր 532.390 մարդ³ (ԽՍՀՄ հայության 11,5 տոկոսը), որից Կրասնոդարի երկրամասում՝ 182.217, Ստավրոպոլի երկրամասում՝ 72.530 մարդ: Ավելի քան 50 հայ բնակվել է Դաղստանի ԻԽՍՀ, Հյուսիս-Օսական ԻԽՍՀ, Կաբարդինա-Բալկարական ԻԽՍՀ, Չեչենա-Ինգուշական ԻԽՍՀ, Ադղեական ԻՄ և Կարաչաև-Չերքեսական ԻՄ-ներում միասին վերցրած:

Այսպիսով, խորհրդային 70 տարիների ընթացքում տարածաշրջանի հայության թվակազմը ավելի քան եռապատկվել է, հայության տեղաբաշխումն՝ ընդլայնվել:

Շեխտրիորային տարիներին հայության հոսքը Հյուսիսկովկասյան տարածաշրջան շարունակվել է. այսպես, 2002 թ. Համառուսաստանյան մարդահամարով Կրասնոդարի երկրամասում բնակվող հայության թվաքանակը կազմել է 274. 566 մարդ⁴, Ստավրոպոլում՝ 149.249, իսկ 2010 թ. Համառուսաստանյան մարդահա-

մարով՝ Կրասնոդարի երկրամասում՝ 281. 680 մարդ⁵, Ստավրոպոլում՝ 161.324:

Մասնագետների և համայնքային կառույցների ներկայացուցիչների կարծիքով հայության իրական թվաքանակն երկրամասում առնվազն կրկնակի⁶ ավելի է քան ներկայացվող պաշտոնական տվյալներն են, ավելին՝ նշվում է շուրջ 1 մլն հայերի բնակության մասին, ինչպես օրինակ, ՌԴ հայկական սփյուռքի վերաբերյալ թեկնածուական ատենախոսություն պաշտպանած Կարինե Տիրաբյանի աշխատանքում է⁷:

Հյուսիսկովկասյան տարածաշրջանի ազգամիջյան հարաբերությունների համատեքստում հայ համայնքը դրսևորում է համերաշխության, միջէթնիկ կապերի ու երկարատև գործակցության մոդել, բացառությամբ առանձին խմբերի ու առանձին հարցերի շուրջ երբեմն-երբեմն առաջացող խնդիրների: Այս տեսանկյունից կարևոր է դիտարկել էթնոքաղաքագիտությունը, որը ուսումնասիրում է էթնիկ հանրոյթների, ընկերակցությունների կյանքի քաղաքական ոլորտը, նրանց փոխգործակցությունը երկրի քաղաքական ինստիտուտների հետ: Պատմության տեսանկյունից սփյուռքը նաև դիտարկվում է որպես միջէթնիկ հարաբերությունների զարգացման, սոցիալական ու քաղաքական գործընթացների օբյեկտ⁸.

³ Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года, (в 11 томах), том 4, Национальный состав и владение языками, гражданство, книга 1, М., 2012, с. 29-76.

⁴ Савва М., Армяне Краснодарского края в контексте современной миграционной ситуации, «21-й ВЕК», № 2 (6), Ереван, 2007, с. 71.

⁷ Тирабян К., Диаспора в политическом процессе современной России (На примере армянской диаспоры), Автореферат Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук, Екатеринбург, 2019, с. 15, <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/66692/1/urfu1945.pdf>

⁸ Тирабян К., Диаспора в политическом процессе современной России (На примере армянской диаспоры), Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук, Санкт-Петербург, 2018, с. 15, (*На правах рукописи*) <https://www.dissercat.com/content/diaspora-v-politicheskom-protsesse-sovremennoi-rossii-na-primere-armyanskoi-diaspory>

³ Арутюнян Ю., Об армянской диаспоре в России. Этносоциологическое исследование армян Москвы и Краснодара, Ереван, 2011, с. 15.

⁴ Итоги Всероссийской переписи населения 2002 года, (в 14 томах), том 4, Национальный состав и владение языками, гражданство, книга 1, М., 2012, с. 57-87.

Միջէթնիկ կայունության ապահովման գործում մեծ դեր է վերապահված նաև ՌԴ կողմից տարվող ռազմավարությանը, որը հենված է միջէթնիկ հարաբերությունները կառավարելու և անվտանգային քաղաքականության վրա, ընդ որում, այստեղ դոմինանտ է տնտեսական ու իրավական պայմանների ձևավորման պահանջը, որը ուղղված է բազմազգ պետության միասնական մշակութային ու քաղաքացիա-իրավական տարածքի կառուցմանը:

Մյուս կողմից ընդունող հասարակությունում էթնիկ տարբերությունների հաղթահարման կամ մեղմման միջոց է արդեն ներկայումս զգալի տարածում գտած օրինակ՝ միջէթնիկ ամուսնությունները:

Ակնհայտ է նաև, որ կազմակերպված Սփյուռքը էական ազդեցություն է գործում իր համայնքի և պետության միջև կապերի ամրապնդման գործում, ցանցային լծակների կիրառման միջոցով ընդլայնում է քաղաքական գործընթացներին մասնակցությունը, ունակ է պաշտպանել իր շահերը:

Այս իմաստով հետաքրքրական տեսակետ է առաջ քաշում ռուս հետազոտող Լ. Կոզլովը օրինակ բերելով ՌԴ Հեռավորարևելյան օկրուգը, ըստ որի ոչ սլավոն քաղաքական գործիչները, հասնելով որոշակի կարգավիճակի, փորձում են չկենտրոնանալ իրենց ազգային արմատների, ծագման վրա, ավելի աշխատում են չեչոտել, անգամ՝ թաքցնել տեսանելի կապերը ՌԴ-ում իրենց սփյուռքի հետ: Շարունակելով միտքը՝ Կոզլովը նշում է, որ դեռևս ԽՍՀՄ տարիներին ռուսֆիկացված ուկրաինացիները, հրեաները և թաթարներն են հասնում իշխանության բարձրագույն օղակներ, հայկական սփյուռքի ներկայացուցիչները դա կարող են անել հազվադեպ, իսկ ուզբեկների ու ադրբեջանցիների համար միակ միջոցը քաղաքական

ազդեցության հասնելու համար դա երկրի իրավապահ համակարգում ներառվելն է⁹:

Այս պատկերը հատկանշական է Հեռավոր Արևելքին, սակայն Հյուսիսային Կովկասում հայության ներգրավվածությունը մեծ է երկրամասային օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմիններում, մունիցիպալ իշխանության տարբեր մակարդակներում: Այստեղ հայությունը իր թվաքանակով երկրորդն է Կրասնադարի երկրամասում, նրա առանձին քաղաքներում, ինչպես նաև մեծաթիվ են Ստավրոպոլի երկրամասում, Հյուսիսային Կովկասի հայությունը տարածաշրջանում բնակվում է շուրջ 3 դար, ունի հայահոծ գյուղական շրջաններ, շատ վայրերում հայերը հիմնել են քաղաքներ և գյուղեր, ունեն լայն ճանաչում և հարգանք:

Մյուս կողմից համայնքը հաճախ հանդես է գալիս որպես քաղաքականության օբյեկտ, այլ ոչ սուբյեկտ, ուստի պատահական չէ, որ առավել տեսանելի ու շոշափելի է նրա ռեզիդենտ, այլ ոչ ֆեդերալ ակտիվությունը որպես ակտոր: Սա պայմանավորված է նաև ՌԴ իշխանությունների կողմից վարվող քաղաքականությամբ:

Ոչ պակաս կարևոր գործոն է հետխորհրդային տարիներին կրոնի աճող դերակատարությունը տարածաշրջանում, որը ազգային ինքնության պահպանման կարևոր կոմպոնենտ է¹⁰: Այս համտեքստում հայ Առաքելական եկեղեցու ավելի քան 300-ամյա ներկայությունը տարածաշրջանում, Հարավային Ռուսաստանի թեմի գործունեությունը, համագործակցությունը մյուս հոգևոր-կրոնական կառույցների հետ ստեղծում է բարենպաստ միջավայր ինչպես ինքնադրսևորվելու, այնպես էլ առողջ հարաբերություններ կառուցելու տեսանկյունից:

⁹ Козлов Л. Е., Диаспоры в региональных политических процессах Дальнего Востока России // Россия и АТР, 2010. № 1, с. 128-136.

¹⁰ https://www.volgmed.ru/uploads/dsovet/thesis/7-950-kornienko_natalya_vladimirovna.pdf

Սփյուռքը ազգային, սոցիալ-մշակութային կառուցից գատ ՌԴ-ում ավելի ու ավելի է ձեռք բերում տնտեսական միավորման իմաստ, այլ կերպ ասած սփյուռքի հիմքի վրա ձևավորվել են էթնիկ բիզնեսներ, որը դարձել է միգրանտների նոր հոսքերի պատճառ, նպաստել է վերջիններիս արագ ներկայմանը նոր բնակության երկրի տնտեսական ոլորտ: Այսպիսով, էթնիկ բիզնեսը լուրջ դեր է ստանձնել նոր միգրանտներով համայնվող սփյուռքը նոր սոցիումում ադապտացնելու և ինտեգրելու իմաստով: Այս հանգամանքը շատ ցայտուն է հայկական սփյուռքի իմաստով և տեսանելի հյուսիսկովկասյան տարածաշրջանում, ուր իրար կողքի բնակվում են հնաբնակ ու նորեկ, տարբեր տարիների ՀՀ-ից, Վրաստանից, Ադրբեջանից, Թուրքիայից, Աբխազիայից և այլ վայրերից վերաբնակված մեր հայրենակիցները:

Արդեն իսկ հաստատված է, որ արդյունավետ ինտեգրացիան կախված է մի շարք գործոններից՝ տեղական կամ առավել տարածում ունեցող լեզվի իմացությունից, աշխատանքային շուկայում ներգրավվելու հնարավորությունից, ընդունող հասարակության բարոյական սկզբունքերի իմացությունից և հարգանքից:

ОВАННЕС АЛЕКСАНИЯ

Кафедра истории сопредельных стран Армении ЕГУ,

Институт истории НАН РА,

к.и.н., доцент

alhovhannes@gmail.com

АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В КОНТЕКСТЕ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В РЕГИОНЕ

Ключевые слова: Северный Кавказ, община, регион, межэтнические отношения, социально-политические процессы, принимающее общество

Численность армян в Северо-Кавказском регионе РФ значительно увеличилась в 1990-е годы. В условиях новых миграционных потоков здесь создавались новые общины, расширялась география армянского населения, формировались общинно-культурные структуры. Большая роль в обеспечении межнациональной стабильности в регионе отводится стратегии, проводимой РФ, в основе которой лежит опыт управления межнациональными отношениями и политики безопасности. При этом здесь доминирует требование формирования экономических и правовых условий, направленных на построение единого культурного и гражданско-правового пространства многонационального государства. С другой стороны, эффективная интеграция зависит от ряда факторов: знания государственного языка, возможности выхода на рынок труда, знания и уважения моральных принципов и национального характера принимающего общества.

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՍԵՐՈՐՅԱՆ

ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների
պատմության ամբիոն, ասիստենտ
susannaserobyana@ysu.am

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒՄԸ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ.

ԽՆԴԻՐՆԵՐ, ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ,

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բանալի բառեր՝ Կովկաս, կովկասագիտություն, գիտաճյուղ, քաղաքական, էլիտա, հիշողություն, այլապաց, հայեցակարգ, քաղաքակրթություն, հարացույց:

Կովկասյան տարածաշրջանի պատմության մասին գիտական գիտելիքի կայացման ուղին ձգվում է 18-19-րդ դարերի սահմանագծից, երբ 1726թ. Սանկտ Պետերբուրգյան ակադեմիական գիտաժողովում Գոթլիբ Զիգֆրիդ Բայերի՝ Կովկասի մասին զեկույցով տրվեց կովկասագիտության մեկնարկը, ապա կազմակերպված ակադեմիական գիտական արշավախմբերի գործունեության արդյունքում ոչ միայն հավաքագրվեց ու համակարգվեց կովկասյան ժողովուրդների լեզվի, պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ գիտելիքը, այլև ձևակերպվեցին ու հստակեցվեցին կովկասագիտության բազմաբնույթ հիմնախնդիրները:

Իբրև ակադեմիական գիտական միտք՝ կովկասագիտությունը ներկայացավ որպես կրթանքների ամբողջություն, իբրև բազմիմաստ, միջկրթանքային եզրույթ, նաև՝ որպես հերմենևտիկ – մեկնողական միջավայր, և վերջին իմաստով էլ, որպես պատմագիտական

միտք, որպես լրկալ / տարածաշրջանային / պատմագիտական հայեցակարգերի ամբողջություն¹:

Կովկասագիտության՝ իբրև հումանիտար գիտության զարգացումն ընթացավ զիգզագաձև, վերելքներով ու վայրէջքներով, և պատմական ժամանակի ընթացքում ընդլայնվեցին կովկասագիտության իմաստային ընկալման շրջանակները: Եթե մինչհեղափոխական շրջանում կովկասագիտության բնորոշ գիծը ուսումնասիրությունների համալիրությունն էր, հետազոտվող հիմնախնդրի հանդեպ միջդիսցիպլինար մոտեցումը, այսինքն հետազոտական խնդիրն ուսումնասիրվում էր գիտության մյուս փաստական տվյալների և խնդիրների համատեքստում, ապա խորհրդային շրջանում անցյալի հարուստ ժառանգության հիմամբ ձևավորվեցին կովկասյան տարածաշրջանի պատմագիտական հայեցակարգերը, ուշադրություն սևեռվեց Կովկասի պատմության պարբերացման հիմնախնդրին, մշակվեցին պատմագիտության տեսամեթոդական հիմքերը, ձևավորվեցին Հյուսիսային Կովկասի և Այսրկովկասի պատմության հետազոտման գիտական ավանդույթները, իրականացվեցին տարբեր հիմնախնդիրների վերաբերյալ տեսական բանավեճեր և այլն: Սակայն «երկաթե վարագույրի» և խորհրդային ամբողջատիրության պայմաններում կար անջրպետ, կտրվածություն հայրենական և արտասահմանյան կովկասագիտական մտքի միջև: Ամբողջատիրական ռեժիմի ճնշումը գիտական մտքի հանդեպ և գաղափարական կաղապարվածությունը դրսևորվում էր բոլոր ոլորտներում: Մասնավորապես կովկասագետ – պատմագետներից պահանջվում էր գիտության մեջ ցուցաբերել դասակարգային մոտեցում, պայքարել մարքսիզմի թշնամիների դեմ, հետազոտություններում հանդես գալ հնի և կոսմոպոլիտիզմի գաղափարական մերկացումով: Այնուամենայնիվ, խորհրդային կովկասագիտությունը շարունակեց ու հարստացրեց ակադեմիական կովկասագիտության ավան-

¹St'u Kto est' kto v kavkazovedenii, M., 1999, c. 5-6.

դոյթները, բայց և ապագային թողեց մի շարք հիմնախնդիրներ. Խորհրդային կովկասագիտությանը բնորոշ էին կարծրատիպային մոտեցումները, միակողմանի մեկնաբանությունները, նաև՝ արգելված, տաբու հանդիսացող թեմաները, օրինակ՝ 1943-1944թթ. բռնաճնշումների ու արտաքսման ենթարկված մի շարք ժողովուրդների պատմության շարադրանքը և հրատարակումը: Վիճահարույց խնդիրները ենթակա չէին լուսաբանման, չկար դիրքորոշումների հավասարակշռություն, անկողմնակալություն²:

Կովկասագիտության առարկայական գիտական պատկերն ամբողջական դարձնելու համար կարևորվում է կովկասյան տարածաշրջանի պատմության ներկա բովանդակության համակողմանի լուսաբանումը, նրանում առկա հիմնահարցերի, մոտեցումների և մեթոդաբանության մեկնաբանությունը, այդ նոր մեկնաբանությունների պատճառների վերհանումը, որովհետև միայն այդ կերպ է հնարավոր պատասխանել այն հարցին, թե համընդհանրացվող աշխարհում կովկասյան լոկալ պատմությունը կունենա՞ր արդյոք ապագա: Չէ՞ որ համընդհանրացման նպատակը ունիտար, միասնական աշխարհի ստեղծումն է, և այս իմաստով համընդհանրացման գործընթացները արգելակում են ազգային պատմությունների գոյությունն ու զարգացումը: Չէ՞ որ համընդհանրացման մշակույթը բացառում է ինքնության գաղափարը:

ԽՍՀՄ փլուզումով խորհրդային կովկասագիտությունը հայտնվեց փակուղում այն իմաստով, որ խզվեցին կովկասագիտական կենտրոնների միջև հաստատված կապերը: 1990թ. դադարեցին գործել ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտին կից Կովկասագիտության բաժինը և ԽՍՀՄ Կովկասագետների ասոցիացիան՝ իրենց համապատասխան ենթակառուցվածքներով: ԽՍՀՄ փլուզումով կովկասագիտությունը դուրս մղվեց ակադեմիական գիտության

² St' u Munchaev I.M., Политическая история Российского государства, М., 1998, с. 302-303.

շրջանակից: Հարկ է նշել, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո 1990-ական թվականներին կովկասյան տարածաշրջանում տնտեսական անկում էր և նաև կենտրոնախույս, անջատողական ձգտումներ, սոցիալ – էթնիկական հակամարտություններ / ինգուշ – օսական, ռուս – չեչենական, աբխազա- վրացական, հայ- ադրբեջանական, վրաց – ռուսական/ և այլն: Հետխորհրդային տարածաշրջանում առկա էր սոցիալական հեռանկարների կորուստ, սոցիալական համակարգի անկայունություն՝ ընդհուպ մինչև քաոսային իրավիճակ, որոնք էլ պայմանավորեցին հանրույթներում առկա կոնֆլիկտայնությունը, նաև ակնհայտ էր տարածաշրջանային՝ աշխարհաքաղաքական խնդիրներում Ռուսաստանի թույլ դերակատարումը: Բոլոր վերոբերյալ գործոններով պայմանավորված՝ այդ շրջանում Ռուսաստանի Դաշնությունում սկսեցին խոսել այն մասին, որ Կովկասը ոչ թե Ռուսաստանն է, այլ Ռուսաստանի խնդիրը, որ բավական է Կովկասը կերակրել, քանի որ վերջինս ոչինչ չի արտադրում՝ «կովկասյան ազգի» ներկայացուցիչներից բացի: Ավելին՝ հանցագործ տարրերին ևս շատ անգամ պիտակավորում էին որպես «կովկասյան ազգի դեմք», ինչը ինքնին անհանդուրժողության և էթնոֆոբիայի պետական մակարդակ էր ենթադրում, երբ հանցագործությունը ի վերուստ կապվում էր կովկասյան այս կամ այն ցեղային խմբին պատկանելության հետ: Սկսվեց այլատյացություն /քսենոֆոբիա/, երբ կովկասցին նույնացվում էր դաշույնով ու չերքեզկայով վայրենու կերպարին կամ ընկալվում էր որպես «սևաքամակ» հանցագործ³: Նման պայմաններում կովկասյան թեման բնականաբար մղվում էր հետին պլան, իսկ կովկասագիտությունը թևակոխում էր ճգնաժամային փուլ: 1990-ականներին կովկասագիտությունը գրեթե անկման եզրին էր, բայց դա տեղի չունեցավ, որովհետև կիրառվեց նախորդ հետազոտող – գիտնականների փորձը, քննարկվեց կովկասագի-

³ St' u Gozman L.Y., Шестопал, Е.Б., Политическая психология, М., 1996, с. 283:

տական հետազոտությունների զարգացման դինամիկայի խնդիրը, և գտնվեցին նոր ռեսուրսներ:

Հետխորհրդային շրջանում սոցիալ – տնտեսական և քաղաքական խոր ու արմատական փոփոխությունները կովկասագետ – հետազոտողներին կանգնեցրին մի շարք հարցերի պատասխանների փնտրտուքի առաջ, հարցեր, որոնք մինչ այդ չէին արծարծվել կամ գոյություն չունեին և կամ էլ թերի էին արժևորվել: Հենց այդ հարցերին պատասխանների փնտրտուքը պայմանավորեց կովկասագիտության ճգնաժամի աստիճանական հաղթահարումը, ավելին՝ ներկա փուլում կովկասագիտությունը և, մասնավորապես, կովկասյան տարածաշրջանային պատմության հետազոտումը պարառեց պատմագիտական նոր գիտաճյուղեր, ոլորտներ, ինչպիսիք են նոր քաղաքական պատմությունը, պատմական իմագոլոգիան, գենդերային պատմությունը, բանավոր պատմությունը, առօրեականության պատմությունը, պատմական հոգեբանությունը՝ իրենց հատուկ հետազոտական մեթոդներով⁴: Նոր քաղաքական պատմություն պատմագիտական կրթանքը ձևավորվեց հարյուրս այն բանի, որ կովկասագիտությունը պարառեց քաղաքագիտությունը, և լոկալ պատմության ուսումնասիրման թեմա դարձավ քաղաքական էլիտաների հետազոտումը⁵: Հետխորհրդային շրջանում կովկասյան լոկալ պատմության շարադրանքն ընթացավ դրապաշտության / պոզիտիվիզմի/ դիրքերից՝ նոր փաստաթղթերի և կոնկրետ հետազոտությունների հրատարակմամբ: Շարադրվեց պատմությունը ցարիզմի ծավալապաշտական գաղութային քաղաքականության, ցարական գեներալների՝ Հյուսիսային Կովկաս ռազմարշավների ժամանակ գործած անասելի դաժանությունների, լեռնականների առվերի զանգվածային ոչնչացման, ստրկավաճառության շուկաների, մուսաջիրության, ժողովուրդների արտաքսման, տարածաշրջանում խորհրդային այլա-

խոհոպայան առանձնահատկությունների մասին և այլն: Հանվեցին բոլոր արգելքները, բարձրացվեցին պատմության ցավոտ հիմնախնդիրները, սպիտակ և սև էջերը, որոնք մինչ այդ շրջանցվել կամ լռության էին մատնվել: Ցավոք, սակայն, անցյալի վերաիմաստավորումը հանգեցրեց նաև Կովկասի պատմության քաղաքականացման, գաղափարայնացման, անգամ՝ կեղծարարության: Բանն այն է, որ նախորդ ժամանակաշրջաններում բազմամշակութային և բազմէթնիկ տարածաշրջանի պատմությունը շարադրվել ու ներկայացվել էր Ռուսաստանի պատմության համատեքստում, և այս իմաստով այն ավելի շատ բացառող էր, քան ընդգրկող: Ռուսաստանում 1990-ականներին պետականության ճգնաժամը ակտիվացրեց կենտրոնախույս ուժերը, և կովկասյան ժողովուրդները ձգտում էին ներկայացնել իրենց «փառավոր» անցյալը՝ որպես հակակշիռ ներկա դրության: Մյուս կողմից, հյուսիսկովկասյան ժողովուրդների մոտ դրսևորվեց ենթագիտակցական վախ՝ կապված ազգային ինքնության, սեփական դիմագծի կորստի հետ, հատկապես այն բանից հետո, երբ ՌԴ անձնագրերից հանվեց ազգային պատկանելության մասին տողը: Նման իրավիճակում ողջ տարածաշրջանում ազգային շարժումների առաջնորդների և քաղաքագետների հայացքն ուղղվեց պատմությանը՝ պատմական թեմատիկայում ձևավորելով «ազգային պատվեր» և ֆինանսավորելով այն հետազոտությունները, որոնք համընկնում էին անցյալի վերաբերյալ իրենց սեփական պատկերացումներին:

Առհասարակ լոկալ պատմության մեթոդաբանությունում օգտագործվում է «անցյալի կառավարում » եզրույթը, դրվում է այն հարցը, թե ինչ ենք մենք փորձում գտնել անցյալում ներկան հիմնավորելու նպատակով⁶: Դրա արդյունքում ձևավորվում է պատմական հիշողությունը, որը վերաբերում է ոչ միայն անցյալին, այլև դրական կամ բացասական ազդեցություն է ունենում հանրույթի գիտակցութ-

⁴ Տե՛ս Սեմյոնովա Մ.Մ., Теория и методология истории, М., 2018, с. 38-70.

⁵ Տե՛ս Լույսյան տեղում, էջ 41:

⁶ Տե՛ս «Теория и методология истории», Под ред. А.И.Филошкина, с. 49-51.

յան վրա: Պատմական հիշողությունը անցյալի իմաստավորման հիմքում է, բայց միշտ չէ, որ արհեստավարժ պատմագետը կարողանում է ներկան կապել անցյալին: Անցյալի մեկնությունը միշտ էլ որոշակի դիսկ է պարունակում, մանավանդ որ պատմաբանը իր հետազոտական հիմնախնդրի դիտանկյունից ունենում է նախատրամադրվածություններ, հետաքրքրություններ: Անցյալի կառավարումը և պատմական հիշողության վերլուծությունը ենթադրում է սերունդների փոխհարաբերությունների հաշվառում, պետական իշխանության դիրքորոշման հաշվառում և այլն, ինչը միշտ չէ, որ կովկասագետ – պատմագետների կողմից իրականացվեց: Եվ կովկասյան տարածաշրջանի պատմության վերաիմաստավորման ժամանակ սոցիալական հիշողության երեք գծերը՝ ավանդականությունը, կարոտախտը և հավատն առ առաջադիմություն, առանձնապես լրջորեն պատմությունը խեղաթյուրելու էֆեկտ ունեցան⁷: Պատմական հիշողության հետ կապված տեղի ունեցավ օտարի պատմության յուրացում, պատմության չարաշահում, որը հատկապես հրեշավոր չափերի հասավ ավտորիտար – բռնակալական ռեժիմ ունեցող ադրբեջանում, երբ խրախուսվեցին և կյանքի կոչվեցին և մինչ օրս կյանքի են կոչվում կեղծ, հակագիտական, այլատյաց, մարդատյաց հայեցակարգեր: Պատմության քաղաքականացման, պետական գաղափարախոսության գործիք դառնալու հետևանքով սկսվեց վեճ այն հարցի շուրջ, թե ազգային պատմության որ դրվագներով պետք է հպարտանալ: Պատմական հիշողությունը ոչ միայն նենգափոխեց պատմությունը, այլև պայմանավորեց հանրության հոգեբանության գիտակցական և անգիտակցական մակարդակները, պատմական փաստերը դուրս մղվեցին հիշողության գիտակից մակարդակից կոլեկտիվ անգիտակցական մակարդակ, ինչն էլ հանգեցրեց կովկասյան հասարակությունների ներքոյի և կոնֆլիկտայնության: Կովկասում ևս պատմական հիշողությունը դարձել է ցեղային գիտակցու-

յուն ձևավորող, էթնոմշակութային ինքնուրույնության չափման, բայց նաև՝ սեփական ժողովրդի պատմության գերազնահատման գործիք՝ համաշխարհային քաղաքակրթության ասքում օտարին թերազնահատելու, օտարի պատմությունը յուրացնելու ճանապարհով:

Կովկասի տարածաշրջանային պատմության շարադրման ժամանակ ազգային ինքնության խնդրի լուսաբանման հետ կապված արդի փուլում կարևորվում է նաև կովկասյան քաղաքակրթության հետազոտումը: Կովկասի՝ իբրև աշխարհաքաղաքական կարևոր գործոնի դերակատարումը ևս պայմանավորում է կովկասյան քաղաքակրթության ուսումնասիրումը: Կովկասյան քաղաքակրթությունը որպես կովկասագիտության ժամանակակից հարացույց, կարևորվում է նաև Կովկասի զարգացման հեռանկարը կառուցակազմելու նպատակով:

Կովկասյան տարածաշրջանը մշակույթների և ժողովուրդների փոխներգործության վառ ու տիպիկ վայր է՝ զարգացման բարդ ու հակասական ուղով: «Քաղաքակրթություն» եզրույթը նույնանում է «սոցիալական համակեցություն» եզրույթին, հետևապես իմացաբանական և ճանաչողական առումով այսօր կովկասյան քաղաքակրթությունը մշակույթների ու ժողովուրդների համակեցությունն է՝ իր բարդ, բազմատեսակ ու բազմաբովանդակ բնույթով, այդ համակեցության ներքին ու արտաքին հարաբերություններում հավասարակշռություն հաստատելու և պահպանելու միտումով: Արդի փուլում կովկասյան տարածաշրջանային պատմության հետազոտումը ենթադրում է կովկասյան քաղաքակրթության հետազոտում, սոցիալական համակեցության ձևի հետազոտում, բայց ոչ թե իբրև քաղաքական, այլ՝ մշակութային տեքստի, այսինքն՝ մարդու արժեքաստեղծ գործունեության համակողմանի հետազոտում: Ապակառուցողական և իներցիոն ուժերի հաղթահարումը կովկասագետ – պատմագետների կարևորագույն խնդիրն է: Պատմությունը չպետք է վերածել քաղաքագետների ձեռքի գործիքի: Անհրաժեշտ է քննարկել ու լուսա-

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

բանել ժողովուրդների արժեքաստեղծ գործունեության, նրանց մշակույթների փոխներգործության, մշակութային այլակերպության, ազգայինի և համամարդկայինի հարաբերակցության խնդիրները: Ընդհանրացնելով կարելի է նշել, որ Կովկասյան քաղաքակրթության հետազոտումը պարառում է հետևյալ հիմնախնդիրները.

- Կովկասյան լոկալ տարածաշրջանի տեղն ու դերը տոտալ քաղաքակրթությունում,
- Միջին դարերում կովկասյան ժողովուրդների էթնոգենեզը,
- Մշակութային փոխներգործության խնդիրը,
- Ժողովրդագրական և աշխարհաքաղաքական հիմնախնդիրները 20-21-րդ դարերի սահմանագծին,
- Ժամանակակից կյանքի համընդհանրացումը և դրան ազգային մշակույթի հարաբերակցությունը և այլն:
- Եվ այս հիմնախնդիրների լուծման մեջ իրենց ծանրակշիռ խոսքն ունեն ասելու 21-րդ դարի կովկասագետ-պատմագետները:

СУСАННА СЕРОБЯН

ЕГУ, Ассистент

susannaserobyan@ysu.am

ИССЛЕДОВАНИЕ КAVKAZСКОЙ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ЗАДАЧИ, ПРОБЛЕМЫ, МЕТОДОЛОГИЯ

Ключевые слова: Кавказ, кавказоведение, отрасль науки, политическая, элита, память, ксенофобия, концепт, цивилизация, парадигма.

Имеет ли будущее кавказоведение в глобальном мире? На современном этапе исследование истории Кавказа имеет важное значение для осмысления будущего региона.

Автор обсуждает вопрос содержания локальной истории, рассматривает задачи и методологию ее изложения, также освещает кавказскую цивилизацию как парадигму современного кавказоведения.

SUSANNA SEROBYAN

YSU Assistant

susannaserobyan@ysu.am

RESEARCH OF THE CAUCASIAN REGIONAL HISTORY AT THE PRESENT STAGE: TASKS, PROBLEMS, METHODOLOGY

Keywords: *Caucasus, Caucasian studies, branch of science, political, elite, memory, xenophobia, concept, civilization, paradigm.*

Does Caucasian studies have a future in the global world? At the present stage, the study of the history of the Caucasus is important for understanding the future of the region.

The author discusses the issue of the content of local history, the tasks and methodology of its presentation, also highlights the Caucasian civilization as a paradigm of modern Caucasian studies.

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՌԱԶՄԱԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԴՐՎԱԳՆԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ ռուս-թուրքական հարաբերություններ, հայկական գործոն, ռուս-թուրքական մերձեցումներ, «Հայկական հարց», քեմալա-բուլնիկյան հարաբերություններ, Հարավային Կովկաս:

Ռուս-թուրքական հարաբերությունների ներկայիս մրցակցային-համագործակցային ձևաչափը նորություն չէ: Դրանց պատմությունը հարուստ է ծայրահեղություններով՝ սկսած ռազմադիվանագիտական բախումներից մինչև դաշնակցային հարաբերություններ, որոնք անդրադարձել են հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա: Հոդվածում լուսաբանվել են ռուսական և թուրքական (օսմանյան) կողմերի բախման և համագործակցության պատմական առանցքային դրվագներն ու դիտարկվել այդ համատեքստում հայկական գործոնի նշանակությունը: Մերօրյա ռուս-թուրքական հարաբերությունները թուրք քաղաքագետ Բ. Արասը բնորոշել է որպես մրցակցային համագործակցություն¹: Այդ ձևաչափը դարձել է շարունակականություն ունեցող պատմական օրինաչափություն: Ռուս-թուրքական և՛ մերձեցումները, և՛ պատերազմները նշանակալի ազդեցություն են թողել դրանցում ներգրավված պետությունների և ժողովուրդների կացության վրա: Ներկայացվել է նաև Թուրքիայի և Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական ի-

¹ Буря на Кавказе, под ред. Пухова Р. Н., М., 2021, с. 34.

րականությունը և նրանց միջև ընդհանրությունը, ինչն անհրաժեշտ է եղել այդ պատմական հակառակորդների միջև իրավիճակային մերձեցումների դրդապատճառներն օբյեկտիվ հասկանալու համար: Աշխատանքն, ըստ էության, ռուս-թուրքական հարաբերությունների և դրանց պատմության ընթացքում մրցակցային-գործընկերային բնույթի ընդհանրացումն է, որի էությունական առանձնահատկություններն ազդում են կողմերի նաև ներկայիս հարաբերությունների վրա:

Ռուս-թուրքական շփումները հաստատվել են դեռևս 15-րդ դարի վերջերին՝ առավելապես կրելով առևտրային բնույթ²: Սակայն ռուսական և օսմանյան պետությունների հետագա հզորացմամբ և ընդարձակմամբ կողմերը մտան անմիջական շփման և առճակատման մեջ: Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատվեցին Կոստանդնուպոլսի ռուս-օսմանյան հաշտության պայմանագրից (1700 թ. հուլիս) հետո՝ 1701 թվականին³: Մինչ այդ, այս պետություններն արդեն հասցրել էին երեք անգամ պատերազմել միմյանց հետ (1568-1570 թթ., 1672-1681 թթ., 1686-1700 թթ.): Արժե հիշատակել օսմանյան պետական գործիչ Մ. Է. Ֆուադ փաշայի (1814-1869 թթ.) այն միտքը, որ Ռուսաստանը «բնական թշնամի է»⁴:

Անդրադառնալով ռուս-թուրքական հարաբերություններում հայկական գործոնի ի հայտ գալուն՝ հարկ է նշել, որ դրանցում հայկական տարրը դերակատարություն սկսեց խաղալ 18-րդ դարի սկզբից: Հայության ազատագրման ու ինքնորոշման խնդիրներով տարված մի շարք գործիչներ, ի դեմս՝ Իսրայել Օրու (1658-1711 թթ.), Դավիթ Բեկի (1669-1728 թթ.) և այլոց, դիվանագիտական և ռազմա-

² Петросян Ю. А., Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. М., 1990, с. 149-150.

³ Сайт посольства РФ в Турции, раздел: Политические отношения, <https://turkey.mid.ru/ru/countries/bilateral-relations/political-relations/> (հղումն արված է 12.04.2019թ.), Տես նաև՝ Павленко Н. И., Птенцы гнезда Петрова. М., 1985, с. 131-132.

⁴ Միմնկյան Հ. Ռ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., 1991, էջ 33-34:

կան ճանապարհով փորձում էին թոթափել պարսկական և թյուրքական տիրապետությունները, որոնց ընթացքում շփումներ հաստատվեցին նաև ռուսական արքունիքի հետ⁵: Ռուսական պետության հզորացումն ու հետագա ընդարձակումը վերջինիս Արևելյան հիմնահարցերում ներգրավելու հնարավորություն ընձեռեց: Նշենք, որ, եթե Պարսկաստանը ստիպված էր հաշտվելու Հայաստանի՝ իրեն պատկանող արևելյան հատվածի կորստի հետ (1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքներով⁶), ապա նույնը չենք կարող ասել Օսմանյան կայսրության մասին: Թուրքիան, ի տարբերություն Պարսկաստանի, չիրաժարվեց նախկին օսմանյան տարածքների նկատմամբ հավակնություններից նույնիսկ Օսմանյան կայսրության փլուզման պայմաններում:

Ռուս-թուրքական հարաբերություններում Հայաստանի և հայության հարցը, որպես արդեն իսկ ձևավորված գործոն, առավել սուր կերպով արտահայտվեց 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներով, երբ Սան-Ստեֆանոյում, ապա Բեռլինի վեհաժողովում Ռուսաստանի ջանքերով արձարծվեց և միջազգայնորեն իրավական կարգավիճակ ստացավ միանգամայն նոր՝ «Հայկական հարց» եզրույթը, որը նրա համար լծակ էր Օսմանյան կայսրության դեմ: Այն հետագայում սպառնալիք ընկալվեց Օսմանյան կայսրության կողմից՝ դրդելով նրան աննախադեպ վայրագությունների արևմտահայության նկատմամբ: Այս առումով Թուրքիայի առջև լայն հեռանկարներ բացեց Առաջին աշխարհամարտը (1914-1918 թթ.), երբ նրա երիտթուրք պարագլուխները մշակեցին, ապա և 1915-1923 թթ. իրականացրին Հայոց Ցեղասպանությունը: Նշենք, որ երիտթուրքերը, արևմտահայությանը դիտելով որպես թշնամի Ռուսաստանին դաշնակից, այս կերպ նաև «Հայկական հարց»-ից ազատվե-

լու փորձ կատարեցին, ինչն արդեն տասնամյակներ շարունակ տերությունների ձեռքում վերածվել էր շահարկման արդյունավետ գործիքի: Օսմանյան կայսրության առջև նպաստավոր հեռանկարներ բացեցին նաև 1917 թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանում բոլշևիկյան հեղաշրջումն ու դրան հաջորդած քաղաքացիական պատերազմը (1917-1922 թթ.): Արդյունքում, ներքին ու արտաքին սպառնալիքների առջև հայտնված և արդեն բոլշևիկյան դարձած Ռուսաստանը Օսմանյան կայսրության հետ 1917թ. դեկտեմբերին կնքելով Երզնկայի զինադադարը, իսկ 1918 թ. մարտին Քառյակ միության պետությունների հետ՝ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությունը⁷, դուրս եկավ պատերազմից և Անտանտից: Օգտվելով նպաստավոր իրադրությունից՝ օսմանյան կողմը խրախուսեց Անդրկովկասի անջատումն ու անկախացումը (1918 թ. ապրիլ) ներքին և արտաքին խնդիրներով տարված Ռուսաստանից, որին հետևեց թուրքական բանակի ներխուժումը տարածաշրջան (1918թ. մայիս): Պատմականորեն հայկական գործոնը և Հայկական հարցը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Ռուսաստանի առանցքային գործիքներից էին: Ուստի, Ռուսաստանի թուլացումը նպաստում էր Թուրքիայի պանթուրքական ծրագրերին⁸:

1918 թ. գարնանը ստեղծված իրադրությունը ենթադրում էր թուրքական ուժերի առաջխաղացումը կովկասյան ճակատում, ուր ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո պաշտպանական գործառույթներն ստանձնել էին առավելապես հայերից կազմված կամավորական ուժերը: Սակայն, թուրքական բանակը, ի դեմս կովկասյան թաթարների, ուներ դաշնակիցներ, որոնք ջանքեր չէին խնայում «թուրք եղբայրներին» աջակցելու առումով⁹: 1918 թ. մայիսին ձևա-

⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 2, գ. 1, թ. 1-28: Տես նաև՝ Киссинджер Г., Дипломатия, М., 1997, с. 195, 230-232.

⁸ Ավագյան Ա.Փ., Հայկական պետականության վերականգնումը երբ իրապարակված փաստերի լույսով (1918 թ. մարտ-հոկտեմբեր) // «Հայկական բանակ», 1-2 (95-96), 2018, էջ 28-38:

⁹ Зареванд, Турция и пантуранизм / введ. А. Н. Мандельштама. М., 2015, с. 15-16, 94-95.

⁵ Գալոյան Գ. Ա., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917թ.), Եր., 2004, էջ 81-95:

⁶ Բայբության Վ. Ա., Իրանի պատմություն, Եր., 2006, էջ 427-428:

վորվեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հանրապետությունները: Սակայն վերջիններին կարճատև կյանքը բոլշևիկյան էքսպանսիայի, իսկ Հայաստանի պարագայում՝ նաև ռուս-թուրքական (քեմալա-բոլշևիկյան) դաշինքի արդյունք էր: Այս իրադարձություններն ունեն որոշակի լուսաբանման կարիք, քանի որ կապված են Հարավային Կովկասի մերօրյա մի շարք զարգացումների և իրողությունների հետ:

Ռուսաստանի նոր իշխանությունները «Ռուսաստան» (Ռուսաստանի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետություն) անվան դե յուրե գործածումից նրա նոր ղեկավարները անմիջապես չիրաժարվեցին (որը տեղի ունեցավ 1922 թ. դեկտեմբերին՝ ԽՍՀՄ-ի ձևավորմամբ): Բոլշևիկները որպես սկզբունք էին որդեգրել անձի, հասարակության և պետության ոչ թե ազգային, այլ սոցիալական (դասակարգային) նկարագիրը: Նրանք, որպես ծախ կոսմոպոլիտներ, մերժում էին ժողովուրդների և պետությունների ազգային արժեքները, սահմանները: Ուստի, Հայաստանի և հայության վրա անդրադարձած 1918-1921 թթ. իրադարձությունները պետք է դիտարկել հենց այս համատեքստում: Դրանք չեն կարող լիարժեք դիտվել որպես ռուս-թուրքական, քանի որ բնորոշը «քեմալա-բոլշևիկյան» տարբերակն է:

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում կնքվեց հայ-թուրքական «Խաղաղության և բարեկամության» պայմանագիրը, որով օսմանյան կողմը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը շուրջ 11 հազար կմ² տարածքի սահմաններում¹⁰: 1918 թ. նոյեմբերին Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրության պարտությամբ թուրքերը թողեցին Հարավային Կովկասը, իսկ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Անտանտի հետ կնքված Սևրի պայմանագրով Հայաստանին պետք է զիջեին տարածքներ՝ Էրզրոմի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթների

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 9, թ. 1-6:

հաշվին¹¹: Սակայն դրա՝ Հայաստանին վերաբերող հողվածներին վիճակված չէր դառնալ իրականություն:

1920 թ. մայիսին Հայաստանում հայ բոլշևիկների խռովության արդյունքում դրա մասնակիցների հանդեպ հաշվեհարդարը հարուցեց Ռուսաստանի դժգոհությունը: Վերջինիս ղեկավարները տարված էին «համաշխարհային հեղափոխության»¹² գաղափարով, ինչից էլ օգտվեց 1919 թ. փաստացի իշխանության եկած Մ. Քեմալը: Ներկայանալով որպես Արևելքում սոցիալիստական հեղափոխության նախաձեռնող և Խորհրդային Ռուսաստանի բարեկամ՝ Քեմալն աջակցություն ստացավ նրանից¹³: Արդյունքում Թուրքիան, համաձայնության գալով ժամանակի երկու բևեռների՝ Խորհրդային Ռուսաստանի, ապա նաև Անտանտի հետ, ոչ միայն կանխեց փոքրասիական տարածքների կորուստը, այլև ամրապնդեց իր՝ պարտված կողմի դիրքերը¹⁴: Քեմալականների հաջողությանը նպաստեցին նաև ՀՀ-ի շփումները բոլշևիկների հակառակորդ Ա. Դենիկինի¹⁵ և Սպիտակ շարժման այլ առաջնորդների հետ, ինչպես նաև ՀՀ-Արևմուտք սերտ հարաբերությունները: Ա. Ներսիսյանը նշել է. «Իրավիճակը շեշտակիորեն փոխվեց, երբ ստորագրվեց Սևրի պայմանագիրը: Խորհրդային Ռուսաստանը կտրուկ կերպով հանդես եկավ քեմալական Թուրքիայի կայացման օգտին և ՀՀ-ն վերջնականապես դիտե-

¹¹ Հակոբյան Ա.Մ., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ., Եր., 2018, էջ 122-125:

¹² Sten Troцкий Л. Д., Перманентная революция, М., 2009.

¹³ Махнач В. Л., Елишев С. О., Политика. Основные понятия: справочник, словарь, М., 2008, с. 160.

¹⁴ Современная иллюстрированная энциклопедия, История зарубежных стран, М., 2008, с. 42.

¹⁵ Михайлов В.В., Отношения Республики Армении и руководства вооруженных сил юга России в 1918-начале 1919 года // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки, ном. 4, 2015, с. 27-34.

լով իբրև Անտանտի դաշնակցի՝ նրա նկատմամբ որդեգրեց բացահայտ նվաճողական քաղաքականություն»¹⁶:

Սևրի պայմանագրից հետո՝ 1920 թ. օգոստոսի 24-ին, կնքվեց քեմալա-բուլշևիկյան դաշինքը¹⁷: Սրանով խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչեց քեմալականների «Ազգային ուխտը»¹⁸: Դա նշանակում էր Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության ճանաչում՝ ներառյալ Կարսը, Արդահանը և Բաթումը¹⁹: Համաձայնագրին հետևեց թուրքական ներխուժումը Հայաստան՝ 1920 թ. սեպտեմբերին: Քեմալականները Ռուսաստանից ստացել էին ռազմաֆինանսական օժանդակություն, որը վճռորոշ դեր խաղաց Հայաստան թուրքական ներխուժման գործում²⁰: Հայաստանի դեմ նախատեսվող պատերազմում և դրանում հաջողության հասնելու հարցում Մ. Քեմալը կարևորում էր Ռուսաստանի դիրքորոշումը, վերջինիս հետ դաշինքն ու նրանից անհրաժեշտ աջակցության ստացումը²¹: Այսպիսով, ՀՀ-ի պարտությունն ու որպես պետական սուվերեն միավորի լիկվիդացումը նախատեսված և կանխորոշված էր հիշյալ դաշինքով: Նոյեմբերի 19-ին, ապա և դեկտեմբերի 2-ին դաշնակցականների և ՌԽՖՍՀ-ի ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի միջև բանակցություններն ավարտվեցին դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի խորհրդայնացմամբ, իսկ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի՝ լույս 3-ի գիշերը իր լիազորությունները դադարեցրած դաշնակցական կառավարությունը Թուրքիայի հետ ստորագրեց Ա-

¹⁶ Ներսիսյան Ա. Հ., ՀՀ բյուրո-կառավարության և խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունների առաջին փուլը // ԵՊՀ ԻՄ «Ակունք» Գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 1 (10), Եր., 2014, էջ 13:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 17, թ. 10-11:

¹⁸ Մաֆրատյան Ռ. Ա. և ուրիշ., Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, Եր., 2014, էջ 43:

¹⁹ Թորոսյան Ջ., Հայաստանի տարածքներն ըստ 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի // «Մխիթար Գոշ», Գիտական հոդվածներ, 2014, 2 (41), էջ 145:

²⁰ Չոհրաբյան Է. Ն., 1920թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տևրությունները, Եր., 1997, էջ 141-142:

²¹ Մաֆրատյան Ռ. Ա., Մուսթաֆա Քեմալ, Պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.), Եր., 2019, էջ 70-71:

լեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը, որի 10-րդ հոդվածով հայկական կողմը չեղյալ ճանաչեց Սևրի պայմանագիրը²²:

Տարածաշրջանում բուլշևիզմի աճող ազդեցության և քեմալա-բուլշևիկյան համագործակցության պայմաններում ՀՀ-ի անկումն ու երկրում խորհրդային կարգերի հաստատումն անխուսափելի էր: 1921 թ. կողմերը կնքեցին Մոսկվայի²³ (մարտի 16) և դրանից բխող Կարսի²⁴ (հոկտեմբերի 13) պայմանագրերը, որոնց արդյունքներով Թուրքիան ստացավ Կարսը, Արդահանը և Սուրմալուն, իսկ Նախիջևանը՝ տրվեց Ադրբեջանին²⁵: Հարավային Կովկասի ներկայիս քաղաքական քարտեզը ձևավորվել է այդ պայմանագրերի արդյունքում: Դրանց արդիականության մասին է փաստում այն, որ Մոսկվայի պայմանագրի 100-ամյակի առթիվ կողմերը վերահաստատեցին դրա կետերն ու սկզբունքները²⁶: Մասնավորապես, ՌԴ ԱԳՆ-ի պաշտոնական ներկայացուցիչ Մ. Չախարովան 2021 թ. մարտի 16-ին հայտարարեց, որ Մոսկվայի պայմանագիրը չի կորցրել իր արդիականությունը և հանդիսանում է ռուս-թուրքական հարաբերությունների հետագա զարգացման գրավականը²⁷: Սա խոսուն հանգամանք

²² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 159, թ. 1-6:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 132, թ. 9-19:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 75-81:

²⁵ 1932 թ. հունվարին Պարսկաստանի (1935 թ-ից՝ Իրան) և Թուրքիայի միջև կնքված համաձայնագրով կողմերի միջև տեղի ունեցած տարածքային փոխանակման արդյունքում վերջինս անմիջական կապ հաստատեց Նախիջևանի հետ (Stu' Bournoutian G., The Iran-Turkey-Armenia Borders as Depicted in Various Maps // Iran and the Caucasus 19 (2015), Leiden, pp. 97-107):

²⁶ «Եղբայրություն և բարիդրացիություն». Մոսկվայի և Անկարայի հայտարարությունները՝ Մոսկվայի պայմանագրի 100-ամյակի առթիվ, 16.03.2021, https://www.civilnet.am/news/568262/եղբայրություն-և-բարիդրացիություն.-մոսկվայի-և-անկարայի-հայտարարությունները-մոսկվայի-պայմանագրի-100-ամյակի-առթիվ/?fbclid=IwAR3U-SHGiu0s213x4RcPKFILZCVEEQCjU_RLdfRbPKu3004aCa3TPXg25c (հղումն արված է 18.03.2021թ.):

²⁷ Захарова: Московский договор не утратил актуальности, 16.03.2021, <https://mediamax.am/ru/news/foreignpolicy/42311/> (հղումն արված է 02.09.2021թ.):

պետք է լինի հայկական կողմի համար մերօրյա մարտահրավերների հետ առերեսվելու և դրանք օբյեկտիվ գնահատելու առումով:

Արձանագրենք, որ «Հայկական հարց»-ը, ի վերջո, հանգեցրեց Հայոց ցեղասպանությանը, Սևրի պայմանագիրը՝ քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքին, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմին և ՀՀ-ի կործանմանը, ինչպես նաև Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերին: Հիշյալ քաղաքական «մահակները» նախատեսված էին Թուրքիային ճնշելուն, բայց խնդիր դարձան Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար:

Այսպիսով, ՀՀ ղեկավարներին չհաջողվեց, ի դեմս քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքի, կանխել ժամանակի գլխավոր մարտահրավերը: Համագործակցելով Անտանտի հետ՝ նրանք, թերևս, հաշվի չէին առել, որ պատերազմում պարտված Թուրքիայում այլևս որոշիչ չէր Սևրի պայմանագիրը ստորագրած օսմանյան վերնախավի դերը, որը փաստացի իշխանությունը զիջել էր Քեմալին: Վերջինս, չընդունելով այդ պայմանագիրը, արդյունավետ քայլեր ձեռնարկեց դրա՝ Հայաստանին վերաբերող պահանջները վիժեցնելու ուղղությամբ՝ համաձայնության գալով Խորհրդային Ռուսաստանի հետ և ստանալով նրա աջակցությունը: Բացի այդ, Հայաստանի ղեկավարները, անհրաժեշտ կարևորություն չտալով նաև Ռուսաստանի գործոնին, նրա արտաքին քաղաքական և գաղափարական նկրտումներին, շարունակեցին հույսեր կապել Արևմուտքի հետ, ինչն էլ անդրադարձավ պետության և նրա տարածքային ամբողջականության վրա: Հատկապես 1920 թ. ապրիլից Խորհրդային Ադրբեջանի առկայությամբ Հայաստանի խորհրդայնացումն անխուսափելի էր: Թուրքիան հաշտվեց Ադրբեջանի խորհրդայնացման իր համար տհաճ իրողության հետ, քանի որ հասկանում էր բոլշևիզմի դեպի հարավ տարածման անխուսափելիությունը: Ուստի, փորձեց դրանից օգտվել, որն արտահայտվեց խորհրդայնացումից խուսափող ՀՀ-ի դեմ քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքի կնքմամբ և Մոսկվայի պայմանագրով Նախիջ-

ևանի՝ հօգուտ Ադրբեջանի բռնակցմամբ: Սա արվեց հանուն պանթուրքիզմի ծրագրերի²⁸:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից առաջ ԽՍՀՄ-ը քայլեր կատարեց 1920-1921 թթ. քեմալա-բոլշևիկյան համագործակցության արդյունքների վերանայման ուղղությամբ, որը պետք է համապատասխաներ հետպատերազմյան իրողությունների հետ: 1945 թ. մարտին Մոսկվան չեղարկեց 1925 թ. խորհրդա-թուրքական «չհարձակման և չեզոքության մասին» համաձայնագիրը և Թուրքիայից տարածքային զիջումներ պահանջեց²⁹: Մասնավորապես, խոսքը գնում էր 1936 թ. Մոնթրոյի կոնվենցիայի վերանայման, ներուցներում խորհրդային ռազմակայանների տեղակայման անհրաժեշտության, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի որոշ տարածքների (- Կարս, Արդահան) վերադարձի մասին, որով Մոսկվան ցանկանում էր վերականգնել 1914 թ. ռուս-թուրքական սահմանը: Թուրքագետ Ք. Մելքոնյանը նշել է՝ պատերազմի տարիներին Անկարայի հակա-խորհրդային քաղաքականությանն ակնդետ հետևող Մոսկվան ներկայացրել էր իր վերջնագիրը³⁰: Սակայն, 1945 թ. հուլիս-օգոստոսին Պոտսդամի կոնֆերանսում այդ պահանջները չարժանացան բրիտանական և ամերիկյան կողմերի հավանությանը: 1946 թ. օգոստոսի 7-ին ԽՍՀՄ-ը կրկին ներկայացրեց իր պահանջները: Այս անգամ Կարսի և Արդահանի մասին խոսք այլևս չկար, իսկ անգլո-ամերիկյան կողմերը սատարեցին Թուրքիային³¹: Սկզբնավորվում էր «Սառը պատերազմի» շրջանը և տեղի էր ունենում նոր ուժային կենտրոննե-

²⁸ Միսոնյան Հ.Ռ., նշվ. աշխ., էջ 412-413, տես նաև՝ Карабахский Экспресс, Де-Факто, март-апрель 2013, N 2 (40), с. 44-45.

²⁹ Baev P., Kirişci K., An ambiguous partnership: The serpentine trajectory of Turkish-Russian relations in the era of Erdoğan and Putin // The Center on the United States and Europe at Brookings - Turkey project policy paper, Number 13, September 2017, p. 3.

³⁰ Մելքոնյան Ք., ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները. Հայկական հարցը, սևծովյան նեղուցների խնդիրը և դաշնակից պետությունները (1945-1947 թթ.), Եր., 2013, էջ 67:

³¹ Հակոբյան Թ.Ա., Հայերը և թուրքերը: Պատերազմ, սառը պատերազմ, դիվանագիտություն, Եր., 2012, էջ 217-222:

րի ձևավորում՝ ի դեմս ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի: Ի վերջո, նաև խորհրդային հավակնությունների պատճառով 1952 թ. փետրվարին Թուրքիան անդամակցեց 1949 թ. ձևավորված ՆԱՏՕ-ին: Նա դարձավ դաշինքի միակ անդամը, որը ցամաքային սահման ուներ ԽՍՀՄ-ի հետ, ինչը կարևոր էր նշանակություն ուներ Արևմտքի համար:

Հարկ է անդրադառնալ նաև ռուս-թուրքական (ռուս-օսմանյան) դաշինքներին, ինչը, նախ ենթադրում է 18-19-րդ դդ. Ռուսական և Օսմանյան պետությունների զարգացման և քաղաքակրթական աստիճանի որոշակի լուսաբանումը: Դա հնարավորություն կտա ընկալելու մեր ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող այն իրավիճակային զարգացումները, որ սկսեցին տեղ գտնել այդ տերությունների միջև հարաբերություններում: Դրանք հետամնաց և հետադիմական ավանդույթներով միապետություններ էին, ինչն ուղղակիորեն տարածվում էր նրանց ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա: 18-19-րդ դարերում քաղաքակիրթ աշխարհին հայտնի էին ցարական և սուլթանական իշխանությունների կողմից սեփական բնակչության նկատմամբ բռնաճնշումները: Սուլթանական վարչակարգի և նվաճած (թուրքեր) ու նվաճված (հայեր, հույներ, ասորիներ, սերբեր և այլն) կողմերի միջև քաղաքակրթական ակնհայտ տարբերությունների պայմաններում, օրինաչափ էին այն վայրագությունները, որ սոցիալական և հասկապես՝ էթնիկ ու կրոնական հողի վրա տեղի էին ունենում Օսմանյան կայսրությունում³²: Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում առկա էին որոշ առանձնահատկություններ: Նրա հասարակությունը թեև նույնպես միատարր չէր, սակայն դրանում առկա բռնաճնշումները առավելապես կրում էին սոցիալական բնույթ՝ անկախ դրանց օբյեկտի ազգային պատկանելությունից³³: Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական

³² Տե՛ս՝ Պոդոլյան Ս.Կ., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Եր., 1988, էջ 102-136:

³³ Понасенков Е.Н., Первая научная история войны 1812 года, М., 2017, с. 107, 592.

կյանքը մարմնավորված էր ճորտատիրական կարգում (բնակչության ճնշող մասը ճորտեր էին³⁴), ինչը դարձել էր այդ ժամանակների ռուս մտավորականության քննադատության առարկան³⁵: Ուստի, պատահական չէր, որ ռուսական ինքնակալությունը հանդես եկավ ընդդեմ Ֆրանսիայում ծավալվող առաջադիմական գործընթացների՝ դաշնակցելով նաև իր ավանդական հակառակորդ Օսմանյան կայսրության հետ³⁶: Ֆրանսիական գործընթացները թշնամանքով ընդունվեցին նաև Եվրոպայի մյուս ֆեոդալ-միապետական վարչակարգերի կողմից: Արդյունքում, 1792 թվականից սկսեցին ձևավորվել եվրոպական բացարձակ միապետությունների և Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական դաշինքները՝ հակաֆրանսիական խմբավորումները (1792-1815 թթ.)³⁷: Ռուսաստանը՝ որպես մարդկային ռեսուրսներով հարուստ պետություն, պետք է դառնար Մեծ Բրիտանիայի հակաֆրանսիական քաղաքականության գլխավոր գործիքը: Օգտվելով իր դաշնակիցների, այդ թվում՝ Ռուսաստանի, տնտեսական և քաղաքակրթական հետամնացությունից՝ բրիտանացիները նրանց յուրաքանչյուր հարյուր հազար զինվորի դիմաց տարեկան վճարում էին 1.250.000 ֆունտ ստերլինգ³⁸: Ռուս-օսմանյան դաշինքը³⁹ կնքվեց 1799 թ. հունվարին երկրորդ հակաֆրանսիական խմբավորման (1798-1801 թթ.) շրջանակներում, երբ Մեծ Բրիտանիայի տնտեսա-

³⁴ Тарасов Б.Ю., Россия крепостная: история народного рабства, М., 2011, с. 208-209, 292-293.

³⁵ Россия первой половины XIX в. глазами иностранцев, сост. Лимонов Ю. А., Л., 1991, с. 30-31, 448-452, 508-510. Радичев А. Н., Путешествие из Петербурга в Москву, М., 1982, с. 56-58. Чаадаев П. Я., Философические письма, М., 2006, с. 197-198. Герцен А.И., Избранные произведения, М., 1964, с. 343-344. Кюстин А. де, Россия в 1839 году, СПб., 2008, с. 621-650, Местр Ж. де, Религия и нравы русских, СПб., 2010.

³⁶ Капитонова Н.К., Романова Е. В., История внешней политики Великобритании, М., 2016, с. 95.

³⁷ Տե՛ս՝ Понасенков Е.Н., Сакоян Т. А., Характер и цели антифранцузских коалиций // Мхитар Гюш, 2015, вып. 2 (43), с. 186-193.

³⁸ Троицкий Н.А., Александр I против Наполеона. М., 2007, с. 122, 134.

³⁹ Պայմանագրի տեքստը տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 501, ց. 1, գ. 30, թ. 1-3:

կան հզորությունը սասանելու համար 1798 թ. Ֆրանսիան ձեռնարկեց Արևելյան արշավանքը⁴⁰, որի նպատակը օսմանյան տարածք հանդիսացող Եգիպտոսի գրավումն էր⁴¹: Այդ դաշինքն առաջինն էր կողմերի միջև: Չնայած այն հաջողություն չունեցավ, սակայն հիմք դրվեց դրա նախադեպին: Արևելյան արշավանքի ընթացքում ֆրանսիական ուժերի հրամանատար Ն. Բոնապարտը Կոստանդնուպոլիս շարժվելու և օսմանյան լծի տակ գտնվող հայրության աջակցությունն ստանալու խնդիր էր դրել⁴²: Սակայն դա չիրագործվեց սիրիական ռազմարշավի (1799 թ.) անհաջողության պատճառով⁴³: Երրորդ հակաֆրանսիական խմբավորման (1805 թ.) շրջանակներում ևս ռուսական և օսմանյան կողմերը դաշնակիցներ էին⁴⁴, սակայն, մասնավորապես, վերջինիս մասնակցությունը ծավալվող գործընթացներին ակտիվ չէր⁴⁵:

Ուշագրավ է նաև 19-րդ դարի 30-ականների ռուս-օսմանյան դաշնակցությունը⁴⁶: 1831թ. պատերազմ էր սկսվել օսմանյան սուլթան Մահմուդ II-ի և վերջինիս հպատակ, Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամմեդ Ալիի միջև: Ռազմական գործողություններն ընթանում էին հօգուտ Եգիպտոսի, ինչը սուլթանին ստիպեց ընդունել Ռուսաս-

⁴⁰ Մաքրյան Տ.Ա., Նապոլեոն Բոնապարտի արևելյան արշավանքի շարժառիթները // ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ «Մերձավոր Արևելք», XI-XII հոդվածների ժողովածու, Եր., 2017, էջ 150-155:

⁴¹ Tchernov Y., Empire Ottoman: Le declin, la chute, l'effacement, Paris, 2005, pp. 109-110.

⁴² Բախչևյան Ա. Հ., Նապոլեոն Բոնապարտը և հայերը, Եր., 2003, էջ 9-10: Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ Բոնապարտի մեկ այլ ծրագրի մասին տես՝ Троицкий Н. А., там же, с. 111-112:

⁴³ Թուրքիայի (այդ ժամանակ՝ Ռուսաստանի դաշնակցի) նկատմամբ հայկական գործուն օգտագործելու առաջին փորձը (1799 թ.) պատկանում է ֆրանսիական զորավար և պետական գործիչ Նապոլեոն Բոնապարտին:

⁴⁴ Պայմանագրի տեքստը տես՝ Внешняя политика России XIX и нач. XX в.: Док-ты Российского мин-ва иностр. дел, М., 1961, Сер. 1, Т. 2, с. 589-594.

⁴⁵ Троицкий Н. А., Наполеон Великий, в 2-х томах, Т. 2: Император Наполеон, М., 2020, с. 24.

⁴⁶ Բայրուրյան Վ. Ա., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Եր., 2011, էջ 431-452:

տանի աջակցությունը: Արդյունքում ռուսական ուժերը փրկեցին սուլթանին՝ կանխելով Ալիի առաջխաղացումը Կոստանդնուպոլիս: Պատերազմը դադարեց 1833թ. մայիսին, իսկ հուլիսի 8-ին Ունքյար-Իսքելեսում կնքվեց ռուս-օսմանյան դաշինքը, որն, ի հակակշիռ ֆրանսիական և բրիտանական շահերի, Ռուսաստանին շնորհում էր լայն լիազորություններ Թուրքիայում, ինչպես նաև նեղուցների վերահսկման հարցում⁴⁷: Սակայն, շուտով Ռուսաստանը զրկվեց այդ առավելությունից, ինչն ամրագրվեց Մեծ Բրիտանիայի ջանքերով հրավիրված «Նեղուցների մասին» լոնդոնյան կոնվենցիայում (1841թ. հուլիս): Արդյունքում, Օսմանյան կայսրությանը հաջողվեց օգտվել իր պատմական հակառակորդ Ռուսաստանի ներուժից: Մինչդեռ, վերջինիս հետ նրա պատերազմն ավարտվել էր հիշյալ իրադարձություններից մի քանի տարի առաջ՝ 1829 թ.: 1833 թ. դաշինքից քսան տարի անց Ռուսաստանն ու Օսմանյան կայսրությունը կրկին հայտնվեցին հակառակ ճամբարներում: Դրիմի պատերազմում (1853-1856թթ.) Ռուսաստանը պարտվեց հակառուսական խմբավորման պետություններին (Օսմանյան կայսրություն, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Սարդի-նիա)⁴⁸:

Այսպիսով, «Հայկական հարց»-ը՝ որպես գործոն, Ռուսաստանի կողմից տարբեր ժամանակներում հարմարեցվել է նրա տվյալ պահի շահի հետ: Իսուրն առավելապես վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանին (ԽՍՀՄ), որը Ռուսական կայսրությունից «ժառանգած» «Հայկական հարց»-ի հանդեպ 20-րդ դարի 20-ական և 40-ական թթ. ցուցաբերեց իրարից միանգամայն տարբեր դիրքորոշումներ, որոնք երկու դեպքում էլ Թուրքիայի համար ավարտվեցին դրական ելքերով: Առաջինի պարագայում Թուրքիան ստացավ Ռուսաստանի աջակցությունը, իսկ երկրորդն ավարտվեց Մոսկվայի համար

⁴⁷ Миллер У., На руинах Османской империи. Новая Турция и свободные Балканы. 1801-1927, М., 2020, с. 156.

⁴⁸ Манькин А.С., Новая и Новейшая история стран Западной Европы и Америки, М., 2004, с. 138-139.

անարդյունք: 20-ականների համագործակցությամբ կողմերը լուծեցին Հայաստանով պայմանավորված իրենց խնդիրները, իսկ 40-ականներին հայկական գործոնը Մոսկվայի համար ընդամենը ճնշման գործիք էր Թուրքիայի նկատմամբ: Այս երևույթի էությունը պետք է դիտել որպես նախադեպ:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ ավանդաբար Ռուսաստանը Թուրքիայի դեմ կատարել է մահակի դեր, իսկ վերջինս էլ, ոչ առանց Արևմուտքի աջակցության, կանխել է Ռուսաստանի ներթափանցումը Մերձավոր Արևելք: Ռուսաստանը նաև հաճախ է Թուրքիայի համար հավասարակշռող այլընտրանք եղել, ինչի ականատեսն ենք լինում նաև մեր օրերում Արևմուտքի հետ վերջինիս հարաբերություններում: Արևմուտքի և Ռուսաստանի միջև խուսավարման մեծ փորձը Թուրքիային այդ բևեռների միջև արդյունավետ գործելու հնարավորություններ է ընձեռում: Սակայն, չնայած ռուս-թուրքական կողմերի միջև գրանցվող իրավիճակային մերձեցումներին, նրանք ներկայում ևս անտագոնիզմի հասնող աշխարհաքաղաքական հակառակորդներ են: Ի վերջո, Ռուսաստանը չի կարող թույլ տալ թուրքական հեգեմոնիան Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Այսօր, ռուս-թուրքական հարաբերությունները զարգանում են միաժամանակ և՛ հակամարտային, և՛ համագործակցային հունով, ինչը դրսևորվում է կողմերի շահերը շոշափող տարածաշրջաններում: Հայաստանին վերաբերող հիմնախնդիրների առումով, ռուսական կողմը փորձում է զսպել նրա նկատմամբ թուրքական ագրեսիվ քաղաքականությունը՝ պահելով վերահսկելիության և կառավարելիության ծիրում: Ավելին՝ Երևանի նկատմամբ Անկարայի բացասական դիրքորոշմանը պաշտոնական Մոսկվան հակադրում է կառուցողական քայլեր՝ առաջարկելով բարելավել հայ-թուրքական հարաբերությունները⁴⁹, ինչը, միջազգային

⁴⁹ Լավրով Ս., Տրամաբանական կլիմի, որ Հայաստանն ու Թուրքիան ձեռնամուխ լինեն հարաբերությունների կարգավորմանը, 03.09.2021, <https://www.azatutyun.am/>

լարվածության և Արևմուտքի հակառուսական տրամադրությունների ֆոնին, թույլ կտա կայունություն պահպանել իր համար կենսական հանդիսացող Հարավային Կովկասում: Մինչդեռ, Թուրքիան՝ օգտվելով այդ ամենից փորձում է ուժեղացնել Ռուսաստանի դեմ առկա ճնշումը՝ առաջ մղելով իր ապակառուցողական հոետորաբանությունը և ռազմաքաղաքական քայլերը: Թուրքիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաները պարբերաբար հանդես են գալիս Ռուսաստանին Ղրիմի միացումը չճանաչող և այն քննադատող հայտարարություններով⁵⁰: Ընդ որում, քողարկվելով Ուկրաինայի շահերով, Թուրքիան, կարծում ենք, այդ խնդրում արտահայտում է բացառապես իր շահերը: Այն է՝ հեռանկարում նա Ղրիմը շատ ավելի հեշտությամբ կարող է խլել Կիևից, քան Մոսկվայից:

ТАРОН САКОЯН

*Институт востоковедения РАН РА, соискатель
taron-saqoyan@rambler.ru*

АРМЯНСКИЙ ФАКТОР В КЛЮЧЕВЫХ ЭПИЗОДАХ ВОЕННО-ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ РОССИЙСКО- ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

Ключевые слова: российско-турецкие отношения, армянский фактор, армянский вопрос, кемалевско-большевистские отношения, Южный Кавказ

В статье рассмотрены история и специфика российско-турецких отношений, особое место отводится освещению сближений

a/31442191.html?fbclid=IwAR0vxCRAsfSrFPTZ8746vFEt606GFBRVf0OzbEBwPdrTWG9Jy-_ltQqHK8 (հղումն արված է 07.09.2021թ.):

⁵⁰ Չավուշօղլու Մ., Մենք երբեք չենք ճանաչել Ղրիմի անօրինական միացումը..., 23.08.2021, https://newarmenia.am/news/164225?fbclid=IwAR3WbZDccuAP_LtuYBGyZXPQJXxuScMRfUTYDm5RbTJB53M_Cehg9C0_H4 (հղումն արված է 07.09.2021):

вышеупомянутых сторон, анализу их сути и мотивов. Автором также рассматривается возникновение в этих отношениях армянского фактора и степень его значимости.

TARON SAKOYAN

*Institute of Oriental Studies NAS RA, Aspirante,
taron-saqoyan@rambler.ru*

THE ARMENIAN FACTOR IN THE MILITARY AND DIPLOMATIC HISTORY KEY POINTS OF RUSSIA-TURKEY RELATIONS

Keywords: *Russian-Turkish relations, Armenian factor, Armenian question, Kemal-Bolshevik relations, South Caucasus.*

The article reviews the history and specificity of Russian-Turkish relations, and particularly focuses on the rapprochement of the aforementioned countries, analyzing its essence and motives. Above all, the Armenian factor and its historical significance in the relationship between Russia and Turkey are presented.

ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՓԱԿՅԱՆ

*ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետ,
mariam.topakyan@gmail.com*

ԼՂ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՈՐՊԵՍ ՖՐԱՆՍԻԱ-ԹՈՒՐԻՔԻԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ՀԱՆԳՈՒՅՑ ՀԱՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ ԼՂԱրցախյան հիմնախնդիր, Ֆրանսիա, Թուրքիա, Հարավային Կովկաս, հարաբերություններ, հակամարտություն:

Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների ծավալման համատեքստում իրենց կարևորագույն նշանակությունն ունեն հարավկովկասյան տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրողություններն ու փոփոխությունները: Երկու երկրների համար ռազմավարական առանցքային նշանակություն ունեցող տարածաշրջանում, աշխարհաքաղաքական վերջին զարգացումներից հետո, էլ ավելի սրվեցին երկկողմ հարաբերությունները, հանգամանք, որի համատեքստում իր ծանրակշիռ դերն ունի նաև հայկական գործոնը, որն իր բոլոր բաղադրատարրերով վճռորոշ դեր և նշանակություն ունի Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների զարգացման ու ծավալման դինամիկայի վրա՝ անմիջական ազդեցություն ունենալով որոշակի փոփոխություններ ներդնելով դրանում: Ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում հայկական գործոնի կարևորագույն բաղադրատարր է հանդիսանում Արցախյան հիմնախնդիրը, որի շուրջ ոչ միայն տարբեր են երկու երկրների պաշտոնական դիրքորոշումները, այլև միմյանց հակադիր, որոնք էլ սահմանում են երկրների վերաբերմունքը և քաղաքականությունը խնդրո առարկա թեմայի շուրջ և երկկողմ հարաբերությունների համատեքստում:

Արցախյան (Լեռնային Ղարաբաղի) հիմնախնդրի կարգավորումը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական օրակարգի և

ազգային անվտանգության առանցքային խնդիրն է¹, որից անմիջա-
կանորեն բխում է Հայաստանի պաշտոնական դիրքորոշումը հիմ-
նախնդրի առնչությամբ²: Ֆրանսիան համաշխարհային քաղաքա-
կանության ազդեցիկ դերակատարներից է, որն իր շահերն ու հե-
տաքրքրությունները, նպատակներն ունի աշխարհի տարբեր տարա-
ծաշրջաններում, ներառյալ՝ ռազմավարական կարևոր նշանակույթ-
յուն ունեցող Հարավային Կովկասում, ուստի Հայաստանի հետ ունե-
ցած մշտապես ամրապնդվող հարաբերությունների վրա հիմնվելով՝
Ֆրանսիան ձգտում է ամրապնդվել և քաղաքական ազդեցություն ու-
նենալ նաև այս տարածաշրջանում:

Եվ այսպես, Թուրքիայի արտգործնախարարության պաշտո-
նական հրապարակումներում, որոնք վերաբերում են Հարավային
Կովկասի երկրների հետ թուրքական պետության հարաբերություն-
ներին, մասնավորապես, անդրադարձ կատարելով հակամարտույթ-
յան կողմ հանդիսացող Ադրբեջանի հետ հարաբերություններին և
Արցախյան հիմնախնդրին, նշված է. «Թուրքիան խորը պատմական
և մշակութային կապեր ունի Հարավային Կովկասի հետ, որն իր հա-
մար ծառայում է որպես Կենտրոնական Ասիային կապող կամուրջ:...
ԽՍՀՄ կազմալուծումից հետո Թուրքիան առաջին երկրներից էր, որ
ճանաչեց Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի անկախությունը:
Հաջորդող տարիներին Թուրքիան լավ հարաբերություններ է զար-
գացրել Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ: Այնուամենայնիվ, հայ-թուր-
քական հարաբերությունները չկարողացան ձեռք բերել նույն թափը՝
Հայաստանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի օկուպացիայի և Թուր-
քիայի նկատմամբ Հայաստանի բացասական վերաբերմունքի
պատճառով: Այն բանից հետո, երբ 1993 թվականին հայկական ու-
ժերը վերահսկողության տակ առան Քարվաճառի (Քելբաջարի)

¹ Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարույթ-
յուն, <https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrinarm.pdf>:

² ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախն-
դիր, <https://www.mfa.am/hy/nagorno-karabakh-issue/>:

շրջանը, երկու երկրների միջև սահմանը փակվեց: ...Հարավային
Կովկասում խաղաղություն և կայունություն հաստատելու նպատա-
կով Թուրքիան աջակցում է տարածաշրջանում (Լեռնային Ղարա-
բաղ, Աբխազիա և Հարավային Օսեթիա) հակամարտությունների
կարգավորմանն Ադրբեջանի և Վրաստանի տարածքային ամբող-
ջականության և ինքնիշխանության շրջանակներում՝ խաղաղ ճանա-
պարհով: Այս համատեքստում Թուրքիան պահպանում է նաև Հա-
յաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու իր ցանկությու-
նը: Այնուամենայնիվ, գործընթացն ընդհատվեց, մի կողմից՝ Հայաս-
տանի կողմից Տյուրիխյան արձանագրությունների կասեցմամբ, ա-
պա 2015 թվականին փետրվարին խորհրդարանից հետ կանչելով:
Արձանագրությունները դեռ գտնվում են Թուրքիայի խորհրդարանի
օրակարգում»³:

Վերոնշյալում հատուկ ուշադրության է արժանի Արցախյան
հիմնախնդրի լուծման նախընտրելի տարբերակը թուրքական պե-
տության կողմից՝ այն է՝ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականույթ-
յան և ինքնիշխանության շրջանակներում, խաղաղ ճանապարհով,
տարբերակ, որին իր ողջ բովանդակությամբ հակասում է հիմ-
նախնդրի կարգավորման ֆրանսիական տարբերակը: Հետաքրքրա-
կան է, որ ադրբեջանական կողմի՝ կապված Արցախյան հիմնախնդ-
րի հետ, և վրացական կողմի՝ կապված աբխազաօսեթական հիմ-
նախնդրի հանգուցալուծման հարցում առկա է շահերի համընկնում
վերոնշյալում վկայակոչված տարածքային ամբողջականության
սկզբունքի՝ միջազգային իրավունքի այլ հիմնարար ու հիմնաքարա-
յին սկզբունքների ու նորմերի, այդ թվում՝ ազգերի ինքնորոշման
սկզբունքի նկատմամբ գերակայության հարցում⁴: Թուրքիական

³ Güney Kafkasya Ülkeleri İle İlişkiler, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa.

⁴ Gunter M., Self-Determination or Territorial Integrity: The United Nations in
Confusion, World Affairs, Volume 141, N° 3, Washington, 1979, p. 204,
<https://www.jstor.org/stable/20671779?seq=1>.

կողմը, չնայած այն հանգամանքին, որ Հյուսիսային Կիպրոսի հիմնախնդրում այս երկու դրույթների վերաբերյալ արտահայտում է հակադիր դիրքորոշում և վարում դրա վրա հիմնավորված քաղաքականություն ընդդեմ հիմնախնդրի մյուս կողմերի, այնուամենայնիվ, այս պարագայում սատարում է Ադրբեջանին և Վրաստանին⁵: Թուրքական կողմը մշտապես քննադատել է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի գործունեությունը, այն համարելով ոչ արդյունավետ և անգործունակ, կասկածի տակ դրել եռանախագահությունում հատկապես ֆրանսիական կողմի ներգրավվածությունը՝ կապելով այն հայ-ֆրանսիական բարեկամական տարեցտարի ամրապնդվող հարաբերությունների առկայության, երկկողմ բազմաողորտ համագործակցության և Հայոց ցեղասպանության հարցում նրա որդեգրած դիրքորոշման ու քաղաքականության հետ, հանգամանքներ, որոնք թերահավություն են ներշնչում և պատճառ հանդիսանում երկմտելու Ֆրանսիայի անաչառության վերաբերյալ, պատճառ, որը Թուրքիային ստիպել է գործել ընդդեմ եռանախագահությունում ֆրանսիական մանդատի առկայության՝ փոխարենը ձգտելով ամրապնդել սեփական ներգրավվածությունը հիմնախնդրում, դրանով հանդերձ՝ Ադրբեջանում, իր ռազմաքաղաքական շահերը պարտադրելով նրան՝ միաժամանակ դոմինանտ դեր ձեռք բերելու և ուժային վերածնակերպումների ու անվտանգային ընկալումների փոփոխության հանգեցնելու ամբողջ տարածաշրջանում⁶:

1992 թվականի մարտի 24-ին Բելառուսի Հանրապետության մայրաքաղաք Մինսկում գումարված կոնֆերանսի ժամանակ որոշում ընդունվեց Լեռնային Ղարաբաղի խնդրով զբաղվող հատուկ խումբ ստեղծել, որով և դրվեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի գործունեության

հիմքը⁷: 1996 թվականից սկսած Ֆրանսիան ակտիվացրեց իր քայլերը և՛ Եվրոպայում, և՛ Հարավային Կովկասում՝ համագործակցություն սկսելով մի շարք երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի հետ, որի մասին են վկայում կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստան կատարած ֆրանսիացի բարձրաստիճան պաշտոնյաների իրար հաջորդող այցերը (Սենատի նախագահ Ռ. Մոնորի՝ 30.05.1996⁸, Արտգործնախարար Է. դը Շարետը՝ 09.10.1996⁹ և 02.04.1997¹⁰), որոնք նպատակ էին հետապնդում ուսումնասիրել և գտնել Արցախյան հակամարտության լուծումը¹¹: Հետաքրքրական է, որ մինչև 1997 թվականին Ֆրանսիայի արտգործնախարար Է. դը Շարետի տարածաշրջան կատարած ապրիլյան այցը ֆրանսիացի բարձրաստիճան ոչ մի պաշտոնյա չէր այցելել Թուրքիա ու Ադրբեջան¹²: 1997 թվականի հունվարի 1-ին Ֆրանսիան ընտրվեց ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի համանախագահ, ինչը ԵԱՀԿ խաղաղության գործընթացի մեջ առավել ակտիվորեն ներգրավելու նրա կամքի վկայությունն էր¹³: Դրան խստիվ առարկեցին Թուրքիան և Ադրբեջանը, որոնք Ֆրանսիան համարում էին հայամետ տրամադրված պետություն՝ այնտեղ քաղաքական ազդեցիկ կշիռ ունեցող հայ համայնքի առկայության պատճառով, որն այդ ժամանակ ակտիվ նախաձեռնություններով էր հանդես գալիս՝ ձգտելով հասնել ֆրանսիական կողմի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը, հանգամանք, որին իրենց ողջ ուժով հակազդում էին թուրքական իշխանությունները: Չնայած ադրբեջանա-թուրքական կոշտ հակադրությանը, 1997 թվականի փետրվարի 14-ին, ԵԱՀԿ-ում որոշում ընդունվեց երեք համանախագահների՝ Ռուսաս-

⁷ Манасян А., Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника, Ер., 2005, стр. 55.

⁸ ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 96:

⁹ ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 7, գ. 22, թ. 6:

¹⁰ ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 2, գ. 37, թ. 29:

¹¹ ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 3, գ. 185, թ. 12:

¹² ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 2, գ. 37, թ. 25:

¹³ ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, ց. 1, գ. 180, թ. 170:

⁵ The unresolved Cyprus problem, 24.03.2015, <https://www.lepetitjuriste.fr/the-unresolved-cyprus-problem/>.

⁶ Պետրոսյան Վ., Կարապետյան Ռ., Մոսկովյան հայտարարությունն ու թուրքական մարտահրավերները, 10.10.2020, <https://armenpress.am/arm/news/1031155.html>:

տանի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի մասին: Այդ ժամանակ, ինչպես գիտենք, ակտիվ փուլում էին հայ-ֆրանսիական երկկողմ փոխայցելությունները, որոնց ընթացքում բուռն քննարկումներ էին ծավալվում Արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ: Ի դեպ, այս պարագայում Ֆրանսիան օգտվում էր Հայաստանում համակրանքի կապիտալից և բարենպաստ միջավայրից, որը նրան թույլ էր տալիս ամրապնդել իր ներկայությունը տարածաշրջանում¹⁴:

1997 թվականին Հայաստանի առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի՝ Ֆրանսիա կատարած այցի ժամանակ Ֆրանսիայի նախագահ ժակ Շիրակը, կարևորելով ֆրանսիական կողմի մասնակցության հնարավորությունը հակամարտության խաղաղ լուծման հարցում¹⁵, նշեց, որ Ֆրանսիան կողմ է խաղաղ, բանակցային ճանապարհով հիմնախնդրի կարգավորմանը՝ չբացառելով բանակցություններին որպես բանակցող կողմ Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցության հնարավորությունը՝ նշելով, որ առանց Ղարաբաղի ոչինչ հնարավոր չէ անել¹⁶: Նախագահ ժակ Շիրակն այս մասին բարձրաձայնել էր նաև 1998 թվականին Ռուսաստանի Դաշնություն կատարած իր պետական այցի ժամանակ¹⁷:

2001 թվականի հունվարի 26-ին Փարիզում ընթացան Ռոբերտ Քոչարյանի և Հեյդար Ալիևի հերթական բանակցությունները, որոնց երկրորդ փուլը տեղի ունեցավ Փարիզում նույն թվականի մարտի 4-ին: Գնահատելով բանակցությունների գրանցած արդյունքները, Ֆ-

¹⁴ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 5, գ. 22, թ. 68:

¹⁵ «Il faut un Haut-Karabakh indépendant de facto». Le Premier ministre arménien, ancien «président» de l'enclave, est en visite à Paris, 09.12.1997, https://www.liberation.fr/planete/1997/12/09/il-faut-un-haut-karabakh-independant-de-facto-le-premier-ministre-armenien-ancien-president-de-l-enc_224341/.

¹⁶ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 3, գ. 185, թ. 11:

¹⁷ Discours de M. Jacques Chirac, Président de la République, sur l'ancienneté des relations franco-russes, la coopération culturelle et économique entre la France et la Russie et sur la vocation de la Russie à devenir partenaire de l'Union européenne et des organisations internationales, politiques et économiques, Moscou le 26 septembre 1997, <http://discours.vie-publique.fr/notices/977016667.html>.

րանսիայի նախագահ ժակ Շիրակը նշեց, որ «Ղարաբաղյան խնդրի լուծման գործում դրական տեղաշարժ է նկատվել», - վստահություն հայտնելով, որ «որոշակի պայմաններում, որոնց համար հողն արդեն մշակվել է, Հայաստանի և Ադրբեջանի հակամարտության խաղաղ հանգուցալուծման սերմը պետք է լավ ծիլեր տա մինչև ընթացիկ տարվա վերջը, որոնք այնուհետև կվերաճեն Բաքվի և Երևանի համար փոխընդունելի քաղաքական քայլերի»¹⁸: 2001 թվականի մայիսին նախագահ ժակ Շիրակի՝ կովկասյան տարածաշրջան կատարած այցից և Հայաստանի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի հետ հանդիպումից հետո ԵԱՀԿ ֆրանսիական համանախագահությունը հայտարարեց, որ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման համար անհրաժեշտ են նոր մեխանիզմներ, որոնք հաշվի կառնեն բոլոր կողմերի տեսակետները¹⁹: Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների ընթացքի վրա մեծապես ազդեցին 2002 թվականի նոյեմբերի 3-ին Թուրքիայում տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունները, որոնց արդյունքում հաղթող ճանաչվեց «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը՝ ստանալով ընտրողների ձայների շուրջ 34 տոկոսը²⁰: Պետք է նշել, որ այս իրադարձությունն իր դարակազմիկ և հիմնարար նշանակությունն ունեցավ թուրքական հանրապետության պատմության մեջ՝ հաշվի առնելով կատարված զարգացումների և փոփոխությունների դերը երկրի իրավիճակի կայունացման առումով: Հետաքրքրական է հատկապես արտգործնախարար Ալի Բաբաջանի խոսքը, ըստ որի. «Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը պետք է փորձի Հայաստանի հետ հարաբերությունների հիմքում դնել ոչ թե քաղաքական, այլ տնտեսական խնդիրներ-

¹⁸ Քի Վլաթի ծնունդն ու վախճանը, 04.04.2011, <https://mediamax.am/am/news/keywest/541/>:

¹⁹ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, ց. 5, գ. 22, թ. 143:

²⁰ AKP mi, AK Parti mi?, 25.04.2018, <https://bianet.org/bianet/siyaset/180743-akp-mi-ak-parti-mi>.

րը, տնտեսական հետաքրքրությունները»²¹, ապա 2002 թվականի դեկտեմբերին վարչապետ, ներկայիս նախագահ Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողանի ելույթը. «Նախ և առաջ մենք պետք է պատասխանենք այն հարցին, թե եղել է արդյոք ցեղասպանություն, թե ոչ. այս խնդիրը հնարավոր չէ լուծել առանց հարցի պատասխանը գտնելու»²², և 2003 թվականին Մադրիդում ՆԱՏՕ Համագործակցության խորհրդի նախագահական նիստին ժամանակ արտգործնախարար Աբդուլլահ Գյուլի և նրա հայազգի պաշտոնակից Վարդան Օսկանյանի հանդիպման ընթացքում Գյուլի արտահայտած միտքը, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները պետք չէ կապել Ադրբեջանի հետ և, որ լուծելով երկկողմ խնդիրները՝ դրանով կարող են նպաստել դարաբաղյան խնդրի լուծմանն ու այդ համատեքստում Գյուլ-Օսկանյան երեք հանդիպումների արդյունքները²³, որոնք ըստ էության ոչինչ չտվեցին, բայց իրենց հերթին եկան նախանշելու թուրքական կողմի նոր ռազմավարության մեկնարկը՝ «Ռազմավարական խորք»²⁴ անվանումով, որն երկրի նոր քաղաքականության մեկնարկն էր նախատեսում՝ իր ծավալումը ստանալով հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացով մեկնարկելով և ձգվելով հետագա տարիներին:

2006 թվականի փետրվարի 10-11-ը նախագահ Ժակ Շիրակը Ելիսեյան պալատում հանդիպումներ ունեցավ Հայաստանի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի և Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի հետ, որից հետո Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարներն ուղևորվեցին Ռամբուե, որտեղ տեղի ունեցավ նրանց հերթական հանդի-

²¹ Սաֆրաստյան Ռ., Հայ-թուրքական հարաբերություններ, հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ (գեկուցում), խորհրդարանական խումբներ, 19-20 դեկտեմբերի 2007 թ., Եր., 2011, էջ 64:

²² Erdoğan-Prodi Görüşmesi, 21.11.2002, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=23361&l=1>.

²³ Օսկանյան Վ., Անտեսված դասեր, 02.04.2012, <http://www.mediamax.am/am/column/12231/>:

²⁴ Ahmet Davutoğlu'nun Stratejik Derinliği, Türkiye'nin Uluslararası Konumu, https://www.kureyayinlari.com/Kitap/10/stratejik_derinlik.

պումը²⁵, սակայն այս բանակցություններում ևս որևէ հաջողություն և տեղաշարժ չարձանագրվեց: Մինչև 2008 թվականը Թուրքիայի բոլոր համապատասխան ծրագրերի կենտրոնում թուրք-ադրբեջանական կապերն էին, որոնց առումով Թուրքիան հասավ առավելագույնի՝ դրանց մեջ ներքաշելով նաև Վրաստանին: 2008 թվականից հետո Թուրքիան «ներքաշվեց» Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավման ծրագրերում՝ միևնույն ժամանակ փորձ կատարելով էական դեր ստանձնել Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացում²⁶: 2011 թվականի մայիսի 26-ին Դովիլում կայացած «Մեծ Ուֆնյակի» գագաթաժողովում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների ղեկավարներ Դմիտրի Մեդվեդևի, Բարաք Օբամայի և Նիկոլա Սարկոզիի՝ հակամարտության բոլոր կողմերին ուղղված համատեղ հայտարարության մեջ վերահաստատվեցին և ևս մեկ անգամ սահմանվեցին հիմնախնդրի կարգավորման հիմքը կազմող միջազգային իրավունքի սկզբունքներն ու հանգուցալուծման նորմերը, ընդգծվեց, որ խաղաղ կարգավորումն այլընտրանք չունի, իսկ ուժի կիրառումը խստորեն կդատապարտվի միջազգային հանրության կողմից²⁷: 2014 թվականի հոկտեմբերի 27-ին նախագահ Ֆրանսուա Օլանդի նախաձեռնությամբ Փարիզում Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահներ Սերժ Սարգսյանի և Իլիամ Ալիևի մասնակցությամբ կազմակերպվեցին գագաթաժողովներ, որոնց ընթացքում ընդգծվել էր հակամարտության խաղաղ կարգավորման այլընտրանքի բացակայությունը, ինչպես նաև պայմանավորվածությա-

²⁵ Բանակցությունները շարունակվում են, 10.02.2006, <https://www.1plus.am/12947.html>:

²⁶ Արշակյան Գ., Եղիազարյան Ա., Թուրքիայի քաղաքականության առաջնահերթություններն Անդրկովկասում 2008-2011թթ. և թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները, «21-րդ դար», հ. 1 (47), Եր., 2013, էջ 76, http://www.noravank.am/upload/pdf/4.Grigor%20Arshakyan_01_2013.pdf:

²⁷ Joint statement on the Nagorno-Karabakh Conflict, by the Presidents of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries at the G-8 Summit, Deauville, 26.05.2011, <http://www.osce.org/mg/78195>.

յուն էր ձեռք բերվել կողմերի միջև շարունակելու բարձր մակարդակի բանակցությունները²⁸:

2016 թվականին տեղի ունեցած Ապրիլյան քառօրյա պատերազմը, որը հայ-ադրբեջանական հակամարտության ընթացքի ռազմական գործողությունների առումով ամենալայնածավալն էր, և որի պատճառները բավականին խորքային են ու բազմաբովանդակ²⁹, իր ազդեցությունն ունեցավ ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների և Արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ նրանց դիրքորոշումների վրա՝ Ֆրանսուա Օլանդը հանդես է եկել հրադադարի ռեժիմի պահպանման կոչով³⁰, նշելով, որ Արցախյան հակամարտությունը կարելի է կարգավորել բացառապես խաղաղ ճանապարհով³¹, իսկ Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը ցավակցություն էր հայտնել Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևին՝ կրած մարդկային կորուստների համար և աջակցություն էր հայտնել պաշտոնական Բաքվի գործողություններին³², ևս մեկ անգամ ապացուցելով ոչ միայն թուրք-ադրբեջանական սերտ համագործակցության, այլև ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում հիմնախնդրի վերաբերյալ իր դիրքորոշման ու քաղաքականության վերահաստատման մասին³³:

²⁸ Ամիտիվել են ԼՂ հիմնախնդրի կարգավորմանն ուղղված փարիզյան բանակցությունները, 27.10.2014, <https://www.president.am/hy/press-release/item/2014/10/27/President-Serzh-Sargsyan-triple-meeting-in-Paris/>:

²⁹ Կարապետյան Ռ., Դարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացը 2016թ. քառօրյա պատերազմից հետո, Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի «Լրատու», Եր., 2018, էջ 126-127, <https://artsakhib.am/wp-content/uploads/2018/07/Karapetyan-Roman-Karabaghyan-himnaxndri-kargavorman-gorcyntaxy-2016-tv.-aprilic-heto.pdf>:

³⁰ Position de la France dans le conflit dans le Haut-Karabagh, 02.06.2016, <https://www.senat.fr/questions/base/2016/qSEQ160622062.html>.

³¹ Քառօրյա պատերազմ, Ազգ օրաթերթ, հ. 14, 15.04.2016, <https://www.azg.am/AM/2016041516>:

³² Նույն տեղում:

³³ Օլանդը՝ ԼՂ հիմնախնդրի մասին. Ոչինչ այդքան վատ չէ, ինչքան առատուսքովն, 09.03.2017, <https://www.aysor.am/am/news/2017/03/09/1224654>:

2020 թվականի Արցախյան 44-օրյա պատերազմն ու հետագա իրողություններն իրենց հերթին նախասահմանեցին հարավկովկասյան տարածաշրջանում Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների ծավալման մի նոր պատմափուլը, որն իր ծավալման ընթացքով, այն է՝ կողմերի որդեգրած ռազմավարական խնդիրների, քաղաքատնտեսական բազմապիսի շահերի և հետաքրքրությունների նոր արտահայտությունն ու վարվելիք քաղաքականության հանրագումարը լինելով, շարունակվում է առ այսօր՝ պահպանելով իր զարգացման դինամիկան ու լարված բնույթը: Հայաստանը, փաստորեն անմասն չլինելով այս ամենից, անմիջականորեն հաղորդակից ու ներգրավված է տեղի ունեցող իրադարձություններում, որոնք, ըստ էության, շոշափում են իր ազգային անվտանգության շահերը՝ հայկական կողմին մշտապես պահելով տարածաշրջանային քաղաքատնտեսական զարգացումների կիզակետում: Այսպիսով, հարավկովկասյան տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձությունների առնչությամբ Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների զարգացման հեռանկարի, դրա՝ ներկա իրավիճակից հավանական փոփոխության, վերաճակերպման և որ, առավել հավանական է, այսօրեական կարգավիճակի պահպանման, կամ նույնիսկ, բացառելի չէ, դրանց էլ ավելի սրման և հնարավոր այլ զարգացումների շրջանակներում երկու երկրների հարաբերությունների համատեքստում Հայաստանի առաջնային խնդիրը պիտի լինի սեփական ազգային անվտանգության շահերի առավելագույն իրացումով համառ աշխատանքը՝ դրանից ենթադրյալ բոլոր քայլերի ու գործողությունների իրականացմամբ:

МАРИАМ ТОПАКЯН

Факультет международных отношений ЕГУ,
mariam.topakyan@gmail.com

НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ КАК ВАЖНЫЙ УЗЕЛ ОТНОШЕНИЙ ФРАНЦИИ И ТУРЦИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Ключевые слова: Нагорно-Карабахский/Арцахский вопрос, Франция, Турция, Южный Кавказ, отношения, конфликт.

В контексте развития отношений Франция-Турция свое важнейшее значение имеют происходящие в южно-кавказском регионе реалии и перемены. В регионе, имеющем ключевое стратегическое значение для обеих стран, после последних геополитических развитий еще более обострились двусторонние отношения, обстоятельство, в контексте которого весомую роль играет и армянский фактор. Нагорно-карабахский конфликт, вокруг которого две страны занимают разные, противоположные позиции, по-прежнему оказывает непосредственное влияние на динамику развития двусторонних отношений, вызывая изменения и приводя к новым явлениям в их развитии, реальность, которая до сих пор сохраняет свое значение и является источником постоянных конфликтов для двух стран, несмотря на масштабы их отношений, динамику сотрудничества, его непрерывное развитие, содержание его расширения.

MARIAM TOPAKYAN

Faculty of International Relations YSU,
mariam.topakyan@gmail.com

NAGORNO-KARABAKH CONFLICT AS AN IMPORTANT POINT OF FRENCH-TURKISH RELATIONS IN THE SOUTH CAUCASUS

Keywords: Nagorno-Karabakh /Artsakh conflict, France, Turkey, South Caucasus, relations, conflict.

The realities and changes taking place in the South Caucasus region are of paramount importance in the context of the expansion of France-Turkey relations. In the region of strategic importance for the two countries, after the recent geopolitical developments, the bilateral relations became even more tense, a circumstance in the context of which the Armenian factor also plays a significant role. The Nagorno-Karabakh conflict, around which the two countries have different, opposing positions, still has a direct impact on the dynamics of the development of bilateral relations, causing changes and introducing new phenomena in its development, a reality that still retains its significance and is a source of constant conflicts for the two countries, despite the scale of their relations, the dynamics of cooperation, its continuous development, the content of its expansion.

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐՆԱԽԱՎԻ ԵՎ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ
ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

**ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 2015-2020 ԹԹ.
(ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՐԴԻ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ)**

Քանալի բառեր. պատերազմավարման մոդելներ, խորհրդարանական կառավարման համակարգ, Արցախյան հակամարտություն, զինված ուժերի կառավարում, ազգային անվտանգության ռազմավարություն

Պետության անվտանգության և կենսունակության հիմնական երաշխավորը զինված ուժերն են: Տևական ժամանակ քաղաքական իշխանությունները մշակել են զսպման մեխանիզմներ, որոնք թույլ չեն տվել զինվորականներին խառնվել քաղաքական գործընթացներին:

Միաժամանակ պետք է գիտակցել, որ նման պարագայում քաղաքական իշխանությունները պետության զարգացման ողջ պատասխանատվությունը վերցնում են իրենց վրա¹: Արդի ժողովրդավարական համակարգերը ստիպված են ընտրել քաղաքացիական վերահսկողության իրենց ռազմավարությունը: Ընտրությունը կատարվում է զինծառայողների նկատմամբ ուղղակի վերահսկողության

¹ Туровская А.А., К вопросу об основных концепциях роли армии в государстве// Вестник МГИМО, Москва, 2012, с. 203.

հաստատման և արտաքին վերահսկողության ինստիտուտների ստեղծման միջև²:

Դեռևս Հին աշխարհի մի շարք մտածողներ առանձնացրել են պետության և զինված ուժերի հարաբերությունների իրենց ուղենիշները՝ փորձելով տալ իրենց հասարակությանը և պետական կառուցվածքին հատուկ ուղին:

Արդի միջազգային հարաբերություններում՝ գնալով վերանում են զինված ուժերի ներքին ֆունկցիաները. նրանց հիմնական խնդիրն է դառնում պետության սահմանների պաշտպանությունը արտաքին հարձակումներից³: Միաժամանակ, ազգային պետությունները ընդգծում են իրենց սահմանները՝ փորձելով առանձնանալ արտաքին աշխարհից⁴:

Երրորդ հազարամյակում էլ նույնպես չեն դադարում տարբեր քննարկումները վերոնշյալ հիմնախնդիրների վերաբերյալ⁵: Գիտնականները կանգնած են յուրահատուկ երկընտրանքի առջև՝ զինված ուժերի քաղաքականացված լինելու հիմնախնդրի հետ կապված⁶:

Մեր առջև խնդիր ենք դրել, ներկայացնելով զինված ուժերի և քաղաքական համակարգի կերպափոխությունները համաշխարհային պատմության հոլովոյթում, տալ Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի և քաղաքական համակարգի փոխհարաբերությունների արդյունավետության բարձրացման մեր տեսլականը:

² Rahbek-Clemmensen J., Beyond 'The Soldier and the State' -The Theoretical Framework of Elite Civil-Military Relations, London, 2013, p. 206-207.

³ Патило И.С., 2017, Разоружение и перспективы эволюции военных структур// Власть, ном. 5, Москва, с. 145-146.

⁴ Հակոբյան Կ., 2017, Ազգային պետությունը արդիականության և հետադիականության համատեքստում, Երևան, էջ 144:

⁵ Վերոնշյալ թեմայով որպես հիմնաքարային հետազոտություն կարելի է առանձնացնել Ս. Հանթինգթոնի ուսումնասիրությունը՝ նվիրված զինծառայողների և պետության միջև առկա հարաբերություններին: Huntington S., The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations, Harvard, 1957.

⁶ Копылов И., Армия и политика в современном мире// Власть, ном. 2, Москва, 2011, с. 82-83.

Պետության և զինված ուժերի փոխհարաբերությունները համաշխարհային պատմության հոլովոյթում: Դեռևս հին ժամանակներից պետության և զինված ուժերի փոխհարաբերությունների մասին միանշանակ տեսակետ չի եղել: Նման տարընկալման պատճառները կապված են Հին Արևելքի և անտիկ աշխարհի մտածողների քաղաքակրթական և աշխարհայացքային տարբերությունների հետ:

Եթե Հին Հնդկաստանում⁷ և Չինաստանում⁸ հստակ սահմանված և անփոփոխ է եղել զինված ուժերի վերաբերյալ մոտեցումը, ապա Հին Հունաստանում և առավել ևս Հին Հռոմում նման հարաբերությունները ենթարկվել են բազմաթիվ փոփոխությունների:

Հին Հունաստանում պետության և զինված ուժերի փոխհարաբերությունների յուրօրինակ մոտեցմամբ առանձնանում էր Սպարտան, որտեղ քաղաքական մի շարք ինստիտուտներ ստորադասվում էին ռազմական հաստատություններին⁹: Դրան հակառակ՝ Հին Հռոմեական պետությունը համարվում է քաղաքական և ռազմական իշխանության հավասարակշռության հաստատման լավագույն օրինակներից մեկը¹⁰:

⁷ Չանակա Կաուտիյայի «Արտաշաստրա կամ զիտություն քաղաքականության մասին» երկում զինված ուժերը ներկայացված են որպես պետության յոթ անհրաժեշտ և պարտադիր բաղադրիչներից մեկը: Архашастра или Наука о политике: Перевод с санскрита и издание подготовил В. И. Кальянов. Москва, 1993.

⁸ Նշանավոր ռազմական տեսաբան Սուև Յզիի կարծիքով հաղթում է նա, ում մոտ զորավարը տաղանդավոր է և նրան թագավորը չի ղեկավարում: Նա պահանջում է զորավարին տալ լրիվ ինքնուրույնություն: Բացառվում է ամեն տեսակի միջամտություն տիրակալի կողմից զորքերի ղեկավարմանը: Սուև Յզի, Երկ ռազմարվեստի մասին, Գուխ Երրորդ// Ռազմավարության և անվտանգության հարցեր, խմբ. Ա. Այվազյանի, Երևան, 2007, էջ 353:

⁹ Ստեփանյան Ա., Հին Սպարտա (Պոլիսային համակենցության մի հարացույցի մասին)// Պատմություն և կրթություն, հ. 3-4, Երևան, 2006, էջ 107-122:

¹⁰ Blois L. de, Lo Cascio E. (eds.), The Impact of the Roman Army (200 BC - AD 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects, Leiden - Boston: Brill, 2007.

Վերածննդի նշանավոր մտածող Նիկոլո Մաքիավելին պնդում է, որ պետությունը չպետք է կախվածություն ունենա դաշնակից և վարձկան զինծառայողներից, քանի որ պարտությունը կհանգեցնի պետության կործանմանը, իսկ հաղթանակի դեպքում պետությունը կախվածություն կունենա վարձկան զինվորներից¹¹:

Արդյունաբերական հեղափոխության ժամանակաշրջանը առաջ բերեց պետական մտածելակերպի նոր հարացույցներ: Առաջացան ազգ-պետությունները, որոնց հիմնական երաշխավորները դարձան պրոֆեսիոնալ բանակները: Նապոլեոնյան դարաշրջանը հիրավի հեղափոխական էր համաշխարհային պատմության համար, քանի որ ձևավորվեց քաղաքացու ինստիտուտը: Տվյալ ժամանակաշրջանի պատերազմի հիմնախնդիրները քննարկելով՝ նշանավոր ռազմական տեսաբան Կ. Կլաուզեֆցը փաստել է, որ պատերազմը պետության քաղաքականության շարունակությունն է¹²: Նույն դարի մեկ այլ գերմանացի հետազոտող Դիտրիխ ֆոն Բյուվոլը ընդգծում է, որ Նապոլեոնի տարած ռազմական հաղթանակները իրենց հիմքում ունեին մեծապես քաղաքական հենարան¹³: Եթե փորձենք Ֆոն Բյուվոլի մտքերը շարադրել մատչելի ձևով կարելի է ասել, որ Նապոլեոն Բոնապարտը կարողացել էր իր կողմից վարվող գրագետ ներքին և արտաքին քաղաքականության միջոցով ստեղծել բարենպաստ միջավայր ռազմական հաղթանակների համար:

Ընդհանուր առմամբ գերմանական իրականության մեջ միշտ էլ սպայակազմին և գլխավոր շատաբին բավականին բարձր տեղ է հատկացվել¹⁴: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Գերմանիան կարողացավ գտնել ոսկե միջինը և հաստատել իշխանություն-

¹¹ Մաքիավելիի նման մոտեցումը թիում է իտալական քաղաքների վարձկան բանակների փորձառնությունից: Коконин А. А., Долгополова Н. А., Макиавелли как военный мыслитель, Москва, 2020, с. 17-18.

¹² Клаузевиц К., О войне, Москва, 2017, с. 27-30.

¹³ Заллесский К., Германская военная мысль, Москва, 2012, с. 5.

¹⁴ Гёрлиц В., Германский генеральный штаб, История и структура, 1657-1945, Москва, 2005.

ների ճյուղերի յուրահատուկ հավասարակշռություն՝ այդ համակարգում ընդգրկելով նաև զինված ուժերը¹⁵:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո՝ պետության զինված ուժերը սկսում են ձեռք բերել պաշտպանողական ուղղվածություն, որպես խնդիր ունենալով պետությունը պաշտպանել արտաքին հարձակումներից: Այդ գործընթացը կապվում է նաև աշխարհի քաղաքական նոր վերաբաժանման հետ¹⁶:

Նորանկախ երրորդ աշխարհի երկրները նույնպես կանգնած էին պատմական երկընտրանքի առջև: Եղան հաջողված լուծումներ՝ Իսրայելի օրինակով¹⁷, և իհարկե գրանցվեցին ձախողումներ Աֆրիկայի¹⁸ ու Ասիայի տարբեր երկրներում: Կարելի է առաձնացնել Աֆրիկանստանի օրինակը, որտեղ ներքաղաքական հարաբերությունների անկայունությունը ի վերջո հանգեցրեց քաղաքացիական պատերազմի և ամբողջովին պատվազրկեց երկրի զինված ուժերը¹⁹:

Լիբերալ ժողովրդավարությունը ենթադրում է քաղաքական համակարգի ինստիտուտների ղեկավարների «ապառազմականացում»: Նման քաղաքացիական իշխանության ձևավորման համար անհրաժեշտ է բավարարել նվազագույնը երեք պայման. առաջին՝ զինվորականությունը չպետք է ունենա քաղաքական իշխանության կառավարման լծակներ, երկրորդ՝ քաղաքացիական վարչակարգում զինվորականությունը պետք է զբաղվի միայն մասնագիտական-արհեստավարժ գործառնությունների իրականացմամբ, այլ խոսքով՝ զինված ուժերը չպետք է հնարավորություն ունենան սեփական կամքով

մշակելու քաղաքականություն, որքան էլ նրանք լուրջ դերակատարում ունեն հատկապես երկրի պաշտպանական քաղաքականությունը մշակելու և իրականացնելու գործում, երրորդ՝ զինվորականները պետք է անվերապահորեն ենթարկվեն քաղաքացիական իշխանություններին նույնիսկ հակընդդեմ շահերի առաջացման դեպքում²⁰:

Զարգացած երկրներում սկսում են մշակվել մեծ ռազմավարություններ²¹, որտեղ զինված ուժերին հատկացվում է պետական անվտանգության ապահովման յուրահատուկ դեր, իսկ մարտի դաշտի փոխարեն առաջին պլան են մղվում քաղաքական գործընթացները: Քաղաքական գործընթացներին տրվող առաջնայնությունը ընդունելի է, եթե հաշվի առնենք, որ պատերազմի կամ ռազմական գործողությունների հիմնական նպատակները քաղաքական են: Միաժամանակ զինվորականությանը՝ պետության կառավարման համակարգում տեղ հատկացնելիս կամ այդ համակարգից դուրս մղելիս, պետք է հաշվի առնել ոչ թե ժողովրդավարության վերաբերյալ արձանագրված տեսական մոտեցումները, այլ տվյալ պետության առջև առկա անվտանգային մարտահրավերները: Այսինքն, որքան ավելի շատ է առկա պատերազմի վտանգը, այնքան զինվորականությունը և համապատասխան պետական ինստիտուտները՝ բանակ, հատուկ ծառայություններ և այլն, ավելի շատ պետք է ներգրավված լինեն պետության արտաքին և ներքին քաղաքականության մշակմանն ու իրականացմանը:

²⁰ Janowitz M., *The Military in the Political Development of New Nations: An Essay in Comparative Analysis*, Chicago, 1964, p. 3-4; Գալապարյան Ա., Ռազմաքաղաքացիական հարաբերությունների փոխակերպումը հետսառապատերազմյան Թուրքիայում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», № 3 (18), 2015, էջ 18:

²¹ «Մեծ ռազմավարություն» եզրույթը կիրառում ենք արևմտյան գրականության էջերում հանդիպող «Grand strategy» տերմինի փոխարեն՝ նկատի ունենալով, որ մեծ ռազմավարությունը իր մեջ ներառում է հետևյալ բաղադրիչները՝ քաղաքական ինքնակազմակերպում, ներքին օրինականություն, դիվանագիտություն, արտաքին կամ միջազգային օրինականություն, տնտեսական քաղաքականություն և ռազմական ուժ: Liddell Hart B., *Strategy*, London, 1967, p. 335 – 336.

¹⁵ Деметр К., *Германский офицерский корпус в обществе и государстве*, Москва, 2007, с. 162-163.

¹⁶ Ван Кревельд М., *Расцвет и упадок государства*, Москва, 2005, с. 325-326.

¹⁷ Tal I., *National security, The Israeli experience*, London, 2000, p. 81-94.

¹⁸ Otaiku Ayodele, *Military Role in the Nigerian Constitution: An Exposé of law and Security Impact on Development// International Journal of Scientific and Research Publications*, Volume 8, Issue 11, 2018, p. 798-824.

¹⁹ Ляховский А., Давитая С., *Игра в Афганистан*, Москва, с. 263-365; Пляйс Я. А., 2019, *Афганистан, Истоки трагедии*, Москва, 2009, с. 73-83.

Դրանով ժամանակակից պետությունների հիմնական նպատակը դառնում է հասարակական կյանքի ներդաշնակ զարգացումը՝ պաշտպանելով իր քաղաքացիների և նրանց միավորումների օրինական շահերը²²:

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության քաղաքական իշխանության և զինված ուժերի փոխհարաբերությունների զարգացման տեսլականը: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության, ինչպես նաև խորհրդային տարիներին հայկական զինված ուժերի պատմությունը, այդ թվում քաղաքական իշխանության ազդեցության լծակները բավականին խորը ուսումնասիրության կարիք ունեն: Մի շարք հետազոտողներ ուսումնասիրել են առաջին հանրապետության զինված ուժերի կազմավորումը²³, ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստանի դերը ԽՍՀՄ ռազմական արդյունաբերության համալիրի համակարգում²⁴:

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության բանակաշինության ակտիվ գործընթացը նպաստեց անկախությունն ամրապնդելուն: Բանն այն է, որ հայոց նորոշյա բանակաշինությունն սկսվել էր շատ ավելի վաղ, քան կհռչակվեր Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունը: Այդ գործընթացը սկսվել էր ինչպես Հայաստան աշխարհի ամենատարբեր հատվածներում, սահմաններում և վտանգավոր տեղերում, այնպես էլ Երևանում՝ կազմակերպչական բացահայտ և թաքուն ամենատարբեր գործերով²⁵:

²² Խրոստակյան Վ., Պետության և իրավունքի տեսություն, 2-րդ հրատարակություն, Երևան, 1997, էջ 183:

²³ Կարապետյան Մ., Հայաստանի Առաջին Հանրապետության զինված ուժերի ստեղծման պատմությունից (1918-1920)// «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2 (80), Երևան, 1993, էջ 3-11:

²⁴ Խաչատրյան Կ., Հայաստանը ԽՍՀՄ ռազմարդյունաբերական համալիրի համակարգում (1922-1991 թթ.), Երևան, 2015:

²⁵ Հովհաննիսյան Ա., Բանակաշինությունը Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում, Երևան, 2015, էջ 323:

Մեր երկրի առջև ծառայած ներքին և արտաքին մարտահարվելները պարտադրում են ունենալ ամուր և կայուն պաշտպանական համակարգ: Ի լրումն նախաձեռնողական արտաքին քաղաքականության՝ Հայաստանի և Արցախի համար բարենպաստ բանակցային պայմաններ ապահովելու, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ ուժի դիրքերից հանդես գալու հիմնական գրավական ներհանրությանի հավասարակշռումն է:

«Ռազմական դոկտրինը սահմանում է, որ «Ռազմական անվտանգության ներքին սպառնալիքներ են՝

1) Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական կարգին սպառնացող անմիջական վտանգը,

2) պետական կառավարման, մասնավորապես՝ Ռազմական անվտանգության համակարգի արդյունավետության նվազումը²⁶:

Ավելին, «Ազգային անվտանգության ռազմավարության համաձայն մեր բանակաշինության նպատակը պետության այնպիսի պաշտպանական ներուժի ապահովումը, որն անհրաժեշտ է հետ մղելու որևէ ագրեսիա՝ Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը, ինքնիշխանությունն ու անկախությունը, պետության տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանելու նպատակով²⁷:

Միաժամանակ խորհրդարանական կառավարման համակարգի անցնելուց հետո՝ «Սահմանադրությունը հռչակում է, որ Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը քաղաքական հարցերում պահպանում են չեզոքություն և քաղաքացիական վերահսկողության ներքո են²⁸: Տեղին է նշել, որ «Սահմանադրության 14-րդ հոդվածի 1-ին մասը վերատադրում է Սահմանադրության 2005 թ. 8.2-րդ հոդվածը, իսկ 3-րդ մասը սահմանադրական կարգի հի-

²⁶ «Ռազմական դոկտրին, 2007, Բաժին 1, Գլուխ 1, Երևան:

²⁷ «Ազգային անվտանգության ռազմավարություն, 2007, Բաժին 2, Երևան:

²⁸ «Սահմանադրություն (Փոփոխություններով), 2015, Հոդված 14, Երևան:

մունքների մակարդակ է բարձրացրել յուրաքանչյուր քաղաքացու՝ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանությանը օրենքով սահմանված կարգով մասնակցելու պարտականությունը, որը 2005 թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության մեջ զետեղված էր հիմնական իրավունքներին վերաբերող գլխում՝ 46-րդ հոդվածում²⁹:

Նման ձևակերպումները, մեր կարծիքով, արդեն հնացել են, և 2016 թ. ապրիլյան պատերազմից հետո առաջնահերթ անհրաժեշտություն առաջացավ ՀՀ նոր Ռազմական դոկտրինի և Ազգային անվտանգության նոր ռազմավարության մշակումը, որոնք պետք է արտացոլեին արդի աշխարհաքաղաքական մարտահրավերների պատասխան տալու հնարավորությունները, հատկապես հաշվի առնելով այն իրողությունը Կովկասյան տարածաշրջանում նկատելի զարգացումները ստիպում են մոդեռնիզացնել զինված ուժերի և քաղաքական իշխանությունների միջև առկա կապը:

Նշվածի լավագույն ապացույցը ՌԴ Զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի պետ Վ. Գերասիմովի հեղինակած դոկտրինի դրոյթների իրագործումն է՝ կապված Ուկրաինայում և Արցախում ծավալված հիբրիդային պատերազմների, ինչպես նաև Կովկասյան տարածաշրջանում արաբական գարնան ալիքի հնարավոր տարածման հետ³⁰:

Խորհրդարանական կառավարման համակարգի անցումը մեր երկրի համար առաջ բերեց նորանոր մարտահրավերներ, ինչպես պետության քաղաքական կառուցվածքի մոդեռնիզացման, այնպես էլ ռազմավարական նշանակության բարենպաստ նպատակներին հասնելու քայլերի մշակման գործում: Այդ նպատակներին հասնելու ուղին մտապատկերված էր ՀՀ Պաշտպանության նախարար Դ. Տո-

²⁹ Պողոսյան Վ., Սարգսյան Ն., Հայաստանի Հանրապետության 2015 թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը, Համառոտ պարզաբանումներ, Երևան, 2016, էջ 33-34:

³⁰ Герасимов В., Ценность науки в предвидении, Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий// Военно-промышленный курьер, 26 февраля 2013

URL: <https://vpk-news.ru/articles/14632>

նոյանի 2018 թ. հրապարակված ՀՀ Զինված ուժերի արդիականցման ուղղված տեսլականի էջերում, որտեղ առաջարկվում էր պարտավորության զգացումը փոխարինել առաքելությամբ³¹: Դ. Տոնոյանը 2020 թ. հրապարակած իր հաջորդ տեսլականում փաստում էր. «Անցած ժամանակահատվածում կառավարության ծրագրի հրամայականներից ևս մեկն իրականացավ. զինված ուժերի՝ քաղաքական հարցերում չեզոքություն պահպանելու սահմանադրական պահանջը «միս ու արյուն» ստացավ: Մեզ հաջողվել է պաշտպանության ամբողջ համակարգը, առավել ևս՝ բանակը զերծ պահել ներքաղաքական և ընտրական գործընթացների վրա ազդեցությունից՝ այդպիսով ամրապնդելով պաշտպանական կառույցի ապաքաղաքական, վերկուսակցական և համազգային կարգավիճակը: Սա բանակի, իշխանությունների, քաղաքական ուժերի ու ամբողջ հասարակության համատեղ ձեռքբերումն է, և մենք պետք է շարունակենք արմատավորել այդ մոտեցումը, մինչև այն չդառնա «տաբու» ոչ միայն այսօրվա, այլև ապագայի բոլոր իշխանությունների և քաղաքական ուժերի համար, քանի որ սա է ժողովրդավարական ռազմաքաղաքացիական հարաբերություններ ունենալու և ապաքաղաքական մասնագիտական փորձառությամբ, սոցիալական պատասխանատվությամբ և կորպորատիվ հավատարմությամբ ամրապնդված իրական պրոֆեսիոնալ զինվորականություն ունենալու միակ ճանապարհը:

Այս առումով առանձնահատուկ պետք է ընդգծեն մեր պետությունում լիարժեք ժողովրդավարական ռազմաքաղաքացիական հարաբերություններ ձևավորելու անհրաժեշտությունը: Շատերը ռազմաքաղաքացիական հարաբերություններ ասելով հասկանում են միայն զինված ուժերի ժողովրդավարական և քաղաքացիական վերահսկողությունը: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս զարգացած պետությունների փորձը, ամուր ռազմաքաղաքացիական հարաբերությամբ

³¹ Տոնոյան Դ., ՀՀ պաշտպանության համակարգի զարգացման տեսլականը/ Հայկական բանակ ռազմագիտական հանդես, 2018, հ. 4, Երևան, էջ 7:

յունները երաշխավորում են նաև զինված ուժերի արհեստավար-
ժության և արդյունավետության աճը: Պաշտպանության ոլորտում
ռազմական և քաղաքացիական խորագիտակության միատեղումը և
ճիշտ հավասարակշռումն ապահովում են արդիական նոր գաղա-
փարների, լուծումների և մեխանիզմների ներդրումը ռազմական ո-
լորտում, և դրանք հիմնականում պահանջում են քաղաքացիական
մարդուն հարիր քննական մտածելակերպ, կրթություն և բազմագի-
տակություն: Նոր գաղափարները տեղայնացնում և հղկում են հա-
մակարգային մտածողությամբ և դոկտրինալ կարգապահությամբ
օժտված մարդիկ, և նման մարդիկ շատ են զինվորականության
շարքերում: Այսինքն՝ բանակին վերաբերող բոլոր հարցերում մեր
նպատակն է ապահովել զինվորականների և քաղաքացիական մաս-
նագետների լիարժեք համագործակցությունը»³²:

Համանման գաղափարների արտացոլումն էր նաև 2020 թ.
հուլիսի 10-ին հրապարակված ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազ-
մավարությունը, որտեղ շեշտվում էր. «Մենք խորացնելու ենք պե-
տական կառավարման մարմինների փոխգործակցությունն անվ-
տանգությանն առնչվող կարևոր որոշումների կայացման գործում,
ինչն իր հերթին կնպաստի պետության ներքին դիմակայունության
ուժեղացմանը: ...Մենք հետամուտ ենք պաշտպանական ոլորտում
ժողովրդավարական վերահսկողության մեխանիզմների ընդլայնմա-
նը՝ ուղղված զինված ուժերի արդյունավետ ղեկավարման, քաղաքա-
կան չեզոքության, զինծառայողների իրավունքների և օրինական
շահերի պաշտպանության, զինված ուժերի գործունեության թա-

³² Տոնոյան Ղ., ՀՀ պաշտպանության նախարարի տեսլականը պաշտպա-
նության ոլորտի և զինված ուժերի զարգացման առաջնահերթությունների վերաբեր-
յալ, 9 հունիսի, 2020 թ.

URL:https://mil.am/hy/news/7931?fbclid=IwAR23ht_G38BEyneZi6CccAcCmoDtx8vQl7iBKvR7vbjvsrQi7lysYGV9Uf0

փանցիկության ապահովմանն ու զինված ուժերի՝ որպես իրավական
պետության անբաժանելի տարրի զարգացմանը»³³:

Ազգային անտանգության ռազմավարության հրապարկումից
օրեր անց տեղի ունեցած տավույան ռազմական գործողություննե-
րը³⁴ փորձադաշտ էին նոր դոկտրինալ փաստաթղթի համար:

Մեր երկրի պաշտպանական համակարգի համար իսկական
աղետ դարձան Քովիդ 19 համավարակի տարածումը և իհարկե
2020 թ. 44 օրյա ռազմական գործողությունները, որոնցից հետո Հա-
պես փոխվել է ինչպես հայ-ադրբեջանական հակառակորդ կողմերի
ուժային փոխհարաբերությունը, այնպես էլ տարածաշրջանային հիմ-
նական դերակատարների կազմը:

2020 թ. ռազմական գործողությունների վերլուծությունը նկատե-
լի դարձրեց հակառակորդի և հայկական զինված ստորաբաժանում-
ների պատերազմվարման գործիքների և ուղիների էական տարբե-
րությունը: Ադրբեջանական ՋՈՒ-ն, չնայած բավականին աղճատված
ծնկին, վարում էր 5-րդ սերնդի³⁵ պատերազմին հարիր գործողու-
թյուններ՝ կիրառելով գերճշգրիտ խոցման զենքեր և վարելով ոչ գծա-
յին պատերազմ³⁶:

44-օրյա ռազմական գործողությունների ժամանակ կառավար-
ման բացթողումների մասին խոսելիս ցանկանում ենք մեջբերել Ա.
Բաղդասարյանի հետևյալ պնդումը. «Պաշտպանական գործառույթի
սահմանադրական կարգավորման հայեցակարգը և նորմատիվ մո-
դելը պետք է հաշվի նստեն այս իրողության հետ և կարգավորիչ մո-

³³ ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարություն, 10 հուլիսի 2020 թ.,
Երևան, էջ 14:

³⁴ Տավուշը թիրախում. Հուլիսյան մարտերը հրետանու և անօդայունների սկ-
տիվ կիրառմամբ, 17 հուլիսի 2020 թ. URL: <https://ampop.am/armenia-azerbaijan-border-july-clashes/>

³⁵ Հովհաննիսյան Ա., Ռազմարվեստ, հ. 2, Ցամաքային ճեղքում, Երևան, 2020,
էջ 76-77:

³⁶ Պետրոսյան Մ., Պատերազմի սերունդներ. Պատերազմի զարգացումը ար-
դի փուլում// Այլակական բանակ, 2021, հ 1, Երևան, էջ 16:

դելում նախատեսեն երկտարբերակ ռազմական կառավարում՝ խաղաղ ժամանակի և պատերազմական իրավիճակի: Այս տարբերակման հիմքում ընկած են ռազմական կառավարման առանձնահատկությունները և սկզբունքները: Քաղաքական համակարգն ու պետական ապարատը կառուցված կազմակերպման ու գործունեության ժողովրդավարական սկզբունքների, հատկապես հակակշիռների ու զսպիչների համակարգով իշխանությունների բաժանման, քաղաքական այլակարծիքության վրա, ունակ չէ անարգելք, արագ ու արդյունավետ իրացնել ռազմական ստրատեգիայի պահանջներն ու սկզբունքները»³⁷:

Կարծում ենք, որ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության ներկայիս գերխնդիրներից է դոկտրինալ փաստաթղթերի վերանայումը, հիմնովին փոփոխությունը և թարմացումը՝ արդի աշխարհաքաղաքական մարտահրավերներին հարիր:

Այս ամենի հետ մեկտեղ ճիշտ կլինի կառուցարկել մեծ ռազմավարության հայկական հարացույցը, որտեղ պետական բոլոր ինստիտուտները քաղաքական իշխանությունը և զինված ուժերը կաշխատեն իրար հետ ներդաշնակ և արդյունավետ:

Նման արդյունքի հասնելու համար՝ առաջին հերթին անրաժեշտ է բարեփոխումներ իրականացնել ռազմական կրթության ոլորտում՝ կարևորելով սպաների քաղաքացիական կրթության աստիճանի բարձրացումը: Միաժամանակ կարևորում ենք խորհրդարանական կառավարման փորձ ունեցող երկրների՝ մասնավորապես Գերմանիայի և Իսրայելի գրանցած հաջողությունների հետազոտությունը և տեղայնացումը հայկական իրականության մեջ:

³⁷ Մ. Բաղդասարյան, Պաշտպանության ոլորտում հարաբերությունների սահմանադրական կարգավորման իրավական հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, ԺԲ.00.02- Հանրային իրավունք (սահմանադրական, վարչական, ֆինանսական, մունիցիպալ, բնապահպանական, եվրոպական իրավունք, պետական կառավարում) մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար ստեղծագործություն, Երևան, 2020, էջ 146:

ВОПРОСЫ ОТНОШЕНИЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ И ВООРУЖЕННЫХ СИЛ В ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ В 2015-2020 ГГ.

(В КОНТЕКСТЕ ТЕКУЩИХ ПРОЦЕССОВ КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА)

Ключевые слова: модели войны, парламентская система правления, Арцахский конфликт, управление вооруженными силами, стратегия национальной безопасности.

Автор статьи анализирует проблемы трансформации отношений между политическими структурами и вооруженными силами Республики Армения.

В первой части своей работы автор утверждает, что главный гарант безопасности и жизнеспособности государства – вооруженные силы. В последнее время политические власти разработали механизмы сдерживания, которые не позволяют военным вмешиваться в политические процессы. Он анализирует и приходит к выводу, что главной целью современного государства становится гармоничное развитие общественной жизни, защита законных интересов своих граждан и их объединений. Кроме этого, либеральная демократия предполагает «демилитаризацию» руководителей институтов политической системы.

После конституционной реформы в 2015 году в Армении возникла необходимость обновить основные документы, в том числе военную доктрину и стратегию национальной безопасности Армении.

Автор считает, что реформы в РА не достигли своей цели из-за пандемии Covid-19 и эскалацией Карабахского конфликта. Во время военных действий выявились основные проблемы взаимоотношений между политическим и военным руководством Армении.

Для достижения результата в первую очередь необходимо провести реформы в области военного образования, используя повышение уровня гражданской образованности офицерского состава. В то же время мы рассматриваем локализацию опыта стран парламентского правления, в частности Германии и Израиля.

GURGEN MURADYAN

Department of World History of YSU, PHD student

Muradyan.Gurgen@gmail.com

ISSUES OF RELATIONS OF THE POLITICAL ELITE AND THE ARMED FORCES IN THE THIRD REPUBLIC OF ARMENIA IN 2015-2020

(IN THE CONTEXT OF CURRENT PROCESSES OF THE CAUCASUS REGION)

Keywords: *models of war, parliamentary system of government, Artsakh conflict, management of the armed forces, national security strategy.*

The author of the article analyzes the problems of transformation of relations between political structures and the armed forces of the Republic of Armenia.

In the first part of his work, the author argues that the main guarantor of the security and viability of the state is the armed forces. Recently, the political authorities have developed containment mechanisms that prevent the military from interfering in political

processes. He analyzes and concludes that the main goal of a modern state is the harmonious development of public life, the protection of the legitimate interests of its citizens and their associations. In addition, liberal democracy presupposes the "demilitarization" of the leaders of the institutions of the political system.

After the constitutional reform in 2015, it became necessary in Armenia to update the main documents, including the military doctrine and the national security strategy of Armenia.

The author believes that the reforms in Armenia did not achieve their goal due to the Covid-19 pandemic and the escalation of the Karabakh conflict. During the hostilities, the main problems of relations between the political and military leadership of Armenia came to light.

To achieve a result, it is necessary to carry out reforms in the field of military education, using the increase in the level of civil education of the officers. At the same time, we consider the localization of the experience of the countries of parliamentary rule, in particular Germany and Israel.

ЛУСИНЕ КАЗАРЯН

*Председатель Молодежной Организации Епархии Юга России
Армянской Апостольской Церкви, Россия, Краснодар,
public.bayatyan.a.lusine@yahoo.com*

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЕПАРХИЙ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ НА СЕВЕРНОМ КAVKAZE (ЮГА РОССИИ) И ВЗАИМОСВЯЗИ С РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКОВЬЮ

Ключевые слова: Святая Армянская Апостольская Церковь, Русская Православная Церковь, Святой Григорий Просветитель, Армения, Христианство, Византийская Церковь, Эчмиадзин.

По священному преданию, первыми распространителями христианства в Армении стали Святые Апостолы Фаддей и Варфоломей, что нашло отражение в названии армянской церкви – Святая Армянская Апостольская Церковь (ААЦ). Армяне также называли свою церковь Просветительской (Лусаворчакан), по имени первого патриарха – Святого Григория Просветителя, усилиями которого Армения в 301 г. приняла христианство как государственную религию. Имя Григория Просветителя было широко известно далеко за пределами страны. Он и его последователи способствовали распространению христианства не только в Армении, но и в сопредельных с ней странах.

Христианство в Армении стало знаменем борьбы за свободу, независимость и национальное самосохранение. Поэтому все попытки навязать армянам чуждую религию встречали яростное сопротивление народа. Независимость и национальная специфика ААЦ предотвратили в Византии ассимиляцию армян государственнообразую-

щей ромейской (греческой) нацией. В «послехалкидонский» период Византийская Церковь и правящие круги Ромейской империи пытались навязать армянам свою формулировку природы Христа, что диктовалось больше политическими, а не религиозными соображениями, желанием Византии полностью интегрировать западную часть Армении в империю и ассимилировать ее народ. Верность своей Церкви стала для армян способом самосохранения своего народа и, наоборот, армяне, заявившие о своей принадлежности к Византийской Церкви, достигли высокого социального статуса в империи, но сами утратили свою этническую принадлежность, став греками.¹

Находясь в эпицентре противостояния держав, Армения регулярно подвергалась разорению, а ее население – физическому истреблению. Государственность то терялась, то вновь восстанавливалась, перекраивались границы страны. В связи с этим менялась территориальная конфигурация поместных иерархических престолов. Происходило перемещение и Патриаршего престола, изначально располагавшегося в Святом Эчмиадзине. Когда в 1375 г. пало Киликийское царство, в 1441 г. Патриарший престол вернулся из Сисе в Эчмиадзин. Католикос Григор IX (1439-1441) из-за своей старости не смог переехать из Киликии в Эчмиадзин и остался в Сисе, бывшем столичном городе, но по его поручению Национально-церковным собором в Эчмиадзине был избран католикос – Киракос Вирапечи (1441-1443). Киликийским армянам трудно было свыкнуться с мыслью, что их страна лишилась католикоса, и поэтому после кончины Григора IX они основали католикосат – Великий Дом Киликии. В связи с потерей армянами своей государственности и расселением их за пределами своей исторической родины в диаспоре начали возни-

¹ Примером тому явились многие византийские императоры и полководцы, имевшие армянское происхождение, включая Македонскую династию.

кать духовные центры ААЦ. Помимо киликийского католикосата в Армянской Церкви имеются Иерусалимское (1311 г.) и Константинопольское (1461 г.) патриаршества, в каноническом отношении подчиняющиеся Верховному Патриарху – Католикосу Всех Армян в Святом Эчмиадзине.

Хотя армянские церкви и приходы на территории России имелись и до XVIII в., у них не было своего руководящего органа, так как образ Армении и ее Церкви в России формировался руководством Русской Православной Церкви (РПЦ) под влиянием православного патриарха Константинополя.

В имперский период отношение к ААЦ кардинально меняется в позитивную сторону, так как для России армянский фактор становится актуальным с геополитической точки зрения, а слившаяся с государством РПЦ должна была определять свое отношение к ААЦ с позиции государства. Петр Великий планировал продвинуть империю на Юг, для чего он использовал единоверных армян, в которых видел выгодного и надежного союзника. Новая политика выразилась в учреждении в 1717 г. первой в России Епархии Армянской Церкви, с Епархиальным центром в г. Астрахани. Выбор этого города был не случайным: в нем имелась многочисленная армянская колония, возникшая в конце XIII в. В 1630-1640-х гг. в Астрахани был построен большой гостиный двор, на территории которого уже в начале XVII в. имелась армянская церковь. В 1706 г. в этом крупнейшем торговом центре империи была построена новая армянская церковь (Успения Святой Богородицы), во дворе которой в 1828 г. был похоронен глава Епархии архиепископ Ованес. В последующие десятилетия в городе были построены церкви Святых Павла и Петра, Святой девы Екатерины, Святого Вознесения, кладбищенская церковь Святого Воскресения. В состав Астраханской Епархии в тот пе-

риод входили все армянские церкви на территории Российской империи.

Образование Астраханской Епархии ААЦ способствовало установлению тесных отношений между российским правительством и представителями духовной и политической элиты армянского народа, в частности князьями-меликами Арцаха и Сюника, которые надеялись получить от России помощь в разворачиваемом национально-освободительном движении против турецкой и персидской деспотий.

После кончины Петра на Юге происходит ослабление внешне-политической активности и, как следствие, охлаждение к ААЦ.² Прямые контакты между российским правительством и Патриаршим Престолом в Эчмиадзине возобновляются со вступлением на престол Екатерины II. 30 июня 1768 г. императрица подписала Грамоту, направленную католикосу Симеону Ереванци (1763-1780), в которой подтверждались все прежние льготы в отношении ААЦ.³ В том же году католикос Симеон отправил в Санкт-Петербург делегацию во главе с архимандритом Давидом, который преподнес императрице от Армянской Церкви «мощи Святого Предтечи и Крестителя Господня, Святой мученицы Рипсимэ и Святого великомученика Георгия, и часть Ноева ковчега».

В 1773 г. Екатерина II фактически заново учредила российскую Епархию Армянской Церкви, с 1780 г. переименованную в Ново-Нахичеванскую⁴. Главой Епархии стал видный религиозный деятель архиепископ Иосиф Аргутинский (1743-1801), оказавший российскому правительству существенную поддержку в присоединении Крыма и Кавказа, много сделавший для российско-армянского сближения. Ар-

² Армяно-русские отношения в XVIII века. Сборник документов. Ереван: АН Армянской ССР Т. III, 1978, с. 158-159.

³ Там же, с. 76-77.

⁴ Там же.

гутинским был разработан проект восстановления армянской государственности под протекторатом России, нашедший поддержку императрицы и знаменитого общественного деятеля Г. А. Потемкина. Однако «армянский проект» в последующие десятилетия получил воплощение в форме присоединения Восточной Армении к России.

В результате русско-персидских войн XIX в. (1804-1813 гг., 1826-1828 гг.) согласно Гюлистанскому (1813 г.) и Туркменчайскому (1828 г.) договорам в состав Российской империи вошли несколько восточноармянских областей: Карабах, Ереван, Нахичеван, вследствие чего Патриарший Престол в Эчмиадзине оказался в пределах России.

В 1809 г. на территориях, отвоеванных Россией у Османской империи вследствие русско-турецкой Балканской войны (1806-1812 гг.), указом Александра I была основана Бессарабская Епархия ААЦ с центром в г. Яссы. Согласно Бухарестскому мирному договору, подписанному 16 мая 1812 г., территория между реками Прут и Днестр вошла в состав России, где и была образована Бессарабская губерния с центром в Кишиневе. Поскольку Яссы остались в пределах Османской империи, новым епархиальным центром стал Кишинев.

11 марта 1836 г. правительство Николая I приняло «Положение об управлении делами Армяно-Григорианской церкви в России»⁵, предоставлявшее Армянской Церкви куцую автономию.

На момент принятия Положения в России имелось шесть Епархий ААЦ: Ереванская, Арцахская (Карабахская), Ширванская, Грузинская, Бессарабская и Ново-Нахичеванская и Астраханская. Согласно Положению Ново-Нахичеванская и Бессарабская Епархии объединились, а центр был перенесен из Кишинева в Новый Нахичеван. Эта Епархия включала в себя все армянские церкви Санкт-Петербурга, Москвы, Малороссии, Крыма, Дона и Новороссии. В Аст-

⁵ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. XI. № 8970.

раханскую Епархию входили Северный Кавказ, Поволжье, Сибирь и Средняя Азия. По данным на начало XX в., Астраханская архиепископская Епархия включала 45 церковных общин, 31 церковь и 70 тысяч прихожан.⁶ Ею управляли авторитетные церковные иерархи, некоторые из которых, например архиепископы Ованнес и Ефрем, стали Католикосами. При малейшем изменении отношения к ААЦ в столице региональные власти тотчас же реагировали соответствующим образом, поэтому нередко должности главы Епархии оставались «вакантными». При советской власти пределы Астраханской Епархии сузились до территории Северного Кавказа и Нижнего Поволжья, и она была переименована в Епархию Северного Кавказа и Астрахани.

В соответствии с указанным Положением утверждалась структура Епархий ААЦ в России. Их возглавляли епархиальные Начальники, назначаемые «государем Императором из духовных сановников этого исповедания». В своей деятельности они «ответствуют» перед правительством и «своим духовным начальством»⁷. Положение содержало целый ряд норм, противоречащих каноническому устройству и традициям ААЦ. Все обещания, данные церковным иерархам, и в их числе архиепископу Нерсесу V Аштаракецу (избранному в 1843 г. Католикосом), о самоуправлении в армянских областях и независимом статусе церкви, оказались забытыми.

В начале 60-х гг. XIX в. завершение войны с горцами привело к стабильности в крае. Вместе с освобождением крестьян от крепостного права наступает относительно либеральная эпоха в развитии общественной жизни России. В этот период вновь возрастает особая роль ААЦ в развитии духовной и культурной жизни народа. Этому способствовал новый Католикос Всех Армян Геворг IV, избранный

⁶ Орманиан Малахия, Армянская Церковь. Ее история, учение, управление, внутренний строй, литургия, литература, ее настоящее, М., 1913, с. 216.

⁷ Акопян В.З., Армянская Апостольская Церковь на Ставрополье и Тереке, Пятигорск, 2000, с. 189.

Верховным Патриархом 17 сентября 1866 г., которого прозвали «Мецагорц» («Достославный») за его деяния. Геворг IV сумел добиться от правительства Александра II разрешения на открытие армянских школ в местах компактного проживания армян, что было подтверждено указами прежних императоров, допускавших беспрепятственно возводить храмы и открывать при них приходские училища.

По отношению к Армянской Церкви царское правительство проявляло непоследовательность. С одной стороны, геополитические интересы России в регионе вынуждали правительство соглашаться со значительной ролью Церкви в общественной жизни своего народа, но, с другой стороны, особый ее статус препятствовал стремлению правительства ассимилировать единоверный народ. Конфессиональная принадлежность фактически определяла национальную принадлежность подданных Российской империи. В силу этого руководящие органы Епархий подвергались административному произволу, чтобы упразднить или ограничить влияние ААЦ. В начале XX в. гонения на церковь значительно усилились. В течение десятилетий это делалось постепенно, шаг за шагом, но накануне первой русской революции такая политика приобрела открытый и даже агрессивный характер. Царское правительство, с подачи министра внутренних дел В. К. Плеве и кавказского наместника Г. С. Голицына, 12 июня 1903 г. приняло дискриминационный закон касающийся правления имуществом Армяно-григорианской церкви в России⁸, а 1 октября 1903 г. секретный циркуляр об управлении духовных дел христиан Армяно-григорианского исповедания, согласно которому духовные власти ААЦ при назначении епархиальных должностей должны были «испрашивать» на то согласие соответствующего должностного лица. В случае самовольного назначения или неисполнения ими требований местной администрации, принимались соот-

⁸ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. XI. № 23156.

ветствующие меры.⁹ «Школьная» проблема здесь выступала только в качестве прикрытия, так как закон посягал на большую часть имущества всей церкви, включая туда все пожертвования, которые в виде капиталов и недвижимого имущества поступали в пользу «национализированных» правительством церковных заведений. Все сословия армянского общества расценили закон как акт, направленный против всей нации, всегда преданно отстаивавшей интересы Империи на Кавказе¹⁰.

Несмотря на то, что руководство ААЦ в тот период было больше озабочено событиями, происходившими в Турецкой Армении, где османское правительство периодически осуществляло погромы коренного населения, Католикос Всех Армян Мкртич I Хримян (1821-1907) первым поднял свой веский голос в защиту национальной Церкви. Армянским народом особо почитал Католикоса, называя его Айрик (Отец). Он отстаивал самостоятельность Армянской Церкви, чья паства проживала во враждовавших друг с другом империях – Российской и Османской.¹¹

Во всех общинах Епархии армянская общественность встала на защиту своей церкви и ее собственности. Власть, нанося удар по ААЦ, рассчитывала на традиционную верноподданность армян российскому императору, но со стороны армян последовала резко отрицательная реакция. Осознавая, что своими действиями правительство подталкивает страну к революции, 1 августа 1905 г. Николай II подписал указ, отменявший закон от 12 июня 1903 г., в соответствии

⁹ Акопян В. З. Армянская Апостольская Церковь на Ставрополье и Тереке. Пятигорск, 2000; Его же: История прихода армянской апостольской церкви г. Пятигорска. Пятигорск, 2005. С. 25.

¹⁰ Минасян А. А. Развитие армянской культуры в России в XIX столетии. Тольятти, 2014, с. 59.

¹¹ Гуайта Джованни. 1700 лет верности. История Армении и ее Церкви. М., 2002. С. 205-206.

с которым конфискованное имущество возвращалось ААЦ¹². Армянские поселения и общины Северного Кавказа приняли это известие с одобрением.

Однако после октября 1917 г. ААЦ, как и другие религиозные организации России, вновь подверглась гонениям. Советская власть, признавая национальную культуру только по форме, искореняла в ней национальное содержание. Таким содержанием выступали национальная школа и христианская вера, которую символизировала ААЦ. Большевики развернули массированное наступление против религии вообще, пропагандируя воинствующий атеизм. Дисперсное проживание народа неизбежно вело к его ассимиляции. Однако Армянская Церковь выработала противовесы ассимиляции. Об этой роли Церкви хорошо был осведомлен Сталин, сделавший все, чтобы лишить армянский народ его духовных предводителей. С 1911 по 1930 г. патриарший престол занимал Католикос Геворг V. Являясь оппонентом власти большевиков, он поручил поддерживать все отношения с ними ереванскому архиепископу Хорену Мурадбегяну, который после смерти Геворга V был избран Католикосом Всех Армян. Но и Хорен I (1932–1938) вызывал советской власти полное неприятие, и по личному распоряжению Берии был убит.

На территории РСФСР, и в частности на Северном Кавказе произошла практически полная ликвидация структуры ААЦ. Были закрыты, а затем в разное время уничтожены армянские церкви в Армавире, Астрахани, Новом Нахичеване, Краснодаре, Ставрополе, Святом Кресте (Буденновске), Пятигорске, Грозном, Кизляре, Моздоке и других населенных пунктах, а сохранившиеся несколько церковных сооружений превратились в складские помещения. Однако приближалась война и на высоком правительственном уровне должна была произойти «корректировка» политики в отношении к церк-

ви. С первых же дней войны Армянская Церковь, так же как и Русская Православная, призвала свою паству встать на защиту Отечества. Значительные средства были направлены на военные нужды. На средства Церкви была сформирована танковая колонна «Давид Сасунский». В годы войны Сталин согласился на возобновление деятельности не только патриарха Московского и всея Руси, но и верховного иерарха Армянской Церкви. В апреле 1944 г. состоялась встреча диктатора с архиепископом Геворгом чорекчянцем. Были решены проблемы предстоящих выборов высшего церковного иерарха, а также вопросы взаимодействия власти с церковью. В июне 1945 г. Католикосом был избран Геворг VI. После войны, в конце 50-х гг. ранее сохранившиеся церкви вновь начинают варварски разрушать.

В постсоветский период демократические процессы в России создали условия для пробуждения национального самосознания армянской диаспоры. Это, прежде всего, проявилось в процессе духовного возрождения, восстановления попорченного религиозного сознания. Наиболее интенсивно церковное возрождение происходило на Юге России, где проживает более половины российских армян. Духовное возрождение проявилось в восстановлении в полном объеме структур ААЦ в России, и в частности на Северном Кавказе. В августе 1991 г. в Министерстве юстиции РФ были зарегистрированы Нор-Нахичеванская и Российская Епархия ААЦ, возглавляемая с 1976 г. архиепископом Тираном Кюрегяном. Под юрисдикцией Епархии находились армянские церкви России, Украины, Белоруссии, Молдавии, государств Прибалтики и Центральной Азии. 25 июля 1991 г. Верховный Духовный Совет ААЦ во главе с Верховным Патриархом Католикосом Всех Армян Вазгеном I образовал в структуре Нор-Нахичеванской и Российской Епархии ААЦ три викариата: Западный, Ростовский и Северо-Кавказский. Викарием Северного Кавказа был

¹² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. XXV. № 26613.

назначен архимандрит Езник Петросян. После кончины католикоса Вазгена I (18 августа 1994 г.), 9 апреля 1995 г. Киликийский католикос Гарегин взошел на престол Эчмиадзина под именем Гарегина I (1995-1999 гг.). Отдав должное Верховному Патриарху и Католикосу Всех Армян Вазгену I, необходимо отметить, что несмотря на все препятствия со стороны Советской власти, именно в годы его правления в Армянской ССР началось постепенное возрождение духовной и религиозной жизни. Основная часть зарубежных Епархий ААЦ также была образована усилиями и с благословения Вазгена I.

В регионе с многочисленным армянским населением началось возрождение церковной жизни, что стало основанием для образования Епархии Юга России ААЦ. 13 января 1997 г. специальным Кондаком (Указом) Католикос Гарегина I воссоздал новую Епархию с центром в г. Краснодаре, а Езник Петросян, уже в сане епископа, был назначен ее Главой. В 2000 г. по благословению Католикоса Всех Армян Гарегина II Главой Епархии Юга России был назначен Его Преосвященство Епископ Мовсес Мовсесян (ныне Архиепископ). Город Краснодар был определен центром архиерейского престола новой Епархии, а Церковь Сурб Ованнес Аветаранич - Кафедральной. 23 сентября 2009г. была торжественно открыта Резиденция Главы Епархии. Заместителем Главы Епархии назначен настоятель церкви Сурб Саргис г. Пятигорск протоиерей Арам Унанян, викарий армянских церквей Ставрополя и Терека. В состав Епархии входят Краснодарский край, Ставропольский край, Республика Абхазия, Республика Адыгея, Республика Дагестан, Республика Северная Осетия, Карачаево-черкесская республика.

На рубеже XX-XXI вв. руководящими органами ААЦ на Северном Кавказе и религиозными общинами была проделана огромная работа по реставрации сохранившихся старых церквей (в Армавире, Владикавказе, Эдиссии, Буденновске, Новороссийске), возведению

новых храмов (в Пятигорске, Кисловодске, Адлере, Сочи, Гайкодзоре, Краснодаре, Ставрополе, Георгиевске, Курганинске, Апшеронске, Славянске-на-Кубани, Ново-Михайловке, Шаумяне и др.), моленных домов и памятных хачкаров.

Придавая большое внимание духовному воспитанию и образованию армянского населения, при церквях начинают функционировать воскресные школы, в которых изучают Святое Писание, армянский язык, историю и культуру. В 19 октября 2014 г. на территории Кафедральной церкви Сурб Ованес Аветаранич города Краснодар был торжественно открыт Культурно-образовательный центр «Варданян», в котором базируются Центральный офис Молодежной Организации Епархии Юга России ААЦ, воскресная Школа «Армат», а также Ансамбль народных танцев и песен «Нарек».

Молодежь всегда принимала активное участие в церковно-приходской жизни. В 2007 г. по благословению Его Святейшества Католикоса и Верховного Патриарха Всех Армян Гарегина II был создан Всемирный Молодежный Союз Армянской Церкви. Предпосылки необходимости создания официального Молодежного союза возникли еще в 2001 г. В рамках празднования 1700-летия провозглашения христианства государственной религией в Армении был создан Молодежный офис во главе с председателем и духовным наставником Западной Епархии США, Архиепископом Овнаном Тертеряном. В 2010 году по благословению Главы Епархии Юга России Архиепископа Мовсеса Мовсесяна была создана Молодежная Организация Епархии Юга России ААЦ во главе с руководителем и духовным наставником, священником Геворгом Мирзояном. Молодежная Организация Епархии взяла на себя миссию сохранения и развития армянской идентичности, культуры, традиций, родного языка, способствуя духовному воспитанию и развитию младшего поколения.

В 2015 г. в рамках мероприятий, посвященных 100-летию Геноцида армян в Османской Империи 1915 г., делегация Епархии Юга России ААЦ во главе Его Преосвященства Архиепископа Мовсеса Мовсесяна в Ватикане приняла участие на Литургии по жертвам Геноцида армян. Во время Литургии Папа Франциск назвал убийства 1915 г. Геноцидом, а Григор Нарекаци был удостоен звания «Учителя (Доктора) Вселенской Церкви». 23 апреля в Кафедральной церкви Сурб Ованнес Аветаранич Епархии Юга России ААЦ была проведена церемония, приуроченная Канонизации всех жертв Геноцида армян в Османской Империи. На ряду с этим, во всех приходах Епархии были организованы различные мероприятия, посвященные 100-летию памяти жертв Геноцида армян.

В сентябре 2017 г. Епархия Юга России торжественно отметила свое 20-летие.

В ноябре 2021 г. были освящены две новые церкви Епархии, одноименные церкви г. Новороссийска и г. Ставрополь – Сурб Григор Лусаворич. Продолжается строительство Кафедрального собора Сурб Мариам Астватсатсин Епархии Юга России в г. Краснодар.

Епархия Юга России ААЦ на своем уровне всемерно способствует укреплению братских отношений между Русской Православной и Армянской Апостольской церквями, наполняя их новым содержанием. Практически во всех церковных мероприятиях, проходящих на Юге России, участвуют русские и армянские священники. По проблемам урегулирования этнических конфликтов русские и армянские священнослужители всегда имели единую позицию.

Таким образом, возрожденная Епархия и приходы ААЦ на Северном Кавказе, так же как и вся Церковь на современном этапе подтвердили свою традиционную историческую позицию – быть со своим народом, сплотить его на духовно-религиозном уровне, сохра-

нять и передавать основы национальной идентичности, традиции и культуру грядущим поколениям.

LUSINE KAZARIAN

*President of the Youth Organization of the
Eparchy of South Russia of the Armenian Apostolic Church,
Russia, Krasnodar,
public.bayatyan.a.lusine@yahoo.com*

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE DIOCESES OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH IN THE NORTH CAUCASUS (SOUTHERN RUSSIA) AND THE RELATIONSHIP WITH THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH

Keywords: *The Armenian Apostolic Church, The Russian Orthodox Church, Saint Gregory the Illuminator, Armenia, Christianity, Byzantium Church, Etchmiadzin.*

The article describes the history of the Diocese of the Armenian Apostolic Church in the Northern Caucasus, the relationship with the Russian state and the Russian Orthodox Church, the revival process and the activities of the Armenian Apostolic Church in the South of Russia. The Diocese of the Armenian Apostolic Church at its level contributes in every possible way to strengthening fraternal relations between the Russian Orthodox and Armenian Apostolic Churches, filling them with new content. The Diocese of the South of Russia has been operating for 25 years.

ԱՆՈՒՇ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

«ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ
ՀՊԹ գիտաշխատող-ֆոնդապահ
anushharutyunyan97@mail.ru

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈՀԱՄԱԽՄԲՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ
XIX ԴԱՐԻ II ԿԵՍԻՆ ԳՐԱՎՈՐ
ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔԻ ՎՐԱ

*Բանալի բառեր՝ Արևելյան Այսրկովկաս, ռուսական տիրապե-
տություն, մտավորականություն, Միրզա Ֆաթալի Ախունդով, «Էկինջի»,
«Քեշքյուլ», «Ձիյա»:*

XIX դ. սկզբին, ի հետևանք 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի, Արևելյան Այսրկովկասի նկատմամբ հաստատվեց ռուսական իշխանություն, որն իր էությանը հիմնովին տարբերվում էր երկրամասում երբևէ իշխած այլ ուշից՝ արաբական նվաճումներից ի վեր: Երկրամասի՝ Ռուսական կայսրության իշխանության տակ անցնելու բազմակի հետևանքներից մեկը տեղի մահմեդականների շրջանում էթնիկ համախմբման նախադրյալների աստիճանական ձևավորումն էր:

Ի տարբերություն հայերի և վրացիների՝ արևելակովկասյան մահմեդականությունը քաղաքական և մշակութային առումով կապված էր պարսկական իրականությանը և ռուսական տիրապետության հաստատմամբ աշխարհագրորեն հայտնվեց իր համար ավանդական դարձած իրանական քաղաքական, մշակութային և սոցիալ-տնտեսական միջավայրից դուրս¹: Էթնիկական հոգեբան Ա. Նալչաջ-

¹ Տե՛ս Գալստյան Վ. Ա., Արևելյան Այսրկովկասում թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի ձևավորումը XIX դ. երկրորդ կեսին, – Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2017, № 1, էջ 103:

յանը իրավացիորեն նկատում է. «Երբ որևէ սոցիալական խումբ առանձնանում է մյուսներից, ապա նրանում կարճ ժամանակ անց ծագում է «մենք»-ի զգացում: Խմբի յուրաքանչյուր անդամ սկսում է իր խմբի մյուս անդամներին՝ «յուրայիններին», տարբերել օտարներից: Երբ արդեն կա «մենք»–«նրանք» հարաբերության հստակ գիտակցումը, ապա դա նշանակում է, որ խմբերը հստակորեն, ոչ միայն տարածականորեն, այլև հոգեբանորեն, տարբերակված են: Տարբերակումը կատարվում է նույնիսկ ամենապարզ և տարրական հատկանիշների հիման վրա»²: Նույնականացման առաջին և ամենակարևոր հատկանիշը պատմական տվյալ պահին Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդականների դեպքում կրոնն էր, որով տեղի բնակչությունը բնութագրում էր իրեն և տարբերում մյուս էթնոսներից, մասնավորապես՝ հայերից և վրացիներից: Ռուսական վարչակարգը իր հերթին նպաստեց Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում «մենք-նրանք» տարբերակման հստակեցմանը՝ բացահայտ անվտանգություն տաժելով մահմեդական տարրի նկատմամբ: Դեռևս 1832թ. ստեղծվեց գաղտնի ոստիկանություն տեղի բեկերի հավանական անջատողականությունը կանխելու համար, իսկ 1880-ական թթ ռազմական ռեֆորմով առավել ընդգծվեց այդ անվտանգությունը՝ զրկելով մեհմեդականներին (ի տարբերություն հայերի և վրացիների) ռազմական ծառայության իրավունքից: Կովկասի կառավարչապետ Ա. Դոնդուկով-Կորսակովի պատճառաբանմամբ՝ նրանք զինվելով այն կոտլեն պետության դեմ:

Ինքնության մյուս ցուցիչ դարձավ գրավոր թյուրքալեզվությունը, որը սկսեց ձևավորվել XIX դ. երկրորդ կեսից:

Ինչպես նշեցինք, տարածաշրջանի մահմեդական բնակչության մեջ բավական երկար ժամանակ պահպանվում էր Պարսկաստանի ազդեցությունը: Մշակութային ազդեցությունն արտահայտվում էր առաջին հերթին պարսկերենի կիրառմամբ ինչպես պետա-

² Նալչաջյան Ա., Էթնիկական հոգեբանություն, Երևան, 2001, էջ 51:

կան գրագրության, այնպես էլ գրականության մեջ: Ասվածի վաղ օրինակն է XIX դ. առաջին կեսի հեղինակ Աբասկուլի-Աղա Բաքիխանովի «Գյուլիստան-Իռամ»՝ պարսկերենով գրված աշխատությունը³: Սակայն հասարակ բնակչության խոսակցական լեզուն տեղական թյուրքական խոսվածքն էր: Այս մասին վկայում է նաև Բաքիխանովը իր վերոնշյալ աշխատության մեջ: Նա մասնավորապես նշում է. «Ղուբա քաղաքում, ինչպես նաև Շիրվանի մնացած մահալներում (գավառներում), վեց գյուղերում, Բաքվում, Թերեքեմենում և Շաքիի ողջ գավառում օգտագործում են թյուրքերենը, ինչը ցույց է տալիս նրանց ծագումը թյուրքերից, մոնղոլներից և թաթարներից, որոնք եկել են թյուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ, Սեֆյանների օրոք և նրանցից հետո»⁴: Այնուհանդերձ տեղի բնակչությունն իրեն կապված էր զգում Պարսկական միջավայրին և այդ սերտ կապը կարող էր լրջորեն սասանել ռուսական տիրապետության կայունությունը, ինչը կանխելու նպատակով Կովկասի ռուսական իշխանությունները դիմեցին հստակ քայլերի: Դրանցից մեկը գրավոր պարսկերենը կիրառությունից դուրս մղելն ու գրավոր թյուրքալեզվությանն անցնելն էր: 1816 թ. Կովկասի կառավարչապետ Ա. Երմոլովը կարգադրություն ուղարկեց «թաթարներով» բնակեցված շրջաններ՝ պահանջելով թողնել պարսկերենը և գրել «թաթարերեն»: Հայտնի թյուրք պատմաբան Բ. Քարիաթի մեկնաբանմամբ. ««Ազգային» լեզվի ստեղծումը կենսական դեր խաղաց Ռուսաստանի մահմեդականների շրջանում էթնիկության զարգացման համար»⁵, ապա մասնավորեցնելով՝ շարունակում է. «Ֆարսին (պարսկերենը), որով խոսում էր վերին խավը, սկսեց դանդաղորեն փոխարինվել թյուրքերենով:

Նման փոփոխությունը հովանավորվում էր ռուսների կողմից, ովքեր ձգտում էին թուլացնել պարսկական ազդեցությունը Կովկասում»⁶:

Ռուսական տիրապետության դրական ազդեցություններից մեկը կարելի է համարել ռուսական դպրոցներում և վարժարաններում, ինչպես նաև բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում կրթության հնարավորությունը, որի շնորհիվ XIX դ. կեսերին աստիճանաբար սկսեց ձևավորվել մահմեդական մտավորականությունը՝ հաղորդ ռուսական և եվրոպական քաղաքակրթական նվաճումներին: Այս մտավորականությանն անհնագստացնում էր Այսրկովկասի իրենց հավատակիցների լուսավորության հարցը:

Առհասարակ մտավորականությունը (интеллигенция, intellectuals) տվյալ հասարակության կրթված հատվածն է, որը սովորաբար իր վրա է վերցնում նրա շահերն արտահայտելու գործառույթը: Մտավորականության՝ որպես առանձին սոցիալական խմբի գործառույթի վերաբերյալ կան այլ՝ մասնավորեցնող մեկնաբանություններ, օրինակ չեխ հետազոտող Միրոսլավ Հրոխը գտնում է, որ ինտելեկտուալներն ունակ են ազգ ստեղծել, բայց մինչ այդ պետք է ստեղծվեն տվյալ ազգի ձևավորման համար անհրաժեշտ պայմանները: Մինչև էթնիկ կամ ազգային գիտակցության ձևավորումը պետք է առաջանա այն, ինչը պետք է գիտակցել: Այս մոտեցումը, կարծես, առավել համապատասխան է քննարկվող խնդրին, մանավանդ, երբ հաշվի ենք առնում ակադեմիկոս Յ. Բրոմլեյի այն դիպուկ պնդումը, թե մտավորականությունը, սերտ կապ ունենալով այն լեզվի ու մշակույթի հետ, որոնք արտացոլում են էթնիկ կամ ազգային ինքնատիպությունը, և պայքարելով մայրենի լեզվով գրականության զարգացման համար, ստեղծում է ազգային ինքնագիտակցության զարգացման հիմք⁷: Շատ հաճախ մտավորականությունը հակված է բացարձակեցնելու համազգային հետաքրքրությունները: Իր ժամա-

³ Ռուսերեն թարգմանությամբ տե՛ս Бакиханов А., Гюлистан-Ирам, Баку, 1926.

⁴ Бакиханов А., նշվ աշխ., էջ 16:

⁵ Kemal H. Karpat, The politicization of Islam: Reconstructing identity, State, Faith and Community in the late Ottoman state, Oxford university press, 2001, p. 294.

⁶ Նույն տեղում, էջ 295:

⁷ Бромлей Ю. В., Очерки теории этноса, Москва, 1983, с. 195.

նակ ձևավորվող մահմեդական մտավորականության մասին Գրիգոր Արծրունին «Մշակ» թերթում գրում է հետևյալը. «Ամեն ամբոխը անշարժ է, բայց գոն է նրա միջից դուրս են գալիս կրթած մարդիկ մտաւոր և բարոյական առաջնորդներ, աւել կամ պակաս մտավոր ընդունակութիւններով, որք նոր զարկ են տալիս ամբոխի կեանքին»⁸: Մինչդեռ մահմեդական մտավորականությունը առաջացավ ցարական վերահսկողության տակ և ամենայն ռուսականի ներդրման փորձը շատ շուտով խուլ դիմադրության էր արժանանալու, և մահմեդական մտավորականությունը որպես հակակշիռ տեսնում էր ազրեսիվ, ռոմանտիկական ձևավորմամբ ազգայնականությունը, որը դեռևս ներծծված էր չկայացվածությամբ և ենթակայությամբ⁹:

Ուստի նման մտավորականները որպես մահմեդականների առաջընթացի ու զարգացման միջոց դիտում էին գրավոր թյուրքալեզվության առաջացումը և տարածումը, որովհետև զանգվածների համար արաբատար թյուրքերենի յուրացումը մեծ դժվարություն էր պարունակում, իսկ այլ կերպ պատմական տվյալ պահին հնարավոր չէր պատկերացնել հանրայթի ինտելեկտուալ զարգացումը: Ինչպես նշում է Ա. Նալչաջյանը, «Լեզուն էթնոսի կարևորագույն հոգեբանական և մշակութային առանձնահատկությունն է և սերտորեն կապված է նրա հոգեկերտվածքի այնպիսի բաղադրիչների հետ, ինչպիսիք են մտածողությունը, երևակայությունը, ստեղծագործական ընդունակությունները և գործընթացները, աշխարհընկալումը և այլն»¹⁰: Իսկ թյուրքերենով առաջին գործերը Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում գրվեցին միայն XIX դ. II կեսին:

Տեղին նշենք, որ թյուրքալեզու գրականություն՝ ստեղծված Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում, որպես այդպիսին, մինչև XIX դարի կեսը գոյություն չի ունեցել, թեև ադրբեջանա-

կան պատմագրությունը XI-XII դդ. պարսկական գրականության ներկայացուցիչներին հանիրավի համարում է ադրբեջանական միջնադարյան գրականության ներկայացուցիչներ: Այդ նույն գրականության ներկայացուցիչներ են հայտարարվում նաև XIII-XVI դարերի հեղինակներ, ովքեր ստեղծագործել են պարսկերենով և մասամբ միայն թյուրքերեն ոչ կանոնակարգված լեզվով: Որպես թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի վաղ և եզակի դրսևորում կարելի է համարել օղուզական ցեղերի բանահյուսական «Դեդե Քուրքուտ» պատումը, որը հավասարապես իրենցն են համարում ներկայիս Թուրքմենստանում, Թուրքիայում և Ադրբեջանում:

Արևելյան Այսրկովկասում կայուն թյուրքալեզու գրականության սկզբնավորումը սերտորեն կապված է Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի գործունեության հետ, ով համարվում է թյուրքալեզու գրավոր և տպագիր մշակույթի, թյուրքալեզու թատերգության հիմնադիրը: Նրան Կովկասի փոխարքա Վորոնցովը անվանեց «թաթար Մոլիեր», ով օգտագործեց թատերգությունը՝ քննադատելու համար սնահավատությունն ու տգիտությունը¹¹: Ախունդովի ստեղծագործություններից են «Մոլլա Իբրահիմ խալիլ, մոլլա, ալքիմիկոս, փիլիսոփայական քարի տիրակալ», «Լենքորանի խանության վեզիրը», «Արևելյան փաստաբանը», «Ժլատի արկածները», նշանավոր «Խաբված աստղերը» պատմվածքը և այլն: Սրանք Այսրկովկասի թյուրքական խոսվածքով գրված և տպագրված առաջին երկերն են, որոնցում հեղինակն արտահայտում է իրանհանգստանում է անհանգստությունը Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում գրավոր թյուրքալեզու գրականության բացակայության առնչությամբ: Նա գրում է. «Մինչև հիմա՝ մինչև XIX դարի կեսը, «թաթարական ցեղը» չունի սեփական գրականությունը: Հնարավոր չէ գտնել մի գիրք, որն իր բնօրինակ գրված լինի թաթարական ժողովրդական լեզվով: Եթե նույնիսկ գտնվի ինչ-որ բան՝ գրված թաթարերենով, դա որևէ այլ լեզվից

⁸ «Մշակ», № 1, Թիֆլիս, 1875:

⁹ Баберовски Й., Вraga есть везде. Сталинизм на Кавказе, М., 2010, с. 35.

¹⁰ Նալչաջյան Ա., Ազգային ինքնություն, Երևան, 2016, էջ 8:

¹¹ St' u Swietochowski T., Russian Azerbaijan, 1905-1920, Cambridge, 1985, p. 2.

թարգմանություն է՝ պարսկերենին, արաբերենին կամ թուրքերենին հատուկ անբնական և ճոխացված արտահայտություններով»¹²:

Ախունդովի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն գրական ստեղծագործություններով: Նա առաջ էր քաշում առավել գործնական ծրագրեր, օրինակ արաբատառ այբուբենի փոփոխությունը, մանավանդ այն պարագայում, որ այն չէր համապատասխանում թուրքերենի հնչյունական առանձնահատկություններին, չափազանց բարդ էր և դժվարություններ էր առաջացնում սովորելու ընթացքում: Նրա կազմած այբուբենը բաղկացած էր 42 նշանից՝ հիմնված գլխավորապես սլավոնական և լատինական այբուբենների վրա: Այն ներառվել էին 32 ձայնավորներ՝ ի տարբերություն արաբական այբուբենի, որում դրանք բացակայում են: Ախունդովն իր այբուբենն անվանում էր «Մահմեդական այբուբեն», հաճախ օգտագործում էր մահմեդական ազգ հասկացությունը և ավելին, իրեն համարում էր այդ ազգի ներկայացուցիչ¹³: Սա ևս մեկ վառ ապացույց է այն բանի, որ XIX դ. երկրորդ կեսին, երբ դեռ ամբողջապես չէր ձևավորվել թյուրքալեզու գրավոր մշակույթը և տպագրությունը, Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդականները դեռ առաջ չէին գնացել իրենց էթնիկ պատկանելությունը կրոնով որոշարկելու մակարդակից: Նոր այբուբենի ստեղծման իր ծրագրով Ախունդովը դիմել է ե՛լ Օսմանյան Կայսրությանը, ե՛լ Իրանին, ե՛լ ռուսական իշխանություններին, սակայն որևէ կողմից գործնական դրական արդյունքի չի հասել: Անկախ այդ հանգամանքից Ախունդովի գործունեության շնորհիվ պարսկերենը որպես Արևելյան Այսրկովկասի գրական լեզու սկսեց դուրս մղվել կիրառությունից:

Այդուհետև Արևելյան Այսրկովկասի մահմեդականների մամուլի և գրականության լեզուն դարձավ թուրքերենը, ինչը դարձավ ինքնության նույնականացման նոր բաղադրիչ: Առաջ եկավ մահմեդա-

կան մտավորականության որակապես նոր խավ: Ինչպես նրա մասին նշում է նորօրյա հետազոտող Վարդան Գալստյանը, «Եթե Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը իր գործունեության ժամանակահատվածի գերակշիռ մասում միայնակ էր, ապա այս գործիչները միմյանց հետ գտնվում էին անձնական և գրական կապի մեջ: Այսինքն՝ այս ժամանակահատվածում գործ ունենք ոչ թե առանձին-առանձին գործող կրթված անձանց, այլ նույն մտահոգությունն ունեցող անձանց՝ որպես մեկ ամբողջություն հանդես եկող հասարակական երևույթի հետ»¹⁴: Այդ խմբի անդամներն էին թյուրքալեզու թատրոնի և լրագրության հիմնադիր Հասան-բեկ Չարդաբին, թյուրքալեզու գրականության մեջ ողբերգության ժանրի հիմնադիր Նաջաֆ-բեկ Վեգիրովը, խառը՝ ռուս-թաթարական դպրոցների ստեղծմանը նպաստած Սեիդ Ազիմ Շիրվանին, Մուհամմեդ-աղա Շահթախտինսկին և այլք:

Անհրաժեշտ է ընդգծել նաև, որ տպագիր գրականությունը և մամուլը ստեղծում էթնիկ նույնականացման նախադրյալներ: Այս խնդրին իր «Երևակայված հասարակություններ» հայտնի մենագրության մեջ անդրադառնում է անգլիացի տեսաբան Բ. Անդերսոնը՝ գրելով. «...տպագրության լեզուն առաջացնում էր ազգային գիտակցության հիմքեր՝ այն ստեղծում է հաղորդակցական միասնականացված դաշտ»¹⁵: Եվ այդ դաշտում քննարկվող խնդիրներին՝ կապված թե՛ ինքնության որոնումների, թե՛ առհասարակ բնակչության կրթության և լուսավորության հետ, հաղորդակից էին դառնում առավել լայն զանգվածներ: Ժամանակակից գրականության մեջ օգտագործվում է «էթնիկ մամուլ» եզրույթը, որը ենթադրում է այն լրատվամիջոցները, որոնց գլխավոր խնդիրն է կոնկրետ էթնիկ խմբի խնդիրների լուսաբանումը և էթնումշակութային կարիքների բավարարումը¹⁶: Այսպիսի խնդիրներ էին արժարժվում նաև թյուրքալեզու մամու-

¹² Ахундов М. Ф., Избранные философские произведения, Баку, 1953, с. 342.

¹³ Նույն տեղում, էջ 275-276:

¹⁴ Գալստյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 118:

¹⁵ Андерсон Б., Воображаемые сообщества, Москва, 2016, с. 101.

¹⁶ Տե՛ս Գալստյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 133:

լի առաջին օրինակներում¹⁷: Այսպես՝ առաջին թյուրքալեզու պարբերականը՝ «Էքինջին» (اكنچي, Əkinçi) սկսեց լույս տեսնել 1875 թվականից: Իրադարձություն, որը Թադեուշ Սվետոխովսկին բնութագրում է որպես մի իրադարձությունը, որը «...մի օր կընդունվի որպես թուրքերի [նկատի ունի Այսրկովկասի մահմեդականներին – Ա. Հ.] ազգային գիտակցության զարգացման մեկնակետ»¹⁸: Թերթը հիմնադրեց Հասան-բեկ Ջարդաբին: Հրատարակման լեզուն մոտ էր ժողովրդական լեզվին, որը, հասանելի լինելով համեմատաբար լայն զանգվածի, ապահովելու էր պահանջարկ: Թերթը ենթարկվում էր խիստ գրաքննության, ուստի դրա գլխավոր նպատակն էր մահմեդականների շրջանում կրթության քարոզը: Ջարդաբին գաղափարապես մոտ էր կանգնած ռուսական նարոդնիկականությանը, որի սկզբունքներին նա ծանոթացելիադրողակցվել էր Մոսկվայի համալսարանում ուսանելու տարիներին: Թերթը լույս տեսավ 2 տարի և փակվեց 1877 թ.՝ ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին, հավանաբար, հենց պատերազմի պատճառով:

«Էքինջիի» արգելումից հետո հրատարակված մյուս թյուրքալեզու պարբերականը՝ «Հիյան» էր («Ziya»), որը լույս տեսավ Թիֆլիսում 1879 թ. մինչև 1884 թ.: Հիմնադիրներն էին եղբայրներ Հաջի Սեիդը և Ջելալ Ունսիզադեն : 1880 թ. տարի թերթը վերանվանվել է «Հիյա Բաֆքայե» («Ziyayi-Qafqaziyye»- Կովկասի լույս): Սակայն եղբայրների միջև գոյություն ունեինգած գաղափարական հակասություններ, որոնց պատճառով 1883 թ. հիմնադրում էր «Բեշքյուլ» («Kəşkül») պարբերականը (հրատարակվում է մինչև 1891 թ.): Երկու թերթերն էլ գրաքննվում էին: Դրանց հրատարակումը խնդրահարույց չէր մինչ այն պահը, երբ դրանցում լույս չտեսան Այսրկովկասի էթնիկ հանրույթի ինքնությանը վերաբերվող հոդվածներ: Այսպիսի հոդվածների տպագրումը դարձավ «Բեշքյուլ» թերթի փակման պատճառ: 1890

թ. հրապարակված՝ «Անգրագետ լինել նշանակում է ապրել փակ աչքերով» վերնագրով հոդվածում առաջին անգամ ազգությունը կրոնով որոշարկելը համարվեց ժամանակավրեպ, իսկ «թաթար» անվանումը՝ սխալ:

Թերթում 1891 թ. լույս տեսած 22-րդ հոդվածում, արվում է հետևյալ հարցադրումը.

«- Բո լեզուն թուրքերենն է, ուրեմն դու թո՞ւրք ես:

- Ես թուրք եմ, բայց բիջանցի թուրք»¹⁹ (Բիջան ասելով նկատի ունի Արաքսից հյուսիս ընկած շրջանը):

Թ. Սվետոխովսկին ինքնության տեղայնացումը դիտարկում է որպես «թրքություն՝ խառնված ադրբեջանական ինքնությանը»²⁰: Սակայն նա սխալվում է իր մեկնաբանության մեջ այն առումով, որ «ադրբեջանական» կոչվո ինքնությունը գոյություն չուներ, իսկ առանց միասնական էթնանվան որոշակի էթնոհամախմբումը միայն առաջին քայլերն էր անումգտնվում էր պասիվ ձևավորման ճանապարհին: Թվարկված երեք տպագիր օրգանների հիմնական նպատակն է եղել թյուրքալեզու մահմեդականների շրջանում տարածել կրթվելու, զարգանալու գաղափարը²¹:

Այս պարբերականներում լույս տեսած հրապարակումներից են սկիզբ առնում ինքնության որոնումները և ինքնանվան փնտրտուքը: Ա. Նալաջյանն իրավացիորեն նկատում է. «Էթնոսի ինքնագիտակցման և ինքնանվան կապը շատ էական է նաև այն պատճառով, որ էթնիկական ինքնագիտակցությունն ու էթնոսի լեզուն փոխկապակցված են»²²:

Այսպիսով՝ գրավոր թյուրքալեզուության տարածումը առաջացարեց էթնիկ նույնականացման ևս մեկ կարևոր հղացք՝ լեզուն: Ջարդաբին առանձնացնում է երկու հիմքեր, որոնց վրա հենվում է ազգը՝

¹⁹ Նույն տեղում էջ 32:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Գալստյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 148:

²² Նալաջյան Ա., Էթնիկական հոգեբանություն, Երևան, 2001, էջ 67:

¹⁷ Aşırılı Akif, Azərbaycan mətbuatı tarixi: 1875-1920, Bakı, 2009, s. 37-38.

¹⁸ Swietochowski T., նշվ. աշխ., էջ 28:

լեզու և կրոն: Այս երկու հիմքերով երկրամասի մահմեդականությունը տարբերվում էր ոչ միայն քրիստոնյա հայերից և վրացիներից, այլև Ռուսաստանում ապրող այլալեզու մահմեդականներից:

Մինչև XIX դարավերջ նոր թերթեր տպագրվեցին: 1899թ. Նարիման Նարիմանովը դիմեց Ներքին գործերի մինիստրություն՝ «Նոր լուրեր» (Тәзә xəbərlər) թերթի հրատարակման թույլտվություն ստանալու: Նա իր դիմումի մեջ դժգոհում է, որ Ռուսական կայսրությունում հրատարակվում են 19 հայկական և վրացական թերթեր, իսկ 2 մլն կովկասյան մահմեդականները պետք է տեղեկատվություն ստանան այլ լեզվով²³: Նարիմանովի համոզմամբ սեփական լեզվով թերթերի բացակայությունը բարդացնում է իշխանությունների հետ հարաբերությունները և սեպ խրոմ ռուսական վարչակարգի և տեղի բնակչության միջև: Տեղական մամուլի բացակայության արդյունքում տարածվում են թուրքական, պարսկական և անգամ հնդկական հրատարակություններ, և միայն սեփական լեզվով լուսավորության տարածումը հեռու կպահի պարսկական թերթերի «մոլեռանդ» գաղափարներից: Չնայած ջանքերին՝ թերթի հրատարակման թույլտվություն չորվեց: Միայն 1903թ. Մուհամմեդ-աղա Շահթախտինսկուն հաջողվեց հրատարակել «Ռուսական Արևելք» (Şərq-i rus) թերթը: 1905-1907թթ. որոշակի ազատականացումից հետո տեղական խոսվածքով լույս տեսան շուրջ 20 պարբերականներ, որոնցից առավել լայն տարածում ունեին «Կյանք» («Həyat»), «Բարեգործություն» («Fuzat»), «Մոլլա Նասրեդդին» («Molla Nəsrəddin» «ملانصر الدین») թերթերը:

Վերոշարադրյալը Արևելյան Այսրկովկասի շիա մահմեդականների էթնոլեզվական ինքնության ձևավորման սկիզբն էր, ինչը հնարավոր դարձավ շնորհիվ ապապարսկականացման²⁴: Ի դեպ, նման

²³ Баберовски Й., նշվ. աշխ., էջ 51:

²⁴ Հմմտ. Варганян Т., Азербайджанцы. История одного незавершенного этнопроекта, Москва, 2002, с. 32.

գործելաճը ամենևին նորություն չէր ցարական իշխանությունների համար: Ռուսները կրկնեցին կայսրության այլ շրջաններում կիրառված քաղաքականությունը. լիտվացիները, օրինակ, հաճախակի քաջալերվում էին՝ լեհերից իրենց առանձնացնելիս, ինչպես և լատվիացիները՝ գերմանացիներից և ֆինները՝ շվեդներից առանձնացնելիս²⁵:

Այսպիսով, երկրամասի մահմեդականության շրջանում էթնիկ համախմբման նախադրյալների առաջացման գործընթացի ուսումնասիրությունը հստակ ցույց տվեց, որ որպես ինքնության հիմք նախապես հանդես էր գալիս մահմեդական կրոնը, որին ավելացավ գրավոր թուրքալեզվությունը՝ շնորհիվ մտավորականության գործունեության: Երկրամասի մահմեդականությունը գիտկցում էր իր պատկանելությունը նախ կրոնական համայնքին, ապա թուրքական աշխարհին, սակայն բաց էր մնում ինքնության տեղայնացումը: Այս ամենն արտահայտվում էր «մահմեդական», «թաթար», «կովկասյան թաթար», «թուրք» բնորոշիչների անհստակության մեջ:

АНУШ АРУТЮНЯН

*аспирант Института востоковедения НАН РА,
научный сотрудник и хранитель фондов Музея истории
Армении
anushharutyunyan97@mail.ru*

ПРОЦЕСС ЭТНО-КОНСОЛИДАЦИИ МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА НА ОСНОВЕ ПИСЬМЕННОЙ ТЮРКОЯЗЫЧНОСТИ

Ключевые слова: Восточное Закавказье, русское правление, интеллигенция, Мирза Фатали Ахундов, «Экинджи», «Кешкиюл», «Зия».

²⁵ Śli'u Swetochowski T., նշվ. աշխ., 26:

В статье рассматривается вопрос об укоренении тюркоязычной письменности, как одного из предпосылок этнической консолидации среди мусульман Восточного Закавказья во второй половине XIX в.

В XIX веке Русское владычество в Восточном Закавказье стало большим стимулом для этнической консолидации тюркоязычных мусульман, которые цивилизационно были связаны с персидской действительностью, но географически отделено от него, и могли бы стать угрозой для устойчивости русского владычества. Российские власти на Кавказе предприняли определенные шаги, один из которых – исключение господствующего персидского языка и укоренение тюркской письменности. Благодаря новообразованных смешанных школ и возможности учиться в российских университетах сформировалась мусульманская интеллигенция: Мирза Фатали Ахундов, Гасанбек Зардаби, Наджаф-бек Везиров, Сеид Азим Ширвани, Сеид и Джалал Унсизаде и др. Вследствие этого начался важный этап культурной трансформации, который в основном выражался в работах недавно сформировавшейся мусульманской интеллигенции. С 70-х годов XX века по инициативе представителей этой интеллигенции издавались первые тюркоязычные газеты: «Экинчи», «Зия». «Кешкюль», в статьях которых мусульманская интеллигенция публиковала свои идеи о поисках идентичности своих соплеменников. Последнее имело большое значение в создании единой коммуникационной среды как почва для определения идентичности населения.

ANUSH HARUTYUNYAN

PhD student at the Institute of Oriental Studies of the NAS of the RA,

Researcher at the History Museum of Armenia

anushharutyunyan97@mail.ru

THE PROCESS OF ETHNO-CONSOLIDATION AMONG THE MUSLIMS OF EASTERN TRANSCAUCASIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY ON THE BASIS OF WRITTEN TURKIC LANGUAGE

Keywords: *Eastern Transcaucasia, Russian rule, intelligentsia, Mirza Fatali Akhundov, "Ekindzhi", "Keshkul", "Ziya".*

The article deals with the issue of the rooting of the Turkic language writing as one of the prerequisites for ethnic consolidation among the Muslims of Eastern Transcaucasia in the second half of the 19th century. In the 19th century, Russian rule in Eastern Transcaucasia became a great stimulus for the ethnic consolidation of Turkic-speaking Muslims, who were civilizationally connected with Persian reality, geographically separated from it, and could threaten the stability of Russian rule. The Russian authorities in the Caucasus have taken certain steps, one of which is the exclusion of the dominant Persian language and the rooting of Turkic writing. Due to the newly formed mixed schools and the opportunity to study at Russian universities, a Muslim intelligentsia was formed: Mirza Fatali Akhundov, Hasan bey Zardabi, Najaf bey Vezirov, Seyid Azim Shirvani, Seyid, and Jalal Unsizade, and others. As a result, an important stage of cultural transformation began, which was mainly expressed in the works of the newly formed Muslim intelligentsia. Since the 70s of the XX century, on the initiative of the representatives of this intelligentsia, the first Turkic-language newspapers were published: "Ekinchi", "Ziya", "Keshkul", in the articles of which the Muslim intelligentsia published their ideas about the search for the identity of their fellow tribesmen. The latter was of great importance in creating a unified communication environment as a basis for determining the identity of the population.

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄՈՒՀԱԶԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

(19-ՐԴ Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ - 20-ՐԴ Դ. ՍԿԻԶԲ)

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, Ռուսական կայսրություն, Աջարիա, Բեռլինի կոնֆերանս, «Մեծ գաղթ», «Վրաց մուհաջիրներ», Չվենեբուրի, «Գյուրջիսպանի բանակ»

Թուրքիայի վրացական համայնքը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջինը՝ տեղաբնիկ վրացիներ, ովքեր նվաճվել էին Օսմանյան կայսրության կողմից և ապրում էին հայրենական հողերում: Երկրորդը՝ վրաց մուհաջիրներ (մուհաջիր՝ արաբ. թարգմ.՝ գաղթական) և նրանց ժառանգները, ովքեր 19-րդ դարի 30-70-ական թթ. և 20-րդ դ. 20-ական թթ. վերաբնակեցվեցին Օսմանյան կայսրության նահանգներում: Ավելին՝ 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին սկսվեց իսլամացած վրացիների մի մասի՝ վրացի մուհաջիրների գաղթը, որը համարվում է վրաց պատմության ամենածանր էջերից մեկը՝ հիշատակվելով որպես «Սև տարիներ» կամ «Մեծ գաղթ»: Մինչ վերջիններիս գաղթին անդրադառնալը, նախ փորձենք որոշակի բացատրություն տալ «Վրացի մուհաջիր» (վրաց. «-Քարթվելի Մուհաջիրի») տերմինի վերաբերյալ: Այն վրացերենի և ընդհանրապես վրաց պատմագրության մեջ մուտք գործեց 19-րդ դ. վերջին քառորդում՝ ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Օսմանյան կայսրություն գաղթած մուսուլման վրացիներին տարբերակելու նպատակով: Վրաց ազգի այդ հատվածը իր հերթին սկսեց ի-

րեն անվանել Չվենեբուրի (վրաց. թարգմ.՝ «Մերոնք», «Մեզնից»)՝ այդ կերպ պատնեշվելով թե՛ մուսուլման վրացիների մյուս հատվածից և թե՛ քրիստոնյա իր եղբայրներից: Չվենեբուրիների գաղթի (վրաց.՝ մուհաջիրորբա) պատմությունը բավական խճճված է և միաժամանակ զուգահեռվում է կովկասյան այլ մուսուլմանների՝ չերքեզների, դաղստանցիների, ադըղների գաղթին:

Ըստ թուրք պատմաբան Գյուլի՝ թուրք-վրացական հարաբերությունները սկսվում են 1578 թվականին, երբ հարավ-արևմտյան Վրաստանը միացվում է Օսմանյան կայսրությանը¹: Դա այն ժամանակ էր, երբ վրացիները սկսում են իսլամ ընդունել: Վերջինիս գնահատմամբ՝ այդ տարիքիվը ընդունված է համարել որպես Թուրքիայի վրացական համայնքի պատմության սկիզբը²: Սակայն պատմաբան Պ. Մագնարելլան պնդում է, որ հարաբերությունները Վրաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև սկսվել են 1461 թվականին, երբ օսմանները գրավում են Տրապիզոնը: Միաժամանակ նա հիշեցնում է, որ գաղթականները Վրաստանից Անատոլիա են եկել 19-րդ դ., ինչն էլ նպաստել է այդ կապերի զարգացմանը³: Նրա գնահատմամբ «հայտնի է, որ որոշ կովկասյան ընտանիքներ կամավոր կերպով տեղափոխվել են Անատոլիա 1850-ական թթ. առաջին կեսին: Պարտադրված ներգաղթը շարունակվեց երեք տարբեր շրջաններով՝ 1862-1865 թթ., 1877-1878թթ. և 1890-1908 թթ.»⁴: Ինչ վերաբերում է ներգաղթին, ապա այն հասել է իր գագաթնակետին 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով: Ավելին՝ այս գործընթացը շարունակվել է մինչև 1920-ական թթ., ինչը պայմանավորված էր Ռուսաստանի քաղաքականությամբ:

¹ Gül M., Türk-Gürcü ilişkileri ve Türkiye Gürcüleri, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi 2009, Cilt 11, sayı 1, s. 78. http://www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis_dergiler/2009_1/2009-I-M-6.pdf

² Նույն տեղում:

³ Magnarella Paul J., The Peasant Venture: Tradition, Migration and Change among Georgian Peasants in Turkey. Schenkman Publishing Company: Cambridge, 1979, p. 47.

⁴ Նույն տեղում, էջ 48:

Նախ նկատենք, որ գաղթի գործընթացը սկիզբ է առել դեռևս 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, որը սակայն էական ծավալներ չի ընդգրկել: Այս երևույթը լայն մասշտաբներ է ընդունել մասնավորապես 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական հերթական պատերազմից հետո, երբ Բեռլինի կոնֆերանսի որոշմամբ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած նախկին օսմանահպատակ տարածքների՝ Չոբուքսուի, Բաթումիի, Կարսի, Արդահանի, Արդվինի, Արդանուչի, Բորչկայի, Շավշաթի և Քեմալփաշայի բնակիչներին, այդ թվում և մուսուլման վրացիներին իրավունք տրվեց կամ ընդունել ռուսական տիրապետությունը, կամ տեղափոխվել Օսմանյան կայսրություն: Սա ամբողջացվեց 1879 թ. հունվարի 27-ին Ստամբուլում Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև կնքված պայմանագրով, համաձայն որի 1879 թ. փետրվարի 3-ից 1882 թ. փետրավարի 3-ը ընկած ժամանակահատվածը հայտարարվում էր գաղթի իրականացման շրջան: Հաշվի առնելով գաղթականների մեծ հոսքը՝ նշյալ վերջնաժամկետը երկարացվեց մինչև 1884 թվականը: Սակայն այս գործընթացը շարունակվեց հետագա տարիներին:

Գիտական գրականության մեջ 1877-1878 թվականների մուհաջիրությունը երկու տարբեր փուլերով է ներկայացված:

Առաջին շրջանը ներառում է պատերազմի սկզբնական ժամանակաշրջանից մինչև 1878 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսները, երբ ավարտվեց ռուսական բանակի կողմից հարավ-արևմտյան Վրաստանի նվաճումը, և նրա ամբողջ տարածքում հաստատվեց ռուսական վարչակազմ: Մուհաջիրության վերաբերյալ գոյություն ունեցող վերլուծական աշխատություններում նշվում է, որ գործընթացի հիմնական գործոններն են՝ Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի կողմից իրականացվող պաշտոնական քաղաքականությունը, և երկրորդն էլ իշխանությունները փորձեցին տեղահանել այս մեծ տարածքի բնակչությանը և որքան հնարավոր է շատ, այն էլ մեծ թվաքանակով:

կով: Թուրք հեղինակն էլ նշում է, որ վրաց մուհաջիրներով հետադարձված էր Աբդուլ Համիդ II, որովհետև նա վստահ էր, որ նրանք իսլամի հավատացյալներ են և կարող են կարգավորել Անատոլիայում ժողովրդագրական իրավիճակը⁵: Օսմանյան իշխանությունները մտադիր էին դա անել, առաջին հերթին մեծ տարածքներ լրացնելու համար, Փոքր Ասիայի հյուսիսում, Սև ծովի և Էգեյան ծովի արևմտյան ափին, որոնք դեռևս քիչ էին բնակեցված:

Երկրորդն էլ, բնակությամբ նրանք կստանային մշակութային ժառանգություն, որը կբարձրացներ նրանց բնակության համար հատկացված տարածաշրջանի տնտեսական վերականգնման աճը և տեղի բնակչության մշակութային խթանումը: Դա բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ վրաց մուհաջիրները բնակվում էին միասին կամ քույրների կողքին⁶:

Երրորդն էլ Ռուսաստանի դեմ հետագա պատերազմում Օսմանյան կայսրությունը կունենա ավելի հոսալի բանակ, որի մարտունակությունը զգալիորեն ավելի բարձր կլինի:

Այսիսով, Օսմանյան կայսրությունը ստեղծում է «Գուրջիստանի բանակը», որի ռազմիկները կովել են իշխանության կողմից 10 տարով⁷:

Գիտական գրականության մեջ մուհաջիրության հիմնական պատճառներից մեկը նշվում է կրոնական մոլեռանդությունը: Սակայն, ըստ Գր. Օրբելիանիի, Ի. Ճավճավաճեի, Ս. Մեսխիի, Ն. Նիկոլաճեի, Գ. Ծերեթելիի՝ մուհաջիրության հիմնական պատճառներն են կյանքի անտանելի պայմանները և իշխող շրջանակների վերաբերմունքը տեղական բնակչության նկատմամբ: Նրանց կարծիքով, այս գործում կրոնական մոլեռանդությունն ավելի փոքր դեր է խաղում:

⁵ Demirel Demier. Atatürk Üniversitesinde Turkiyat Arastirmalari Enstitüsü Dergisi <http://www.turkiyatjournal.com/SonSayi.aspx>.

⁶ Տաթևուհի-Վահագնուհի Սարգսյան, «Մուհաջիրությունը 1877-1878 թվականներին», Երևան, 2008, էջ 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

⁷ Գր. Օրբելիանի, 1878, № 59

Այս հարցում հետաքրքիր է՝ Գր. Օրբելիանիի նամակը ուղղված Սվյատոպոլկ-Միրսկիին, որը եղել է կովկասյան բանակի հրամանատարի տեղակալը. «Աջարիայից և Կարսից շարունակվում է արտագաղթը դեպի Օսմանյան կայսրություն: Ինչպե՞ս վերագրենք այլ կրոն դավանողների փախուստը Ռուսաստանի տիրապետությունից»⁸:

Գր. Օրբելիանին նշում է, որ կրոնական մոլեռանդությունը որոշակի նշանակություն ունի, որի հիմնական պատճառը կյանքի կենսապայմաններն են: Այդ առիթով նա գրել է. «Որտեղ կառավարումը լավ է, այնտեղ մարդկանց բարեկեցությունը լավ է, և իշխանության դեմ մոլեռանդությունը տեսանելի չէ: Մարդն ինչ կրոնի էլ՝ որ պատկանի, առաջին հերթին փնտրում է հանգիստ, խաղաղ կյանք և ենթարկվում է արդար օրենքներին, ինչ լեզվով էլ՝ որ դրանք գրված լինեն»⁹:

Իր. Բարամիժի գնահատմամբ էլ. «Սկզբնական շրջանում կրոնական գործոնի բացառելը իսկապես անհնար է: Քանի որ, ընդհանրապես մոխաջիրությունը կրոնական հանդուրժողականության հողի վրա տեղի ունեցած գործընթաց չէր: Թեև Օսմանյան կայսրությունում մուսուլմանները հաստատվեցին քրիստոնյաների կողքին»¹⁰:

Բացի այդ ակնհայտ էր, որ Աջարիայում ռուսական իշխանությունների գործունեությունը հիմնված էր հեռահար քաղաքականության վրա: Դա է վկայում Սվյատոպոլկ-Միրսկիի զեկուցագիրը, որում ասվում է. «Բաթումի տարածաշրջանի ձեռքբերմամբ՝ Ռուսաստանը բնական հենարան ստացավ կովկասյան սահմանների ամենավտանգավոր անկյունում: Որտեղ ապրում են կովոլ և անհնազանդ բնակիչներ, ովքեր Թուրքիային կապված են կրոնով: Այդ իսկ պատճառով այն վտանգավոր տարր է բանտի ներսում, և անհնար է մնալ

⁸ Զարամիժ Կ., საადგილმამულო ურთიერთობათა ისტორიიდან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში (XIX ს-ი), 2013

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

այս տեղ: Պետք է խուսափենք տեղաբնիկ բնակչությունից»¹¹: Նա հստակորեն պահանջում է վերաբնակեցնել այդ մարկանց:

Ռուսական իշխանությունները Աջարիան, ի տարբերություն Վրաստանի այլ շրջանների (Գուրիա, Սամեգրելո և ուրիշներ) չընդգրկեցին Քուֆախի նահանգի կազմում, այլ որպես առանձին շրջան, այն ուղղակիորեն ենթարկվեց Կովկասի փոխարքայությանը: Ակնհայտ է, որ նման քաղաքականության նպատակն այն էր, որ թույլ չտան Վրաստանին ձևավորել միասնական տնտեսական և քաղաքական համակարգ: Վերոնշյալ քաղաքականությունը հասել է իր արդյունքին: Աջարիայում ռուսական վարչակազմի հաստատման արդյունքում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը դարձավ Աջարիայի բնակիչների վերաբնակեցման պատճառներից մեկը:

Վերաբնակեցման գործընթացի արագացման, և միաժամանակ աքսորյալների թվի աճի հիմնական պատճառներից մեկը սոցիալ-տնտեսական իրավիճակն է: Արդեն անելանելի իրավիճակում հայտնված բնակչությունը պարտադրված հարկ էր վճարում նոր իշխանություններին: Եվ դա տեղի էր ունենում այն ժամանակ, երբ օսմանյան իշխանությունները տեղափոխելով Աջարիայի բնակիչներին խոստանում էին վճարել տարբեր ծառայությունների համար: Նոր կառավարությունը պատերազմի ավարտից հետո սկսեց փոխել հարկային համակարգը և առևտրի դիմաց սահմանեց նոր հարկեր եկամուտը բարձրացնելու համար: Օրինակ՝ Կարսում և Բաթումում ներմուծվել է նոր հարկային համակարգ կապված ալկոհոլի, աղի և ծխախոտի օգտագործման հետ: Նույնիսկ ռուսական կառավարությունը փոխեց ճորոխ գետում նավարկության համար հաստատված արժեքները: Բնակչության կողմից հավաքագրված գումարն օգտագործվում էր, այստեղ բնակություն հաստատած ռուս և գերմանացի գաղութատերերի կյանքը կազմակերպելու համար, քանի որ նրանք

¹¹ Թեղբուլուց Մ., აჭარის წარსულიდან (მუჰაჯირობა 1878-1882 წწ) თბილისი, 1964.

ապրում էին այնտեղ, որտեղ ապրում էին մուսուլմանները: Պետք է միաժամանակ նշել, որ հարկերը հավաքելու ժամանակ իշխանությանը ամենադաժան մեթոդներն էին կիրառում: Այսպիսով հարկային համակարգի և այլ պայմանների ծանրացման արդյունքում հարավ-արևմտյան Վրաստանի բնակչության մեծ մասը թողնելով իրենց բնակավայրերը, տեղափոխվում և բնակություն են հաստատում Անատոլիայի կենտրոնական նահանգներում:

Գաղթական վրացիները սկսեցին հիմնականում բնակություն հաստատել Գիրեսունում, Օրդուում, Սամսունում, Թոքատում, Ամասիայում, Սինոպում, Բուրսում, Սաքարիայում, Քոջաէլիում, Յալովայում, Բուրսայում, Բալըքեսիրում, Ջանիքում և այլն: Ընդհանրապես ընդունված է, որ վրաց մուսաջիրների բնակավայրերը հիմնականում Թուրքիայի սևծովյան և Մարմարա ծովի շրջաններում են: Շուրջ 280 գյուղ գտնվում է սևծովյան շրջանում, իսկ 140 գյուղ՝ Մարմարա ծովի շրջանում¹²: Հատկանշական է ամերիկացի գիտնական Է. Փ. Ալֆորդի կողմից հրատարակված XX դարի 50-ական թթ. վրացական գյուղերի ցանկը, որտեղ ուսումնասիրվել է Թուրքիայի էթնիկ խմբերը: Հեղինակը նշում է, որ վրացական գյուղերը միատար չեն, այնտեղ ապրում են նաև այլ ազգեր, ինչպես օրինակ՝ արխազներ, չերքեզներ, թուրքեր և այլք¹³:

Թուրքիայի սևծովյան շրջանում վրաց մուսաջիրների կողմից բնակեցված շրջաններն են.

1. Ամասիայի նահանգ - 11 վրացական գյուղ գտնվում են կենտրոնական, Սոլուովաի և Տաշովաի շրջաններում:

2. Դյուզքեի նահանգ - 23 վրացական գյուղ գտնվում են կենտրոնական, Աքչակոջայի, Գիոյաքայի և Չիլիմլիի շրջաններում:

3. Գիրեսունի նահանգ - 20 գյուղ գտնվում են կենտրոնական, Դերեիլի և Քեշակիի շրջաններում:

4. Օրդուի նահանգ - 129 վրացական գյուղ գտնվում են Ունյեի, Ֆացայի, Քումրուի, Փերշեմբեի, Գյուլյուի, Օրդուի կենտրոնական, Ուլուբեի, Գուրգենթեի, Քորգանիի, Չաիբաշիի, Աքքուշի, Իքիզեի և Քաբադուզիի շրջաններում:

5. Սամսունի նահանգ - 37 վրացական գյուղ գտնվում են Սալիպազարի, Չարշամբայի, Թերմեի, Լադիքի, Բաֆրայի և Վեզիրքյուփուի շրջաններում:

6. Սինոպի նահանգ - 40 վրացական գյուղ գտնվում են Սինոպի կենտրոնական, Էրֆելեքեի, Գերգեի, Աքունջիքի և Թուրքեի շրջաններում:

7. Ռիզեի նահանգ - 2 վրացական գյուղ Փազարիի շրջանում՝ Համիդիե-Քոբուլթեին և Չարքվին:

8. Թոկլաթի նահանգ - 18 վրացական գյուղ գտնվում են Նիքսարիի, Էրբայի, Թուրիալի և կենտրոնական շրջաններում:

9. Քասթամունուի նահանգ - 1 գյուղ, Չաթալգեյթիի շրջանում՝ Համիդիեն¹⁴:

Թուրքիայում ապրող վրացիների թվաքանակի վերաբերյալ հստակ տվյալներ չեն պահպանվել: Տարբեր հեղինակների մոտ հանդիպում ենք տարբեր թվերի: Պետք է նշել, որ մուսաջիրների թիվը դժվար է որոշել, ինչն իր հերթին պայմանավորված է մի շարք օբյեկտիվ պատճառներով: Առավել արժանահավատ են Օ. Օզելի՝ օսմանյան և ռուսական աղբյուրների վրա հիմնված հաշվարկները, համաձայն որի հետպատերազմյան առաջին տարիներին մուսաջիր վրացիների թիվը հասել է մոտավորապես 200-300 հազարի¹⁵: Չուրուքսուլու Ալի Փաշան, որն անձամբ կազմակերպել է մուսուլման վրացիների գերակշիռ մասի տեղափոխումն ու վերաբնակեցումը Օսմանյան կայսրությունում, նշում է, որ 1882 թ. մուսաջիր վրացիներ

¹⁴ Քոնարաձե մ., ქართული ენის გეოგრაფია თურქეთში (მარმარილოს ზღვის რეგიონი), ბათუმი, 2016, გვ. 289.

¹⁵ Özel O., Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notları, Kebikeç / 16, 2003, s. 103.

¹² Andrews Peter Alford, "Ethnic groups in the Republic of Turkey", 1989, p.98-106.

¹³ Նույն տեղում:

թ. փետրվարի 3-ից 1882 թ. փետրվարի 3-ը ընկած ժամանակահատվածը հայտարարվում էր գաղթի իրականացման շրջան: Հաշվի առնելով գաղթականների մեծ հոսքը՝ նշյալ վերջնաժամկետը երկարացվեց մինչև 1884 թվականը: Պետք է նշել, որ նշված ժամանակաշրջանում ներկայիս Աջարիայի ինքնավար հանրապետությունից դեպի Օսմանյան կայսրություն գաղթել է մոտ 25 000 մարդ²⁶: Այսպես կոչված «մեծ գաղթի» ժամանակ, շատ վրացական գյուղեր դատարկվեցին և ամայացան:

2012 թվականին Թուրքիայի սևծովյան շրջանում կատարվող ուսումնասիրությունների ժամանակ թուրքագետ Ջ. Շաշիկաձեի կողմից ձեռք է բերվել մի փաստաթուղթ (այն թվագրված չէ), որը կազմվել էր Օսմանյան կայսրության պետական պաշտոնյաների կողմից: Փաստաթղթում մանրամասն նկարագրվում է նշված տարիներին իրականացվող վրաց մուհաջիրների բնակեցման գործընթացը Թուրքիայի սևծովյան շրջանում: Այն ներառում է տարբեր շրջաններ, որոնցում ներկայացված են հետաքրքիր վիճակագրական տվյալներ մուհաջիրների մասին: Փաստաթղթում պահպանվել են տեղեկություններ 19-րդ դարի վերջին Օսմանյան կայսրությունում կառավարող սուլթաններ՝ Աբդուլ Ազիզի (1861-1876թթ) և Աբդուլ Համիդ II ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Փաստաթղթում բացի վրացիներից, տվյալներ կան նաև չերքեզների, արխազների, Ղրիմի և Դաղստանի մուհաջիրների մասին:

Փաստաթղթում մանրամասն նկարագրվում է, թե որ շրջանից որ քաղաք կամ գյուղ քանի մարդ է տեղափոխվել (ըստ սեռի): Այս փաստաթուղթը թվագրված չէ, սակայն ենթադրում ենք, որ այն վերաբերում է 19-րդ դ. երկրորդ կեսին²⁷:

²⁶ Putkaradze Տ., Türkiyedeki Gürcü köylerinde Alan Çalışmasının sonuçları, Mamuli, İstanbul, Mayıs, 1998, sayı 5.

²⁷ Ստամբուլի խորհրդային շրջանների արխիվներում պահվող Մեծ վեկիրների ֆոնդում 291//1 (թվագրված չէ): Մանրամասն տե՛ս Մաժիզաձե Զ., չարտջվելա մշխաչիրոճա տւրքժեոտի Մաճի Ֆլջոսի ռեցիոնՄի, Յաոլմի Մոտա ռլստաճելոսի

Նախկին բնակավայր	Վերաբնակեցման վայր	Թվաքանակ
Բաթումիի սանջակ	Աջքաաբաղ (Տրապիզոնի նահանգ)	160 մարդ (83 կին և 77 տղամարդ)
Քորուլեթի	Գորելե (Տրապիզոնի նահանգ)	43 մարդ (15 կին և 28 տղամարդ)
Քորուլեթի	Շառլի (Տրապիզոնի նահանգ)	18 մարդ (10 կին և 8 տղամարդ)
Քորուլեթի	Սյուրմենե (Տրապիզոնի նահանգ)	37 մարդ (19 կին և 18 տղամարդ)
Բաթումի	Խոփա (Տրապիզոնի նահանգ)	11 մարդ (6 կին և 5 տղամարդ)
Բաթումի	Ալանոս (Սամսունի նահանգ)	13 մարդ (5 կին և 8 տղամարդ)
Բաթումի	Քեսթանեփինար (Սամսունի նահանգ)	414 մարդ (201 կին և 213 տղամարդ)
Բաթումի	Այազմա (Սամսունի նահանգ)	65 մարդ (33 կին և 32 տղամարդ)
Բաթումի	Բերեքեթ (Սամսունի նահանգ)	17 մարդ (8 կին և 9 տղամարդ)

Ըստ վիճակագրական տվյալների, մեծ թվով վրաց մուհաջիրներ վերաբնակեցվել են սևծովյան շրջանում՝ ներկայիս Օրդուի նահանգի Ունիեի և Ֆացայի շրջաններում: Փաստաթղթում նշվում է, որ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Աջարիայի տարածքից դեպի Թուրքիայի սևծովյան շրջան է տեղափոխվել մոտ 22 000 մարդ²⁸: Հնարավոր է, որ այս ցուցանիշը չի արտացոլում Թուրքիայի սևծովյան շրջանում բնակվող մուհաջիրների ճշգրիտ թվաքանակը, քանի որ կարճ ժամանակ անց նշված բնակչության մեծ մասը տեղափոխվեց դեպի արևմուտք՝ Մարմարա ծովի շրջան: Մուհաջիրների վերաբնակեցում փոքր խմբերով շարունակվեց նաև 20-րդ դա-

საბელმწიფო უნივერსიტეტის ქართველოლოგიის ინსტიტუტის კრებული, VII, ბათუმი, 2013, გვ. 143.

²⁸ Նույն տեղում:

րի 40-ական թվականներին: Պետք է նշել, որ լինում էին ժամանակներ՝ երբ տարբեր պատճառներով պայմանավորված բնակիչներ չէին կարողանում հարմարվել նոր միջավայրին և վեռադառնում էին իրենց հայրենիք:

Այսպիսով՝ հիմնվելով ուսումնասիրությունների վրա կարող ենք արձանագրել, որ Թուրքիայի վրացական համայնքը բաժանվում է երկու խմբի: Եթե առաջին փուլում, վրացիները Թուրքիայում են հաստատվել Օսմանյան կայսրության իրականացրած քաղաքականության արդյունքում, ապա երկրորդ փուլում Ռուսական կայսրության իրականացրած քաղաքականությունը նպաստեց վրացիների գաղթին դեպի Թուրքիա: Պետք է նշել, որ ռուսական կառավարության վարած քաղաքականությունը համընկնում էր Օսմանյան կայսրության շահերին: Մասնավորապես, վրաց մուհաջիրների բնակեցմամբ, Օսմանյան կայսրությունը նպատակ ուներ լուծել մի քանի կարևոր խնդիրներ՝ ամայի տարածքների վերաբնակեցման, ժողովրդագրական վիճակի բարելավում, բանակի համալրման և քրիստոնյա տարրերի կրոնափոխման հարցը:

МАРИАМ РЕВАЗЯН

Исторический факультет ЕГУ, магистр

Научный руководитель: к.и.н., доц. К. Мелконян

mariam.revaz@gmail.com

ГРУЗИНСКИЕ МУХАДЖИРЫ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19 В. - НАЧАЛО 20 ВЕКА)

Ключевые слова: *Османская империя, Российская империя, Аджария, Берлинская конференция, «Великое переселение народов», «Грузинские мухаджеры», чвенебур, «армия Гюрджистана»*

В статье делается попытка представить причины появления грузинских мухаджиров в Османской империи и политику государства по отношению к ним. Напомним, что в результате проводимой политики Османской и Российской империей заселить грузин в Османскую империю, происходило в два этапа. На этих этапах заселение грузинских мухаджиров в Османской империи было предназначено для решения ряда важных вопросов: переселения пустынных территорий, демографической статистики, набора в армию и обращения христианских элементов.

MARIAM REVAZYAN

Faculty of History, ESU, master's degree

Scientific supervisor: PhD in History, K. Melkonyan

mariam.revaz@gmail.com

GEORGIAN MUHAJIRS IN THE OTTOMAN EMPIRE (IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Keywords: *Ottoman Empire, Russian Empire, Adjara, Berlin Conference, "Great Migration", "Georgian Muhajirs", Chvenebur, "army of Gyurjistan".*

In this article, an attempt was made to present the reasons for the emergence of Georgian muhajirs in the Ottoman Empire and the state policy towards them. It should be reminded that as a result of the policy implemented by the Ottoman and Russian empires, the settlement of Georgians in the Ottoman Empire took place in two stages. During the mentioned stages, the Ottoman Empire's settlement of the Georgian Muhajirs was intended to resolve a number of important issues: the resettlement of deserted areas, demographic statistics, army recruitment, and the conversion of Christian elements.

ԵՊՀ Պարմության ֆակուլտետ, բակալավրիատի 4-րդ կուրս
Գիտ. ղեկավար՝ ասիստենտ Սերոբյան Ա.
angrig2909@gmail.com

ՀԱՅԱՏՅԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ հայապայացություն, Ադրբեջան, Արցախյան հիմնախնդիր, Իլիամ Ալիև, 44-օրյա պատերազմ, արելության խոսք, քարոզչություն:

Ադրբեջանական հակահայկականությունը սկիզբ է առել Թուրքիայի ծայրահեղական ազգայնական քաղաքականության ազդեցությամբ: Սա իր դրսևորումը գտել է սկսած 20-րդ դարասկզբին ծավալված նախ թաթար-հայկական ընդհարումներից, ապա 1918 թվականից՝ Մուսավաթական Ադրբեջանի ձևավորումով ու 1930-ական թթ.«ադրբեջանցի» ժողովրդի կերտման նպատակադրումով: Այն ինտենսիվորեն զարգացել է խորհրդային ժամանակաշրջանում և ակտիվորեն շարունակվում է մինչ օրս, որի վառ ապացույցն է 2020 թ. Ադրբեջանի կողմից սանձազերծած 44-օրյա պատերազմի ընթացքում և հետո տարված հակահայկական ու հայատյաց քաղաքականությունը, որը կատարում էր Բաքվի քարոզչամեքենան՝ պետական բարձր մակարդակով:

Խորհրդային ու հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում ադրբեջանական հայատյացության հիմնախնդիրը կարելի է նկարագրել հետևյալ փուլերին համապատասխան¹.

¹ Տե՛ս Աղաջանյան Մ.և ուրիշներ, Ադրբեջանն ընդդեմ Ղարաբաղի ժողովրդի, ագրեսիայի իրավաքաղաքական հետևանքները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների վրա, Երևան, 2007, էջ 7:

1. 1921-1988 թթ՝ ադրբեջանցիների կողմից իրականացվող ճնշումներն ու խտրականությունը հանգեցրին ԼՂԻՄ Մարզխորհրդի հայտնի որոշման ընդունմանը²,

2. 1988-1990 թթ՝ իրականացվեց Ադրբեջանի կողմից համընդհանուր էթնիկ զտումների քաղաքականությունը, որը խրախուսվեց ԽՄԿԿ ԿԿ 1988 թ. փետրվարի 21-ի որոշմամբ, որտեղ ղարաբաղյան հայերի դիմումը գնահատվեց որպես էքստրեմիստական (ծայրահեղական) դրսևորում,

3. 1991թ. առաջին կես՝ խորհրդային իշխանության թողտվությամբ իրականացվեց հայերի վտարման «Օղակ» գործողությունը, որի հետևանքով Հյուսիսային և Հարավային Ղարաբաղի տասնյակ հայկական գյուղերի բնակիչներ բռնի տեղահանվեցին,

4. 25.09.1991թ. - առ այսօր՝ մայրաքաղաք Ստեփանակերտի վրա առաջին ոմբակոծությամբ սկիզբ դրվեց Արցախի ժողովրդի դեմ Ադրբեջանի ռազմական ագրեսիայի սկիզբը:

1988 թ. փետրվարի 20-ի որոշումը առիթ դարձնելով՝ Ադրբեջանի իշխանությունները բռնեցին արցախահայության արդարացի պահանջը խեղդելու ուղին: Ադրբեջանական ագրեսիան ծրագրված էր պետական մակարդակով, որը սկզբնական շրջանում դրսևորվել է համընդհանուր շրջափակման, ունեցվածքի բռնագրավման, Ադրբեջանի խոշոր քաղաքների (Բաքու, Սումգայիթ) հայկական թաղամասերում հայերի ջարդեր իրականացնելու և այլ ապօրինի բազմաթիվ գործողությունների տեսքով: Այդ օրերին Ադրբեջանի շատ ղեկավարների կարգախոսն էր՝ «մահ հայերին»: Այս ամենի արդյունքը եղավ Բաքվում 252 հազարանոց հայկական համայնքի վերացումը,

² 1988թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 20-րդ գումարման արտահերթ նստաշրջանը որոշում է ընդունել դիմել Ադրբեջանական և Հայկական ԽՍՀ-ների և ԽՍՀՄ ԳԽ-ներին՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և Հայաստանին միացնելու խնդրանքով:

Ադրբեջանի շուրջ 400 հազար հայերի բռնի տեղահանումը³, որոնք իրականացվում էին էթնիկ հիմքով: Բաքվի ջարդարար, հայաստյաց քաղաքականությանը ո՛չ իրավական, և ո՛չ էլ բարոյական պատշաճ գնահատական չտրվեց, ինչն էլ Ադրբեջանին մատնեց թողտվության իր հանցագործ գործողություններում, որոնց արդյունքում հայերին սպանած ադրբեջանցի զինվորականները դարձան Ադրբեջանի ազգային հերոսներ: Վերոնշյալը կարող ենք փաստել հետևյալ իրադարձություններով:

2004 թ. Հունգարիայում հայ սպա Գուրգեն Մարգարյանը կացնահարվեց քնած ժամանակ՝ ադրբեջանցի զինծառայող Ռամիլ Սաֆարովի կողմից, որը 2012թ. Հունգարական դատարանի կողմից արտահանձնվեց է Ադրբեջանին, որտեղ նրան նախագահ Իլիամ Ալիևի կողմից ներում շնորհվեց, տրվեց զինվորական բարձր աստիճան և 8 տարվա միանվագ աշխատավարձ:⁴ Այս հանցագործության անպատժելիության հետևանքով էլ 2016 թ. Ապրիլյան քառօրյա պատերազմի ժամանակ կատարվեցին հայ զինվորականների դաժան սպանությունները, մարմինների խոշտանգումները: 19-ամյա եզդի զինծառայող Քյարամ Սլոյանը, պայմանագրային վարորդ Հրանտ Ղարիբյանը և 31-ամյա մայր Հայկ Թորոսյանը գլխատվեցին, վերջինս կենդանության օրոք: Սա միջազգային մարդասիրական սովորությանը իրավունքի (ՄՄՄԻ) 35-րդ գլխի 113-րդ կանոնի լուրջ խախտում է:⁵ Սպանվածների նկատմամբ կիրառվել է մահապատիժ՝ հայ լինելու համար:

³ Տե՛ս Մինասյան Է., Սումգայիթի և Բաքվի ջարդերը՝ Ադրբեջանի ցեղասպան պետական քաղաքականություն, «ԱրՊՀ Գիտական ընթերցումներ», Ստեփանակերտ, 2018, էջ 470:

⁴ Տ՛ս «Հայ սպային կացնահարած Ռամիլ Սաֆարովի զինվորական կոչումը բարձրացրել են», 12.12.2017, <https://armenpress.am/arm/news/915733/axe-murderer-ramil-safarov-promoted-to-higher-military-rank.html> (09.11.2021)

⁵ Տե՛ս «Անպատժելիությունը ծնում է նոր հանցանքներ. Ապրիլյան պատերազմ», 03.04.2020, <https://armenpress.am/arm/news/1011092/>, (09.11.2021)

Ապրիլյան պատերազմին պատերազմական հանցագործություններին ականատես եղանք ոչ միայն մարտի դաշտում, այլև խաղաղ բնակչության շրջանում Արցախի քաղաքացիական անձանց դեմ՝ ի դեմս Արցախի Մարտունու Ջորավան (Ներքին Ճարտար) գյուղում իրթիռակոծության հետևանքով սպանված 12-ամյա Վաղարշակ Գրիգորյանի, Թալիշ գյուղում ադրբեջանցի զինծառայողների կողմից գնդակահարված 3 անզեն քաղաքացիական անձանց, որոնց մարմինները անարգված են գտնվել:⁶

Սակայն Ադրբեջանը պատասխանատվություն կրելու և իր մեղքը ընդունելու փոխարեն, առ այսօր շարունակում է իրագործել հայասպան, հայաստյաց քաղաքականություն, որը քաջալերվում և ֆինանսավորվում է պետական մակարդակով:

Միջազգային հանրության կողմից Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունների չդատապարտված կամ մասնակիորեն դատապարտված լինելու հանգամանքը հետագայում էլ ավելի սաստկացրեց այդ թշնամի երկրի ռազմատենչ նկրտումները, ինչի կիզակետը դարձավ 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի դեմ նոր լայնամասշտաբ պատերազմի սանձազերծումը՝ Թուրքիայի և միջազգային ահաբեկիչների ներգրավմամբ: Պատերազմի ժամանակ շարունակվեց գործադրվել թշնամու հայաստյաց քաղաքացիների, որի գործողություններին ականատես լինելով, կարող ենք փաստել Արցախի հողում հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների խաղաղ համակեցության անհնարինությունը:

2020թ. սեպտեմբերի 27-ին ՀՀ ՊՆ մամուլի քարտուղարությունը հաղորդագրություն տարածեց, որ ժամը 07:10-ին ադրբեջանական զորքերը հարձակման են անցել շիրման գծի ամբողջ երկայնքով՝

⁶ Տե՛ս «Հայ սպային կացնահարած Ռամիլ Սաֆարովի զինվորական կոչումը բարձրացրել են», 12.12.2017, <https://armenpress.am/arm/news/915733/axe-murderer-ramil-safarov-promoted-to-higher-military-rank.html> (09.11.2021)

ոմբակոծելով ոչ միայն ուղղակի հենակետերը, այլ խաղաղ բնակավայրերը:⁷

Արցախյան 3-րդ՝ 44-օրյա պատերազմը առանձնացավ ոչ միայն իր աննախադեպ մասշտաբներով և ցավոտ կորուստներով, այլև թշնամու շրջանում (զիվորական, քաղաքական, խաղաղ բնակչության) ագրեսիայի և հայատյացության բացառիկ դրսևորումներով:

Ադրբեջանում հայատյացությունը առաջին հերթին խրախուսվում է այդ երկրի ղեկավար Ի. Ալիևի կողմից, ով ոչինչ չի խնայում հանրության շրջանում Հայաստանի ու հայերի նկատմամբ ատելություն և թշնամանք քարոզելու գործում, ինչի հիմքում ընկած է էթնիկության, որոշ դեպքերում կրոնական սկզբունքը: 44-օրյա պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի ղեկավարը, ատելության խոսքով հանդես գալով հանրության առաջ, ավելի է խորացնում բացասական տրամադրվածությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հայաստանի ու հայերի մասին նախագահի պաշտոնական ուղերձներից են՝

1. Մենք շարունակելու ենք վոնդել այդ սուտասաններին /հայերին/,
2. 30 տարի այն /Արցախը/ եղել է վայրի հրեշների ձեռքում, վայրի գազանների ձեռում,
3. Ֆիզուլիի /Վարանդա/ մնացորդները հայկական ֆաշիզմի ցուցադրությունն են:

Նմանատիպ արտահայտություններով է հանդես եկել նաև 2020 թ. դեկտեմբերի 12-ին ԵԱՀԿ Մինսկի համանախագահներ Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների հետ⁸, որից հետո Ադրբեջանի ղեկավարը չի արժանացել որևէ դատապարտող խոսքերի մի-

⁷ Տե՛ս Հակառակորդը Արցախի ուղղությամբ սկսել է օդային և հրթիռային հարձակում մարտերը շարունակվում են. ՀՀ ՊՆ, 27.09.2020, <https://factor.am/287022.html>, (09.11.2021)

⁸ Տե՛ս İlham Əliyev ATƏT-in Minsk qrupunun Fransadan və ABŞ-dan olan həmsədrlərini qəbul edib. https://president.az/articles/48908?fbclid=IwAR1fCoDSIEEoo61SQhX9Ld3_kzeptn_SuK6Tqav2TsgmUC8sswkIF3ZeT8M (09.11.2021)

ջազգային գործընկերների կողմից: Սա ցույց է տալիս, որ հայերի նկատմամբ պետական բարձր մակարդակով թշնամանքի ու ատելության քաղաքականություն է իրականացվում, որը կրում է ինստիտուցիոնալ բնույթ:

Ատելության այս քարոզը իր հովանավորությունն է նաև գտել ոչ միայն Ադրբեջանի նախագահի, այլև վերջինիս «մեծ եղբայր» Թուրքիայի նախագահի կողմից, ով ներկա է եղել 2020թ. դեկտեմբերի 10-ին Բաքվում Արցախյան պատերազմի արդյունքները ամփոփող «Հաղթանակի զորահանդեսին», որտեղ նախ Ադրբեջանի նախագահը կրկնել է արդեն 30-ամյա հնացած թեզերը հայերի կողմից Արցախյան առաջին պատերազմի ժամանակ իրականացված «ջարդերի» մասին, ապա խեղաթյուրելով պատմությունը հավակնություններ է ցուցաբերել ՀՀ սուվերեն տարածքների վրա, մասնավորապես նշելով, որ «Չանգեզուրը, Սևանա լիճը և Երևանը Ադրբեջանի պատմական հողերն են»⁹:

Սրան հաջորդել է Թուրքիայի նախագահի ելույթը, որտեղ նա փառաբանել է Օսմանյան կայսրությունում Հայոց Ցեղասպանության և 1918թ. Բաքվում հայերի ջարդերի կազմակերպիչներին՝ «Այսօր էնվեր փաշայի... Կովկասի իսլամական բանակի անդամների հոգիների փառաբանման օրն է»¹⁰: Այսպիսով, զորահանդեսում փառաբանելով Ցեղասպանություն իրականացրած գործիչներին, ցույց է տալիս 2 ղեկավարների ցեղասպանական բացահայտ մտադրությունը, ինչն ավելի է բորբոքում ատելությունը ադրբեջանական, նաև թուրքական ազգայնամոլական հանրության շրջաններում: Այս ելույթները ապացուցում են, որ Արցախում թուրք-ադրբեջանական միացյալ

⁹ Տե՛ս İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər. <https://president.az/articles/48788?fbclid=IwAR05EDW6v4LwNaosDaSafelo-WtIa2iKcvHAIddsf2XNXCsECINDe5nr3dk> (09.11.2021)

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

զորքերը իրականացրել են ցեղասպանական քաղաքականություն՝ էթնիկ զտումների ու ահաբեկչական մեթոդներով:

44-օրյա պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի ղեկավարի և ուրիշ քաղաքական ու մշակութային գործիչների հնչեցրած ատելության և ծաղրանքի ցանկացած խոսք միանգամից տարածվում ու պատերազմում հայերի նկատմամբ դաժանություններ ոգեշնչող կարգախոսներ էին դառնում: Օրինակ՝ « ադրբեջանական զինվորները շան պես քշելու են նրանց», «Ադրբեջանը գալիս է վերջ տալու հայկական հարսանիքներին»: Այս և նմանատիպ այլ խոսքեր էլ հանդիսանում էին պատերազմում հանցագործությունների իրականացման պատճառներ, որոնց համար ադրբեջանցի զինվորները խրախուսվում էին:

Ադրբեջանում 44-օրյա պատերազմի ընթացքում ատելություն, թշնամանք էր հրահրվում նաև մշակութային, սպորտի գործիչների կողմից, որոնց նպատակն էր բնակչության շրջանում ավելի սրել հայատյացության զգացումը: Նրանք հրապարակայնորեն խրախուսում և տարածում էին ատելության ու բռնության կոչեր էթնիկ հայերի նկատմամբ, որը ոչ միայն չէր դատապարտվում Ադրբեջանի հասարակության կողմից, այլև արժանանում է հասարակության գովասանքին: Իսկ այն հատուկենտ գործիչները, որոնք այս հարցում չեզոքություն էին պահպանում, անվանվում էին «հայ», որը օգտագործվում է որպես վիրավորական պիտակ:

Ադրբեջանի ժողովրդական արտիստների կողմից սոցիալական հարթակներում բազմաթիվ գրառումներ էին կատարվում, որոնք պարունակում էին հայերի դեմոնիզացիա և էթնիկ հիմքով ատելության քարոզներ, մասավորապես հետևյալ բովանդակությամբ. «Հայերը ցեղ են, էթնոս, որ ոչնչացնում են իրենք իրենց... Հայերն այն աստիճան ստախոս, վախկոտ, լպիրշ, և երկերեսանի ժողովուրդ են, որ բառերով փոխանցել հնարավոր չէ», «Ղարաբաղը կմաքրվի հայկական ֆաշիզմի սատանայական տականքից: Այդ ֆաշիստները

զուրկ են պատվից և տեղին են ոչնչացվում», «Մենք պետք է սպանենք հայերին՝ անկախ նրանից կին է, երեխա է, թե տարեց»¹¹: Սրանք ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանում հայատյացությունն ու հայ ժողովրդի նկատմամբ թշնամանքի քարոզն ունի խորքային արմատներ ու բարձր հանրային աջակցություն:¹²

Ասվածի ապացույցն է 2020 թ. սեպտեմբեր-նոյմբեր ամիսներին ադրբեջանական սոցիալական և մեդիա հարթակներում իրական օգտատերերի կողմից կատարված գրառումներն ու հրապարակումները, որոնք արված են բռնության կոչերի, հայասպանության նույն հռետորաբանությամբ, ինչով որ հայատարարություններ էին արվում Ադրբեջանի պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, մշակութային ու հանրային գործիչների կողմից:

Ադրբեջանական սոցիալական ցանցերը (Facebook, Twitter, Instagram, Tik-Tok, Telegram և այլն) պատերազմի ողջ ընթացքում և հաջորդող շրջանում լի էին հայասպանություն, հայերի նկատմամբ դաժանություն խրախուսող տեսանյութերով, հարցումներով, որոնց վրա հրճվում էր ադրբեջանական հանրությունը և խրախուսում դրանց տարածումը: Հրապարակումներ էին տարածվում հայ կանանց և երեխաներին սպանելու, խոշտանգելու, արյունը խմելու կոչերով: Օրինակ՝ Telegram սոցիալական հարթակում ադրբեջանական հաշիվներից մեկը տեղադրել էր հետևյալ հարցումը. «Ինչպե՞ս անց-

¹¹ Համացանցում տարածված այս գրառման հեղինակը «Qarabağ» ֆուտբոլային ակումբի մամուլի քարտուղար Նուրբան Իբրահիմովն է, ով ՈւԵՖԱ-ի որոշմամբ՝ էթնիկ ատելություն քարոզելու պատճառով ցմահ որակազրկվել է: Տե՛ս UEFA hands Qarabag's Ibrahimov life ban for 'kill' all Armenians' social post, http://www.insideworldfootball.com/2020/11/27/uefa-hands-qarabags-ibrahimov-life-ban-kill-armenians-social-post/?fbclid=IwAR0hx58NkMrAH0Z1R39U_PijftnAAkhf20ZD5XYvsFqRskZCrz_yUMhmvbw (10.11.2021)

¹² Ավելին տե՛ս Հայաստանի ու Արցախի Մարդու իրավունքների պաշտպանների 2020թ. համատեղ զեկույցում: https://www.ombuds.am/images/files/2032f021fe81176414a649d588ad0e86.pdf?fbclid=IwAR1coFrm4rMjICTfHVTp_BRO7SC2V8hGfYBZJEdcH7vXZb3rRxaqFW8v3K0

կացնել հանգստյան օրերը Ղարաբաղում»՝ Ստեփանակերտը հոսանքից, գազից և ջրից զրկելով, խոտը հրդելու, հայ զինվորին սպանելու և հայ կնոջը բռնաբարելու տարբերակներով: Մեծամասնությունը կողմ է քվեարկել հայ զինվորին սպանելու տարբերակի օգտին, որը Ադրբեջանում տարածված հայաֆոբ քարազրկության արդյունքն է:

Ադրբեջանում բարձրագույն մակարդակով Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը, ՀՀ քաղաքացին համարվում են թշնամի, պետական հովանավորչությամբ ատելության ու թշնամանքի զգացումով մեծացել է մի ողջ սերունդ, որով հպարտանում է Ադրբեջանի նախագահը:

Այս ամենից անմասն չէին մնում ադրբեջանցի երեխաները, որոնք մանկապարտեզից սկսած դաստիարակվում են հայերի նկատմամբ ատելությամբ՝ Հայաստանը թշնամի երկիր համարելով ու «հանուն ադրբեջանական հողերի նահատակված զոհերի (շեհիդների)» վրեժն առնելու պարտքով: Մասնավորապես տեսանյութեր էին տարածվում, որտեղ ադրբեջանցի տարբեր երեխաներ բառացիորեն կրկնում են Ադրբեջանի նախագահի՝ հայերին Արցախից քշելու կոչերը¹³, նրանց համարելով ֆաշիստ, վանդալիստ, ովքեր սպանել են Գանձակ քաղաքի (Գյանջա) «անմեղ բնակչությանը, իբրև ինչպես Իվանյանում (Խոջալու) Արցախյան 1-ին պատերազմի ժամանակ¹⁴: Այս ամենը փաստացի ազդում են երեխաների հոգեկան զարգացման, նրանց աշխարհընկալման և հայերի՝ որպես տարածաշրջանային հարևան ընդունելու վրա:

Այս քայլերով Ադրբեջանն ինքը խախտում է սեփական օրենքը: Ադրբեջանի օրենսդրության մի քանի կետեր վերաբերում են երեխաների դաստիարակության և այլատյացության հետ կապված

¹³ Տե՛ս Kamran Ismayilzade, “İti qovan kimi qovacağım”. [https://www.facebook.com/kamranismayilzadeh/posts/1202087973504857\(09.11.2021\)](https://www.facebook.com/kamranismayilzadeh/posts/1202087973504857(09.11.2021))

¹⁴ Տ՛ս Banunun ermənilərin haqqında fikirləri, [https://www.youtube.com/shorts/1WkqB1gc_Y?feature=share&fbclid=IwAR1uEik_YF73iC9gctzZP_wriYn_JFjGT04fpf8Jk0Sk5zE6YAvWkSfcb5s\(09.11.2021\)](https://www.youtube.com/shorts/1WkqB1gc_Y?feature=share&fbclid=IwAR1uEik_YF73iC9gctzZP_wriYn_JFjGT04fpf8Jk0Sk5zE6YAvWkSfcb5s(09.11.2021))

հարցերին: Օրինակ՝ Երեխայի իրավունքների մասին ԱՀ օրենքի 11-րդ հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր երեխա ունի զարգանալու և ազգային ու համամարդկային արժեքներին համապատասխան, մարդասիրության և բարոյականության սկզբունքների հիման վրա դաստիարակություն ստանալու համար: Այդ նույն օրենքի համաձայն՝ երեխաների շրջանում արգելվում է ֆիլմերի, գրականության և այլ միջոցների տարածումն ու ցուցադրումը, որոնք քարոզում են բռնություն, բռնապետություն և այլն: Ինչ վերաբերում է այլատյացությանը, ապա Ադրբեջանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի 154 հոդվածի 1-ին կետի համաձայն նվազագույն աշխատավարձի հարյուրապատիկից մինչև հինգհարյուրապատիկի չափով տուգանք կամ մինչև մեկ տարով ուղղիչ աշխատանքներ է նախատեսված այն դեպքերում, երբ քաղաքացիների իրավահավասարությունը խախտվում է՝ կախված ռասայական, ազգային, կրոնական, լեզվական, սեռային պատկանելությունից, ծագումից ևն.¹⁵ Սակայն փաստն այն է, որ Ադրբեջանում ոչ ոք որևէ պատասխանատվության երբևիցե չի ենթարկվել այլատյացության և մասնավորապես՝ հայատյացության մեղադրանքով, այլ ընդհակառակը, այս գործողությունները ընթանում են պետական բարձր օժանդակությամբ և թողովությամբ, ինչի արդյունքում տասնամյակներ շարունակ Ադրբեջանում դաստիարակվում է սերունդ, որի հիմնական նպատակը հային սպանելը, խոշտանգելը, Արցախը հայաթափելն է:

Պատերազմի ընթացքում կարելի էր գտնել բազմաթիվ գրառումներ՝ «լավագույն հայը մեռած հայն է» վերտառությամբ: Ադրբեջանում բնակվողները որևէ կերպ չեն ընդունում, որ Արցախում կարող է հայ ապրել: Տարածվում էին հետևյալ բովանդակությամբ գրառումներ՝ «Մենք երբեք հայերի հետ մի տեղում չենք ապրելու: Մենք հանգստություն չունենք, քանի դեռ վերջին հայը չքի մեր տարած-

¹⁵ Տե՛ս Սարգսյան Ա., Հայատյացությունը Ադրբեջանում. ռեսևանտիստների և ավտորիտարիզմի խաչմերուկում, Ա. Սարգսյան, Երևան, 2013, էջ 122:

քը», «Ղարաբաղը մեր դրախտն է, հայերի դժոխքն է լինելու... Արդեն այլ ելք չկա...», «Միասին կապրենք: Չենք ապրեցնի (չենք թողնի իմաստով)...», «...Ես չեմ ուզում հայի հետ հարևան լինել, մնան, մեր մեջ ապրեն: Նրանց նման օձ և մեր նման միամիտ ազգ չկա»: Սա ապացուցում է Արցախում հայերի և ադրբեջանցիների համատեղ ապրելու անհնարինությունը՝ ևս մեկ անգամ ցույց տալով, որ Ադրբեջանի նախագահի վանկարկումները տարածաշրջանային խաղաղության մասին դատարկ և միջազգային հանրությանը շեղող հայտարարություններ են: Հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդները առնվազն մի քանի տասնամյակ չեն կարող խոսել խաղաղ գոյակցության մասին, այն պարագայում, երբ թշնամի ադրբեջանական երկրում պարզապես սնվում են հայերի նկատմամբ էթնիկ հիմքով ատելության, բռնության ու ցեղասպանության կոչերով, որը ադրբեջանական իշխանությունների կողմից իրականացվող կայուն քաղաքականություն է:

Իսկ այս ամենի անպատեղիությունը հանգեցրեց Ադրբեջանում 2020թ. ապրիլի 12-ին «Ռ-ազմական ավարի» պուրակի բացմանը, որի մուտքին դրված է եղել զոհված հայ զինվորների սաղավարտներով պատրաստված անցուղին: Պուրակում ներկայացված են եղել պատերազմի ժամանակ հայկական կողմից գրավված զենք-զինամթերքը, սնունդը, զինվորական իրերը և իհարկե դաժան պատկերներով «արձաններ», որոնք «ցույց էին տալիս հայ զինվորին պատերազմի ժամանակ»: Ադրբեջանցիները պուրակում շրջում էին իրենց երեխաների հետ, նրանց ականատես դարձելով այդ արյունոտ տեսարաններին:¹⁶

Այսպիսով, Ադրբեջանում հայատյացությունը պետականորեն իրականացվող քաղաքական կուրս է, որը կառավարվում է Ադրբե-

¹⁶ St'u " Prezident İlham Əliyev Bakıda Hərbi Qənimətlər Parkının açılışında iştirak edib".
<https://apa.az/az/xeber/daxili-siyaset/Prezident-Ilham-lyev-Bakida-Hrbi-Qnimtlr-Parkinin-acilisinda-istirak-edib-colorredYENILNIB-2color-637749>

ջանի իշխանությունների, այդ թվում բարձրագույն ղեկավարության կողմից, որոնց հայատյաց ձևակերպումները լայնորեն տարածվում են ադրբեջանական միջավայրում՝ արժանանալով գովասանքի: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ չպետք է հավատալ միջազգային հանրությանը խաբելու համար ասված հայտարարություններին, համաձայն որի Ադրբեջանը պատրաստակամ է ապահովել Արցախում հայերի անվտանգությունը և տարածաշրջանում հաստատել երկար սպասված խաղաղությունը:

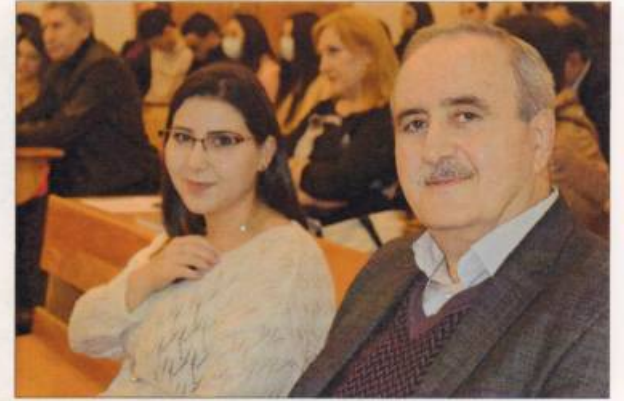
АНУШ ГРИГОРЯН

*Факультет истории ЕГУ, Бакалавриат, 4-й курс,
Научный руководитель, ассистент Серобян С.
angrig2909@gmail.com*

АРМЯНОФОБИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНТЕКСТЕ АРЦАХСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В ПЕРИОД 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ

Ключевые слова: Армянофобия, Азербайджан, Арцахская проблема, Ильхам Алиев, 44-дневная война, язык вражды, пропаганда.

Со времен первой Арцахской войны армянофобия выступает в качестве государственной политики в Азербайджанской Республике, целью которой является воспитание поколения, которое будет наполнено ненавистью к армянскому этносу и будет осуществлять политику геноцида азербайджанцев. Безнаказанность всего этого привела к тому, что в 2020 г. во время происходившей в сентябре-ноябре 44-дневной войны, во время которой и после нее, до сегодняшнего дня, набирает обороты армянская ненависть. Азербайджан с помощью Турции и наемников прибегал к военным преступлениям против армян. Антиармянские обращения высокопоставленных госу-

**ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ,
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ**

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ
ՁԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

Երևան, 25-26 նոյեմբերի 2021 թ.

КАВКАЗСКИЙ РЕГИОН: ИСТОРИЯ, ПОЛИТИКА И КУЛЬТУРА

**СБОРНИК СТАТЕЙ И ДОКЛАДОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ**

Ереван, 25-26 ноября 2021 г.

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի

Խմբագրումը՝ Ն. Ադամյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 20.12.2022թ.

Չափսը՝ 60x84 (1/16), Տպ. մամուլը՝ 14.625

Տպաքանակը՝ 150:

ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1